

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ  
ЕКОНОМІКИ І УПРАВЛІННЯ**

*Полковниченко С.О.*

# **ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ**

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ**

**Чернігів, 2001**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ  
ЕКОНОМІКИ І УПРАВЛІННЯ

*Полковниченко С.О.*

# ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

## КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Для студентів з напрямку  
**0502 «Менеджмент»**  
денної та заочної форм навчання

*Рекомендовано Вченою Радою  
Чернігівського державного інституту економіки і управління  
Протокол №4 від 29.04.2001 р.  
для використання в навчальному процесі*

**Чернігів, 2001**

УДК 330.101

**ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ. КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ.** Для студентів денної та заочної форм навчання / Укл.: Полковниченко С.О. – Чернігів: ЧДІЕіУ, 2001. – 248 с.

Укладач: *Полковниченко С.О.*

Рецензенти: *Левківський В.М.,*  
к.е.н., доцент  
*Кирилюк Ю.В.*  
к.е.н., доцент

*Рекомендовано Вченою Радою  
Чернігівського державного інституту економіки і управління  
Протокол №4 від 29.04.2001 р.  
для використання в навчальному процесі*

У конспекті лекцій висвітлюються основні положення економічної теорії в органічному зв'язку з аналізом нових явищ у розвитку суспільства. Розглянуто еволюцію економічної науки, особливості предмета економічної теорії. Досліджуються загальні основи розвитку суспільного виробництва, теорії товарного виробництва, ринку і грошей. Значну частину матеріалу присвячено підприємницькій діяльності, організаційно-правовим формам підприємств. Розкрито проблеми суспільного відтворення і роль держави в регулюванні ринкової економіки. Певною мірою аналізуються основні проблеми міжнародних економічних відносин.

**Економічна наука** – це важлива і цікава наука. Вона важлива насамперед для тих, хто своєю професією обрав сферу господарської діяльності – для економістів, бізнесменів, банкірів, бухгалтерів, фінансистів, менеджерів.

Існує безліч економічних дисциплін. **Але основою всіх економічних наук є економічна теорія.**

З цієї дисципліни почнеться ваш перший крок у складний світ економіки.

**Економічна теорія є однією з найдавніших наук.** Вона завжди приваблювала увагу вчених і всіх освічених людей. Цікаво згадати, що в минулому столітті Пушкін, якому цар Микола I доручив продумати принципи виховання молоді, перш за все висловився проти домашньої освіти, а серед обов'язкових для вивчення наук назвав політичну економію.

Багато істориків, філософів, економістів, поетів, письменників вважали економічну теорію однією з провідних наук.

За образним висловлюванням П.Самуельсона, економічна теорія – королева суспільних наук, а людина, яка систематично не вивчає її, подібна до глухого, що намагається дати свою оцінку музичному твору.

К.Маркс і Ф.Енгельс вважали політичну економію анатомією людського суспільства.

М.Цицерон (давньогрецький філософ) назвав економічну думку величезним досягненням людського розуму.

Дж. Байрон писав: “Якби я міг повернутись і прожити заново нерозумно розтрачені роки, то всі періоди ясної свідомості присвятив би не римуванню, а есе на теми політичної економії”.

На думку М.Твена: “Знання політекономії – першооснова вмілого керівництва державою. Наймудріші люди всіх часів присвячували... цьому предмету всю велич свого генія, життєвий досвід, пізнання”.

Вивчення науки починається з визначення її предмета, тобто кола питань, якими вона займається.

## ТЕМА 1

### ПРЕДМЕТ ТА ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

1. Зародження економічних знань та основні етапи розвитку економічної теорії.
2. Предмет економічної теорії, його особливості.
3. Функції економічної теорії. Економічні категорії і економічні закони.
4. Методи пізнання економічних явищ і процесів.

#### 1. ЗАРОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Історичний екскурс у минуле економічної думки показує, що люди завжди прагнули теоретично усвідомити економічні умови свого існування, мотиви господарської діяльності, а отже, розгадавши таємниці економічних процесів, спробувати управляти ними. Практичні потреби регулювання економічного життя й зумовили появу економічної теорії.

**Економічна думка зародилась ще у стародавньому світі.** Це була певна сума поглядів на господарські явища, на рушійні сили економічної діяльності людей. Істотного розвитку вона досягла в епоху рабовласництва. В працях Ксенофонта, Платона, Аристотеля, а також мислителів стародавнього Риму, Індії, Китаю ми знаходимо перші уявлення про економіку, в них міститься спроба з позицій свого часу з'ясувати загальні принципи економічного розвитку.

**Ксенофонт** (445-355 рр. до н.е.) склав керівництво по управлінню домашнім господарством рабовласника під назвою “Економікос” (від грецького “господарство” і “закон”), що можна перекласти як “Домострой”, тобто “мистецтво (закони) управління домашнім господарством”.

**Аристотель** (384-322 рр. до н.е.), описуючи організацію господарства в маєтку рабовласника, теж фактично обгрунтував суть економіки як вчення про управління домашнім господарством (з грецької “**ойкос**” – дім, господарство, “**номос**” – вчення, закон ).

Але ні в рабовласницькому, ні в феодальному суспільстві не існувало стрункої системи економічних поглядів на економічні процеси.

Як **самостійна наука** (систематизоване знання про суть економічної діяльності) економічна теорія виникла в період становлення **капіталізму** (XVI-XVII ст.) під **назвою політична економія** (в перекладі з грецької – це наука про ведення суспільного господарства (“політокос” – державний, суспільний)). Сам термін “політична економія” вперше застосований у праці французького економіста Антуана Монкретьєна “Трактат політичної економії” (1615 р.).

З того часу економічна теорія пройшла складний шлях розвитку, відображаючи складність економічного життя суспільства.

### **Основні етапи розвитку економічної науки:**

**1) меркантилізм** (від італійського – торговець, купець) зародився в XVI-XVIIст. в країнах Західної Європи. Головні теоретики – Томас Мен (Англія), Жан Батист Кольбер, А. Монкретьєн (Франція) – захищали інтереси торгового капіталу.

**Суть:** багатство нагромаджується в результаті зовнішньої торгівлі, а тому досліджувати потрібно лише сферу обігу.

#### **Основні ідеї:**

- головне багатство суспільства – гроші (золото і срібло);
- джерело багатства – сфера обігу (торгівля і грошовий обіг, а саме зовнішня торгівля);
- держава повинна допомагати збагаченню суспільства своєю активною і цілеспрямованою економічною політикою. Головна задача політики меркантилізму – забезпечення нагромадження грошей в країні.

#### **Меркантилізм пройшов два етапи:**

**а) ранній** – висунув теорію “грошового балансу” (перевищення кількості грошей, що ввозяться в країну, над тими, що вивозяться), у відповідності до якої пропонував залучати якомога більше грошей із-за кордону і заборонити вивіз грошей із країни (В.Стаффорд);

**б) пізній** – висунув теорію “активного торговельного балансу” – продавати більше, купувати менше. Пропонували стимулювати експорт промислових товарів, а іноземні товари обкласти високим митом. Держава повинна сприяти розвитку національної економіки, тобто здійснювати політику протекціонізму (Т. Мен, Д. Юм).

В основному меркантилізм - прогресивна теорія, що вперше висвітлила основну мету розвитку капіталістичного способу виробництва.

Але має і **недоліки**:

- перебільшували господарське значення сфери обігу, недооцінювали сферу виробництва;
- неправильно визначили джерело багатства, прибутку – нееквівалентний обмін;
- рекомендації ранніх меркантилістів – обмежити імпорт, заборонити вивіз грошей з країни - стримували розвиток торгівлі;
- здебільшого поверхово описували явища процесу обігу, не створили наукової системи.

К. Маркс писав: “Справжня наука сучасної політичної економії починається лише з того часу, коли теоретичні дослідження переходять від процесу обігу до процесу виробництва”. Перенесення аналізу із сфери обігу у виробництво **започаткувало економічну науку**.

Виник ряд прогресивних вчень, які пізніше ввійшли в історію під загальною назвою **класична політична економія**. В числі перших її представників були:

**2) фізіократи** (“фізіс” – природа, “кратос” – влада) виражали інтереси великих землевласників. Дана школа виникла у ХУІІІ ст. Її основоположник – Ф.Кене (1694-1774 рр.).

**На відміну від меркантилістів Ф. Кене і його послідовники:**

- джерелом багатства вважали виробництво (природу і працю), а не обіг;
- при цьому єдиною виробничою галуззю, на їхню думку, було сільське господарство – сфера, де створюється нове багатство (так званий “чистий продукт”), а продуктивною – лише землеробська праця. Зростання багатства пов’язувалося з природною родючістю землі;
- промисловість і інші неземлеробські галузі (транспорт, торгівля) визначались як “безплідні сфери”, які, не приносячи нічого нового, тільки перетворюють продукти природи і землеробства. Недооцінювали промисловість;
- держава не повинна втручатись в економіку.

Ще однією важливою заслугою Ф. Кене є його перший в історії досвід **макроекономічного дослідження**. В своїй знаменитій “Економічній таблиці” (1758 р.) він наглядно показав увесь оборот сільськогосподарської продукції у Франції. Економічна таблиця – перша модель економіки країни в цілому.

3) **англійська класична політична економія** виникла і розвивалась в ХУІІ-ХУІІІ ст. Родоначальником цієї теоретичної школи був В.Петті, а найяскравішими представниками – шотландський економіст і філософ А. Сміт (1723-1790 рр.) і англійський економіст Д.Рікардо (1772-1823 рр).

**Заслуги англійської класичної школи:**

- багатство нації виникає не лише в землеробстві, а в будь-якому матеріальному виробництві незалежно від галузевих особливостей;
- виробництво базується на об'єктивних законах, а тому не потребує втручання держави. Максимально сприяти зростанню багатства може вільна і конкурентна ринкова економіка;
- започаткувала трудову теорію вартості (розкрила значення праці як основи і міри цінності всіх товарів);
- виявила джерела доходів всіх верств населення: підприємців, робітників, земельних власників, банкірів, торговців.

А.Сміт і Д.Рікардо прагнули до об'єктивного аналізу свого суспільства. Але в повному обсязі розкрити суть капіталістичних відносин суспільства не змогли через вузькість світогляду (капіталізм – вічний) і недостатню розвиненість капіталістичних відносин.

Подальший розвиток економічної науки йшов складними шляхами. На початку другої половини ХІХ ст. політична економія переживала глибоку кризу. Дослідження економічних процесів роздвоюються. Політична економія розпалась на дві протилежні гілки (напрями): **марксизм і маржиналізм.**

4) Основоположник **марксизму** – німецький економіст і соціолог К.Маркс (1818-1883 рр.). Його соратник – Ф.Енгельс (1820-1895 рр.). Головну працю Маркса “Капітал” Ф.Енгельс назвав “біблією робочого класу”. Предметом свого дослідження Маркс вважав капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва і обміну, а кінцевою метою – відкриття економічних законів капіталізму. Марксисти відкрито заявили про свій теоретичний захист інтересів робочого класу, тому їх економічне вчення часто називають пролетарською економічною теорією.



### **Основні заслуги марксизму:**

- для пізнання економічних процесів застосували метод матеріалістичної діалектики;
- обґрунтували головну роль способу виробництва в суспільстві (пов'язували становлення нового суспільства з вищим розвитком матеріального виробництва, демократії і особистості);
- створили наукову теорію вартості і додаткової вартості, розкрили економічну суть експлуатації людини людиною;
- дали глибокий аналіз капіталізму, розкрили закони його розвитку, внутрішнє джерело розвитку – суперечності, показали неминучість загибелі капіталізму як формації;
- розробили загальнотеоретичну модель суспільного розвитку (прогнози, готових відповідей по організації суспільства не було);
- обґрунтували предмет політекономії.

### **Недоліки марксизму:**

- недооцінювали роль приватної власності;
- переоцінювали роль великого виробництва;
- недостатньо уваги приділяли закону попиту і пропозиції, впливу суб'єктивних оцінок споживачів на процес ціноутворення, поведінки споживачів;
- джерелом вартості необґрунтовано вважали лише працю найманих робітників, ігноруючи при цьому працю підприємців;
- головна увага приділялась антагонізму класів, а практичні рекомендації для процвітання капіталістичного суспільства залишились поза увагою.

Роботи К.Маркса – надбання сучасної цивілізації. П.Самуельсон, Дж.Гелбрейт писали, що К. Маркс дійсно великий, але його вклад повинен оцінюватись з позицій свого часу, з позицій суспільства, в якому він жив. Ім'я К.Маркса стоїть поряд з іменем Дж.Кейнса.

**5) маржиналізм** (від французького - граничний), на відміну від марксизму, абстрагувався від вивчення суті капіталізму як способу виробництва, що базується на експлуатації, поставивши за мету – зберегти капіталістичний лад. Маржиналізм зародився в 70-і роки XIX ст. Його представники: К. Менгер, Ф.Візер, Е. Бем-Баверк в Австрії, У.Джевонс в Англії, М.С.Л.Вальрас в Швейцарії. Маржиналісти задачу економічної теорії бачили в пошуку найбільш ефективних способів розподілу обмежених ресурсів і раціонального господарювання, відійшли від класово-політичних оцінок економічних процесів. Щоб

підкреслити соціальну нейтральність своїх досліджень, вони навіть відмовились від самого терміну “політична економія” на користь “економікс”. Першим це зробив У.Джевонс, а потім незалежно від нього А. Маршалл (“Принципи економіки” (1890 р.)).

#### **Позитивні риси маржиналізму:**

- головний постулат – вивчення граничних величин;
- сприйняття нових думок і ідей;
- докладний аналіз функціонування ринку;
- з’ясування закономірностей грошового обігу, ціноутворення;
- намагання дослідити питання оптимального розподілу і використання ресурсів.

#### **Негативні риси:**

- абстрагування від вивчення соціально-економічної суті капіталізму;
- переважання суб’єктивних мотивів в оцінці поведінки людей;
- міркування зайве математизовані, переповнені абстракціями, перевантажені графіками і формулами;
- несоціальність (не вирішують соціальних проблем);
- на перше місце ставили відношення людини до речі, а не відносини між людьми.

На відміну від марксизму, маржиналізм знаходився під тиском конкуренції ідей, які заставляли його сприймати нові думки і методи. Так, його прихильники першими стали використовувати в своїх дослідженнях математичні моделі, а в 90-і роки XIX ст. А. Маршалл вбудував в концепцію маржиналізму елементи із теорії Д. Рікардо, в результаті чого вона виграла і стала називатись **неокласичною системою**. Її представники: Дж.Б.Кларк (американська школа), А.Маршалл, А.Пігу (кембриджська школа).

Прихильники неокласичного підходу предметом своїх досліджень вважали “чисту економіку” незалежно від суспільної форми її організації, а одиничним об’єктом дослідження – поведінку і суб’єктивні мотиви економічної людини, яка в своїй діяльності керується тільки особистим інтересом: максимізувати доход і мінімізувати затрати. Такий підхід отримав назву **мікроекономічного**.

Неокласики вважали, що ринковий механізм здатний сам регулювати економіку, встановлювати рівновагу між попитом і

пропозицією, виробництвом і споживанням. Втручання держави може визвати порушення рівноваги, зниження економічної ефективності. Виступали за свободу приватного підприємництва, ринкових сил.

Пізніше маржиналізм ввібрав в себе теорію Дж. Кейнса (1883-1946 рр.), згідно з якою ринкове регулювання робить економіку нестабільною, тому потрібно державне втручання. На відміну від неокласиків, Дж.Кейнс предметом свого аналізу зробив народне господарство в цілому. Такий підхід отримав назву **макроекономічного**, а створений ним напрям, викладений у книзі “Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”, – **кейнсіанством**.

Як реакція на нездатність маржиналізму вирішити соціальні проблеми виникає **інституціонально-соціологічний** напрям (кінець XIX – початок XX ст.). Його представники: Т.Веблен, Дж. Коммонс, У.Мітчелл (США), Дж.Гобсон (Англія). Згідно цієї теорії характер економічного розвитку визначає не ринок сам по собі, а вся система економічних інститутів (економічні, психологічні, соціально-правові фактори), де ринок – лише частина них. Об’єкт дослідження – “інститути” (корпорації, профспілки, держава, правові, морально-етичні, психологічні явища).

З середини XX ст. представники інституціоналізму (Дж.Гелбрейт, Дж.Белл) головною рушійною силою суспільного прогресу вважали впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, що веде до подолання соціальних протиріч, до безконфліктної суспільної еволюції суспільства від індустріального до постіндустріального, суперіндустріального чи “неоіндустріального” (тобто інформаційного) суспільства. Абсолютизація ролі техніко-економічних факторів дозволила висунути теорію конвергенції (Дж.Гелбрейт (США), Р. Арон (Франція), Я. Тирберген (Нідерланди)).

Новітня еволюція цього напрямку характеризується відходом від абсолютизації технічних факторів і більшою увагою до людини, соціальних проблем. Головна ідея сучасного інституціоналізму – у ствердженні не просто зростаючої ролі людини як основного економічного ресурсу постіндустріального суспільства, але і в аргументації висновку про загальну переорієнтацію постіндустріальної системи на всебічний розвиток особи.

Інституціоналісти виробили ідеал суспільства “соціальної благодії”, в якому повинні бути присутні: соціальні програми, індикативне планування, участь трудящих у власності і управлінні виробництвом, надання їм соціальних гарантій і інші форми втручання держави.

В 70-80-х роках ХХ ст. неокласичне вчення знову стає актуальним.

**Основні сучасні теорії неокласичного напрямку (неоконсерватизм):**

**1) монетаризм** - 50-і рр. ХХ ст. (М.Фрідмен – США). Ідея цієї теорії - приватне підприємництво здатне вивести із кризи економіку, забезпечити її піднесення і добробут народу. Головна пружина ринкової економіки - гроші, звідси і назва теорії (грошова маса – визначальна ланка господарського механізму);

**2) неолібералізм** (Ф.фон Хайек - Англія, В. Ойкен, Л.Ерхард – Німеччина) (теорія “соціального ринкового господарства”);

**3) економіка пропозиції** (А.Лаффер, Дж. Гіндер – США). Основна ідея даної концепції - необхідність орієнтації в економіці не на попит (по Дж. Кейнсу), а на пропозицію факторів виробництва, активізація і стимулювання господарської діяльності на основі розширення свободи і низьких податків підприємців.

**4) теорія раціональних очікувань”** (Р.Лукас – США). Прихильники даної теорії вважають, що потрібно не просто покладатися на минуле, досягнуте, а і переробляти всю інформацію про минуле і сучасне, і на цій основі прогнозувати зміни, перспективи розвитку господарської кон’юнктури (рівень цін, заробітної плати, рівень безробіття), тобто знати, що вас чекає. Вони також обгрунтовують недоцільність втручання держави в економіку.

**Неокласичний синтез** (Е.Хансен, П.Самуельсон,) поєднує раціональні елементи неокласичного напрямку (теорія ціноутворення і розподілу доходів) та кейнсіанства (теорія макроекономічної рівноваги і зростання національного доходу, використання методів державного регулювання). В залежності від стану економіки пропонується використовувати або кейнсіанські рекомендації державного

регулювання, або рецепти економістів, що стоять на позиціях обмеження державного втручання в економіку.

## 2. ПРЕДМЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

**Об'єктом економічної теорії** є економіка в цілому. Але економіку вивчають різні економічні науки.

**Система економічних наук** включає:

- історико-економічні (економічна історія, історія економічних вчень, історія народного господарства);
- спеціальні або функціональні (прогнозування розвитку економіки, економічна статистика, економіка праці, бухгалтерський облік, фінанси, кредит, грошовий обіг, економічна географія) – допоміжні;
- галузеві (економіка промисловості, АПК, торгівлі, будівництва, освіти, туризму);
- теорія господарського механізму (маркетинг, менеджмент, мікроекономіка, макроекономіка).

**Економічна теорія** – загальнотеоретична основа системи економічних наук.

Що ж вивчає економічна теорія?

Економіка виникає з суспільного виробництва, тобто з виробництва, з приводу якого люди вступають у спілкування один з одним.

Тому важливо визначити **місце економіки** в системі суспільного виробництва.

Як відомо, суспільне виробництво має два аспекти:

- **технічний** – виражають продуктивні сили - це відносини людина – природа (вивчаються природничими і технічними науками);
- **суспільний** – виражають економічні відносини – відносини людина – людина, що виникають в процесі виробництва, розподілу, обміну, споживання благ незалежно від волі і свідомості людини.

**Економічні відносини** можна поділити на дві групи:

- **соціально-економічні** – показують, в чиїх інтересах здійснюється економічна діяльність суспільства (відносини з приводу форм власності, розподілу доходів);

- **організаційно-економічні** – стосуються організації виробництва, а саме трудової діяльності, поділу, спеціалізації і кооперації праці, обміну засобами виробництва. Фактично це той господарський механізм, з допомогою якого здійснюється організація і управління господарством (сукупність форм і методів господарювання). Систему організаційно-економічних відносин слід розділити на дві частини:

а) конкретні організаційно-економічні відносини – це господарський механізм окремих галузей (економіка промисловості, економіка будівництва, економіка сільського господарства). У кожній галузі він має свої специфічні особливості і вивчається безпосередньо конкретно-економічними дисциплінами;

б) загальні організаційно-економічні відносини – сукупність форм і методів господарювання, які характерні для всіх галузей, економіки в цілому. Це, наприклад, ринкова організація економіки, підприємницька діяльність, маркетинг, менеджмент, фінанси, кредит, грошовий обіг, ціни, інфляція, біржі. Вони вивчаються економічною теорією.

**Отже, економічна теорія вивчає як соціально-економічні, так і загальні організаційно-економічні відносини у їх взаємодії з продуктивними силами.**

Предмет економічної теорії докорінно відрізняється від предмету “Економікса” і марксистської політичної економії. “Економікс” зосереджує увагу на вивченні організаційно-економічних відносин, абстрагуючись від соціально-економічних відносин, а марксистська політекономія досліджувала в основному соціально-економічні відносини. І в тій, і в іншій системі досліджень є багато позитивного. Але сьогодні тільки діалектичне поєднання вивчення проблем ефективної організації виробництва з розглядом соціально-економічних питань дає можливість розкрити багатогранну суть економічної теорії.

**Економічна теорія вивчає економічні відносини на різних рівнях господарювання. Серед її складових частин виділяють:**

- **мікроекономіку** – досліджує відносини в межах окремих господарських одиниць (підприємств);

- **макроекономіку** – включає аналіз економічної системи в цілому: ВВП, економічне зростання, зайнятість, динаміку цін, інфляцію, принципи і методи державного регулювання у сфері податкової, грошово-кредитної, соціальної політики.

### **3. ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ. ЕКОНОМІЧНІ КАТЕГОРІЇ І ЕКОНОМІЧНІ ЗАКОНИ**

#### **Функції економічної теорії:**

1) **пізнавальна** – вивчення проблем виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих благ і послуг протягом всієї історії людського суспільства, виявлення законів економічного розвитку.

**Буденне економічне мислення** – форма мислення, що ґрунтується на поверхових окремих і однобічних відомостях про економіку.

**Наукове економічне мислення** намагається виявити об'єктивну істину, тобто відобразити економічне життя таким, яким воно існує насправді, незалежно від будь-чиїх поглядів і побажань.

Щоб одержати об'єктивну картину, необхідно проаналізувати величезну кількість статистичних даних, які б всебічно характеризували те чи інше явище і дали б змогу зробити справді об'єктивні узагальнення і висновки, а отже, й сформулювати окремі економічні категорії і закони.

**Економічні категорії** – це узагальнюючі поняття, які відбивають істотні боки економічних явищ і процесів.

**Економічні закони** – стійкі, істотні, внутрішньо необхідні, причинно-наслідкові зв'язки економічних явищ і процесів.

Якщо в економічній категорії з'ясовується який-небудь один момент, або один бік економічних відносин, суть одного явища, то економічні закони розкривають взаємозв'язок, внутрішню залежність кількох або багатьох однопорядкових явищ.

#### **Особливості економічних законів:**

- **об'єктивний характер** - виникають і існують незалежно від волі і свідомості людей, так як виражають зв'язки між явищами

економічного розвитку, що існують незалежно від волі і свідомості людей;

- **проявляються через практичну діяльність людей;**

- **історично-тимчасовий характер.** У зв'язку з цим економічні закони поділяють на:

**а) всезагальні** – діють на протязі всієї економічної діяльності людства;

**б) загальні** - діють протягом тривалого проміжку часу;

**в) специфічні** - властиві якомусь певному етапу економічного розвитку.

**2) практична** – розробка принципів і методів раціонального господарювання, обґрунтування економічної політики.

**3) методологічна** – розробка загальних методологічних принципів для конкретно-економічного аналізу.

**4) виховна** – вироблення економічної психології кожної людини.

#### **4. МЕТОДИ ПІЗНАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ**

**Метод** – шлях (засіб) пізнання (дослідження) - сукупність прийомів і операцій з метою мисленого відтворення предмета, що вивчається.

**Загальний метод пізнання – діалектичний метод** (зв'язку, залежності, розвитку). Він передбачає:

1) з'ясування того, які причини породжують економічні явища, в чому полягає їх розвиток, чому вони зникають;

2) розгляд явищ від простих до складних, від нижчих до вищих;

3) вивчення внутрішніх суперечностей того чи іншого явища.

Вихідний елемент у системі діалектики – **метод абстракції** – відхилення від поверхневих, несуттєвих, другорядних сторін явища з метою розкриття глибинних, суттєвих, сталих і загальних зв'язків, проникнення в суть.



## **Загальнонаукові методи:**

- **аналіз** – розчленування предмета на окремі частини і вивчення їх;
- **синтез** – поєднання проаналізованих частин в єдине ціле;
- **позитивний аналіз** – дослідження взаємозв'язків економічних явищ, якими вони є;
- **нормативний аналіз** – досліджує, як повинно бути, дається оцінка явища;
- **якісний аналіз** – пізнання суті, внутрішнього змісту явищ;
- **кількісний аналіз** – вираження економічного явища в кількісних величинах;
- **індукція** – дослідження від окремих випадків до загальних висновків;
- **дедукція** – застосування загальних положень, принципів до окремих фактів і явищ;
- **історичний** – хід думок повинен починатися з того, з чого починається історія;
- **логічний** – той же історичний, тільки очищений від випадковостей, відхилень, від деталей історичного розвитку.

## **Спеціальні методи пізнання:**

- **графічний** – заснований на використанні креслень і рисунків - таблиць, схем, графіків, діаграм;
- **моделювання** економічних процесів і систем - вивчення явищ по їх теоретичному зразку (моделі);
- **порівняльний аналіз (метод аналогій)** дозволяє визначити схожі ознаки і встановити необхідні зв'язки і відхилення між ознаками явищ;
- **економічний експеримент** – досліди з метою перевірки господарських заходів, щоб довести правильність гіпотези;
- **статистичний;**
- **математичний;**
- **прогнозування;**
- **гіпотетичний** – науково обґрунтовані припущення про можливі зв'язки, відносини, причини явищ, засоби розв'язання суперечностей між новими і застарілими фактами.

## Терміни і поняття:

<i>меркантилізм</i>	<i>макроекономіка</i>
<i>фізіократи</i>	<i>економічні відносини</i>
<i>класична школа</i>	<i>соціально-економічні</i>
<i>марксизм</i>	<i>відносини</i>
<i>маржиналізм</i>	<i>організаційно-економічні</i>
<i>неокласична школа</i>	<i>відносини</i>
<i>кейнсіанство</i>	<i>функції економічної теорії</i>
<i>інституціоналізм</i>	<i>економічний закон</i>
<i>монетаризм</i>	<i>економічна категорія</i>
<i>неолібералізм</i>	<i>наукова абстракція</i>
<i>неокласичний синтез</i>	<i>аналіз і синтез</i>
<i>політична економія</i>	<i>індукція і дедукція</i>
<i>економікс</i>	<i>історичне і логічне</i>
<i>економічна теорія</i>	<i>позитивний аналіз</i>
<i>макроекономіка</i>	<i>нормативний аналіз</i>

## Питання для обговорення:

1. Чому давньогрецькі мислителі визначали економіку як науку про домашнє господарство?
2. Які економічні умови сприяли виникненню економічної теорії як науки?
3. В чому полягає якісна відмінність економічної теорії фізіократів від теорії меркантилістів?
4. В чому полягають особливості теорії класичної школи політекономії?
5. В чому полягають заслуги і обмеженість марксистської економічної думки?
6. Який із сучасних напрямків економічної науки найбільшою мірою передбачає державне регулювання економіки?
7. Чим характеризується розвиток економічної науки в Україні в ХХ столітті?
8. До яких економічних шкіл та течій належать такі вчені: А.Сміт, Ф.Кене, Дж.Кейнс, Д.Рікардо, Т.Мен, К.Маркс, Дж.Гелбрейт, П.Самуельсон, М.Фрідмен?
9. Чим зумовлена поява понять “політекономія” та “економікс”?

10. Яке місце займає економічна теорія в системі економічних наук?
11. В чому полягає особливість предмета марксистсько-ленінської політичної економії?
12. В чому полягає особливість предмета “економікс”?
13. Як співвідносяться поняття марксистсько-ленінська політекономія, економічна теорія, економікс?
14. Згадайте один день із життя своєї сім’ї, визначте, в яких випадках її члени ставали суб’єктами економічних відносин?
15. Чи складаються економічні відносини в сфері освіти?
16. Підприємство випускає тканини. Охарактеризуйте це виробництво з точки зору взаємодії людини з природою та відносин між людьми.
17. Чим відрізняється мікроекономіка від макроекономіки? Який зв’язок між ними?
18. Для чого потрібна економічна теорія суспільству, окремій особі?
19. Вирішення яких питань ви чекаєте від економічної науки?
20. В чому полягає взаємозв’язок функцій економічної теорії?
21. Що спільного і які відмінності між економічними законами і законами природи?
22. Як розуміти об’єктивний характер економічних законів?
23. Економічні закони зв’язані з практичною діяльністю людей, яка суб’єктивна. Чи спростовує дана обставина положення про об’єктивність економічних законів?
24. Чому вивчення економічних категорій є сходинкою пізнання економічних законів?
25. В чому полягає відмінність економічних законів від економічних категорій?
26. В чому полягає органічний зв’язок економічних категорій, економічних законів, економічних відносин?
27. В чому полягає відмінність наукового економічного мислення від буденного?
28. Чому методом економічної теорії є матеріалістична діалектика?

## ТЕМА 2

### ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

1. Економічні потреби і структура суспільного виробництва.
2. Фактори виробництва (виробничі ресурси) і їх обмеженість.
3. Головні проблеми організації виробництва. Крива виробничих можливостей.
4. Продукт і його властивості. Сукупний суспільний продукт, його форми і структура.
5. Економічна і соціальна ефективність суспільного виробництва.

#### 1. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ І СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Кінцевою метою розвитку будь-якої економічної системи є задоволення потреб суспільства.

**Потреба** – необхідність людини мати певний комплекс матеріальних і нематеріальних благ та послуг (необхідність в певних речах).

Провідні **причини** виникнення потреб:

- а) фізіологія людини;
- б) розвиток суспільства і певних соціальних умов.

#### Класифікація потреб:

За суб'єктами (носіями потреб):

- **індивідуальні,**
- **колективні,**
- **суспільні.**

Або:

- **домогосподарств,**
- **підприємств,**
- **держави.**

За об'єктами (предметом, на який вони направлені):

- **матеріальні** (потреби в матеріальних благах та послугах);

- **духовні** (потреби у творчості, самовираженні, розвитку своїх можливостей, самовдосконаленні, вірі – освіті, культурі, заняттях наукою, мистецтвом, підвищенні кваліфікації),
- **соціальні** (коханні, дружбі, спілкуванні, участь у суспільно-корисній діяльності).

#### **За сферами діяльності:**

- **праці,**
- **спілкування,**
- **рекреації** (відпочинку, відновлення працездатності),
- **економічні** - частина людських потреб, для задоволення яких необхідне виробництво, розподіл, обмін і споживання благ.

#### **За черговістю задоволення:**

- **першочергові** (задовольняються предметами першої необхідності),
- **непершочергові** (задовольняються предметами розкоші).

#### **За ступенем реалізації:**

- **абсолютні** (породжені сучасним рівнем розвитку економіки),
- **дійсні** (відповідають рівню розвитку економіки певної країни),
- **платоспроможні** (потреби, які людина може задовольнити відповідно до власних доходів та рівня цін),

За значимістю потреби можна представити у вигляді **піраміди** (рис.1).

#### **Фактори, що визначають потреби:**

- кліматичні умови,
- історичні умови,
- тенденції в розвитку суспільства,
- соціальний статус споживача.

#### **Структура виробництва:**

##### **1) матеріальне виробництво:**

а) **основне виробництво** (галузі, де безпосередньо виготовляється продукт – промисловість, сільське господарство, будівництво, риболовля, мисливське господарство, заготівля грибів і ягід).



Рис.1 Піраміда потреб людини

б) **виробнича інфраструктура** (галузі, що обслуговують основне виробництво і забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві, в суспільному виробництві в цілому – транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові заклади, галузі ділових послуг (інженерно-будівельні, консультаційні, інформаційні, рекламні, лізинг).

2) **нематеріальне виробництво (соціальна інфраструктура)** – галузі, що надають послуги, які задовольняють соціальні і духовні потреби людей (охорона здоров'я і фізична культура, освіта, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт і зв'язок, побутове обслуговування, наука, культура і мистецтво).

**Невиробнича сфера:** державний апарат, партапарат, апарат управління громадських рухів, армія, міліція.

Виробництво поділяється на офіційне і **тіньову економіку**.

**Тіньова економіка** – сукупність неврахованих, нерегламентованих і протиправних видів господарської діяльності.

**Загальні ознаки:**

- прихований, таємний характер (така діяльність не реєструється державою і не відображається в офіційній статистиці);
- охоплює всі фази: виробництво – розподіл – обмін – споживання;
- незаконне збагачення шляхом приховування доходів від державного оподаткування, безкоштовне привласнення чужого майна і перерозподіл суспільного багатства.

**Структура тіньової економіки:**

- **неофіційна** (“сіра”) – охоплює легальні, дозволені види господарської діяльності, розповсюджена особливо в сфері послуг (ремонт квартир, медична допомога, надання житла в курортній місцевості). Отримані доходи приховуються від оподаткування;
- **фіктивна** (білокомірцева) – господарською діяльністю займається керівний склад підприємств і державні чиновники в тих країнах, де значно розвинений державний сектор економіки (приписки до виконання державних завдань і планів, крадіжки матеріальних ресурсів, махінації в отриманні грошей);
- **підпільна** (чорна) – заборонена законом діяльність – наркобізнес, контрабанда, фальшивомонетництво, торгівля людьми, замовні вбивства і інше.

**Взаємозв’язок між потребами і виробництвом** носить взаємозалежний характер. **З однієї сторони**, потреба є внутрішнім мотивом виробництва. **З другої сторони**, виробництво, створюючи блага, породжує конкретні потреби в них:

- задоволення потреб з допомогою спожитої речі веде до появи нових потреб;
- з розвитком технічного прогресу виникають нові потреби;
- виробництво не тільки доставляє матеріал для задоволення потреб, але і впливає на способи споживання.

**Закон підвищення потреб** виражає причинно-наслідковий зв’язок між розвитком суспільного виробництва, зростанням і вдосконаленням потреб населення.

**Потреби** людини **безмежні** (випереджають можливості задоволення):

- людина намагається задовольнити потреби на більш високому рівні;
- з часом з'являються нові потреби.

**Фактори, що протидіють підвищенню потреб:**

- низький рівень матеріальної і духовної культури суспільства,
- слабкий розвиток поділу праці,
- мізерні грошові доходи більшої частини суспільства при високому рівні цін,
- чисельність населення.

**Закон підвищення потреб** не є абсолютним, діє як **тенденція**.

**Економічні інтереси** – усвідомлення людьми економічних потреб, мотиви виробничої діяльності, спрямовані на задоволення потреб.

**Особливості економічних інтересів:**

- об'єктивні,
- матеріальні.

**Структура економічних інтересів:**

- 1) - виробничі (пов'язані з організацією виробництва),
  - невиробничі (пов'язані з задоволенням особистих потреб виробника та його потреб як члена суспільства).
- 2) - особисті,
  - групові (підприємств, трудових колективів, суб'єктів господарської діяльності, тіньова економіка),
  - державні.

Кожна людина є носієм різних інтересів. Реалізація інтересів здійснюється через досягнення цілей.



## 2. ФАКТОРИ ВИРОБНИЦТВА ( ВИРОБНИЧІ РЕСУРСИ) І ЇХ ОБМЕЖЕНІСТЬ

**Фактори виробництва** – природні, людські, виготовлені людиною ресурси, необхідні для здійснення процесу виробництва.

До факторів виробництва відносяться:

**Марксизм:**

- 1) робоча сила (особистий фактор),
- 2) засоби виробництва (речовий фактор).

**Західні економісти:**

- 1) праця,
- 2) земля,
- 3) капітал,
- 4) підприємницькі здібності.

**Робоча сила** – здатність до праці (сукупність фізичних і розумових здібностей, що використовуються в процесі створення життєвих благ).

**Праця** – свідома, цілеспрямована діяльність людини, направлена на створення життєвих благ (процес використання робочої сили).

**Капітал** (інвестиційні ресурси) - це засоби виробництва, що виготовлені людиною: виробничі споруди, машини, обладнання, інструменти, засоби транспорту і зв'язку, напівфабрикати, матеріали, що пройшли первинну обробку.

**Земля** (природні ресурси) – засоби виробництва, дані природою: сільськогосподарські угіддя, ліси, вода, повітря, корисні копалини.

**Всі засоби виробництва** поділяються на:

**а) предмети праці** – ті предмети, на які спрямована праця людини:

- предмети, дані природою;
- сировина (створені людьми предмети праці);
- вторинні ресурси;
- штучні матеріали, яких немає в природі.

**б) засоби праці** – ті засоби, з допомогою яких людина впливає на предмети праці:

- знаряддя праці (машини, верстати, автомати);

- безмашинна техніка (електричне розрядження, хімічні і електричні процеси);
- судинна система виробництва (трубопроводи, цистерни);
- матеріальні умови процесу праці: виробничі споруди, шляхи, канали, засоби транспорту і зв'язку.

**Одна і та ж річ може бути і предметом праці і засобом праці** (залежно від місця і ролі).

**Підприємницькі здібності** – особливий фактор, суть якого проявляється в здатності поєднати і найбільш ефективно використати всі інші фактори в процесі виробництва. Проявляється в умінні найбільш раціонально здійснювати виробничу і комерційну діяльність (новаторство, ризик, відповідальність).

Ресурси поділяються на **відтворювальні** (можна відновити) і **невідтворювальні** (що добувають із надр землі - корисні копалини).

**Засоби виробництва і робоча сила – традиційні елементи продуктивних сил**, які показують, наскільки люди пізнали і оволоділи силами природи, з допомогою чого і як вони виробляють життєві блага.

В сучасних умовах до продуктивних сил відносять **науку і інформацію**.

У продуктивних силах існують певні **пропорції**, в яких поєднуються засоби виробництва і робоча сила. **Характер поєднання** виражається через:

- **технічну будову виробництва** – показує, скільки засобів виробництва приводиться в рух одним робітником;
- **суспільну форму**:
  - пряме поєднання;
  - відкрите насильницьке поєднання;
  - купівля-продаж робочої сили;
  - добровільне наймання робітника.

Продуктивні сили безперервно розвиваються, піднімаються на якісно більш вищий рівень. Якісний стан продуктивних сил характеризує **технологічний спосіб виробництва** – історично

визначений спосіб з'єднання елементів продуктивних сил на основі технологічних зв'язків.

Історії відомі **три великих технологічних способи виробництва:**

1) технологічний спосіб виробництва, що базується на **ручній праці** (ремесло, цехове і мануфактурне виробництво) – **доіндустріальне суспільство.**

**Основні риси:**

- переважає сільське господарство,
- більшість населення зайнята землеробством і тваринництвом,
- в господарській діяльності панує ручна праця,
- слабо розвинений розподіл праці, зберігаються примітивні форми організації (натуральне виробництво),
- переважають елементарні потреби.

2) технологічний спосіб виробництва, що базується на **механізованій праці (індустріальне суспільство).**

**Основні риси:**

- головна сфера - промисловість,
- промисловість перетворює інші галузі на основі машинної техніки,
- основна маса людей зайнята в індустріальних галузях,
- прискорення розподілу праці (галузі різні),
- розвиваються більш складні форми організації (товарна, ринкова),
- швидка урбанізація,
- зростання виробничих можливостей і багатогалузева структура дозволяє задовольняти більше потреб.

3) технологічний спосіб виробництва, що базується на **автоматизованій праці (постіндустріальне суспільство).**

**Основні риси:**

- найбільш розвинена сфера послуг,
- наука - безпосередня продуктивна сила,
- створення продуктів, яких немає в природі,
- широке використання досягнень інформатики і сучасної обчислювальної техніки,

- підвищується роль наукових робітників і висококваліфікованих спеціалістів,
- здійснюється перехід до “високих технологій”, що зберігають всі види ресурсів і забезпечують високу якість,
- забезпечується задоволення елементарних потреб і розширюються можливості задоволення інших потреб.

Перехід від одного технологічного способу виробництва до іншого обумовлюється **НТП** - поступовим розвитком науки і техніки.

НТП здійснюється в двох формах: **еволюційній** (поступове поліпшення діючих технологій, часткова модернізація машин і обладнання) і **революційній** (якісний стрибок, перехід до принципово нової техніки і технології – промисловий переворот 60-х років ХІІІ ст. в Англії, 50-60-х років ХІХ ст. в США; НТР – з середини ХХ ст., що й зумовило зміну технологічних способів виробництва).

Але незважаючи на процес розвитку економічних ресурсів, відкриття їх нових джерел, всі вони мають спільну властивість – економічні ресурси на даний період часу **обмежені**, рідкісні:

- а) їх кількість фіксована і має межі;
- б) використання ресурсів в якійсь одній сфері виключає можливість їх одночасного використання в інших сферах.

При безмежних потребах і обмежених ресурсах суспільство не в змозі задовольнити всі потреби. Доводиться вирішувати, які товари необхідно виробляти, а від яких в певних умовах треба відмовитись. Потрібно зробити вибір, щоб ефективно використати рідкісні ресурси.

### **3. ГОЛОВНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА, КРИВА ВИРОБНИЧИХ МОЖЛИВОСТЕЙ**

**Головні проблеми організації виробництва – це проблеми альтернативного вибору:**

- 1) **Що виробляти?**
- 2) **Як виробляти?** (ким, яка технологія, ресурси, організація, якої форми власності підприємство, якими за розмірами підприємствами);

3) **Для кого виробляти?** (проблема розподілу). Вирішення проблеми визначає мету суспільства, стимули, характеризує тип суспільства.

4) **Скільки виробляти?**

5) **Чи здатна система адаптуватися до змін?** (Здатність суспільства до перебудови реалізується в процесі якісної зміни виробництва. Якщо система здатна вирішувати проблеми в змінених умовах - це говорить про її здатність до адаптації, розвитку).

Поведінку суспільства при вирішенні першої проблеми можна проілюструвати за допомогою так званої таблиці і графіка **виробничих можливостей**. Для їх розгляду приймаємо такі **припущення**:

1) економіка функціонує в **умовах повної зайнятості** (використання всіх придатних для цього ресурсів) і досягає **повного обсягу виробництва** (ефективний розподіл ресурсів, що забезпечує найбільший вихід продукції);

2) незмінність ресурсів (за кількістю і якістю);

3) незмінність технології в ході аналізу;

4) виготовляються лише два види продукції.

Скористаємося для ілюстрації **прикладом П.Самуельсона**. Припустимо, необхідно виготовити тільки два товари: гармати і масло.

Таблиця 1

Альтернативні можливості виробництва масла і гармат

Можливості	Гармати, тис.шт.	Масло, тис.т
А	15	0
Б	14	1
В	12	2
Г	9	3
Д	5	4
Е	0	5

Якщо всі ресурси направити на виробництво масла, можна отримати максимальну його кількість (залежить від кількості і якості ресурсів і ефективності наявних технологій) – 5 тис. т. Якщо всі ресурси – на виробництво гармат – максимальну кількість – 15 тис. т.

Проте суспільство може виробляти і те, і інше одночасно. Для цього необхідно знизити виробництво і масла, і гармат до рівня нижче максимального. Обсяги виробництва масла і гармат не тільки альтернативні, але і взаємозамінні в рамках обмежених ресурсів.

Зобразимо графічно:

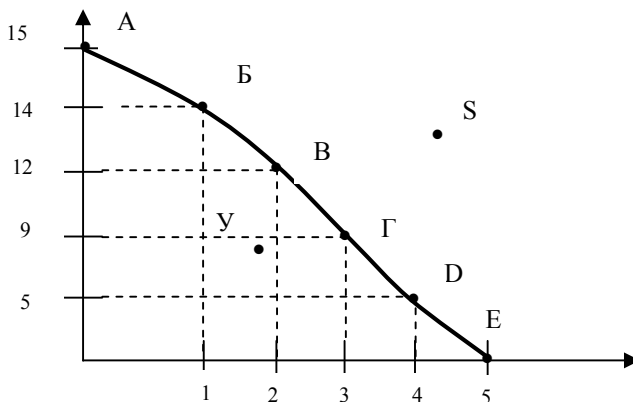


Рис.2. Крива виробничих можливостей

Зафіксувавши цифри таблиці на графіку і з'єднавши їх, отримаємо **криву виробничих можливостей (КВМ)**, яка показує максимально можливий об'єм виробництва двох продуктів при даних ресурсах (альтернативну комбінацію виробництва двох продуктів).

При повній зайнятості всі точки можливих комбінацій виробництва гармат і масла знаходяться на КВМ. Суспільство при обмежених ресурсах не може одночасно збільшити військове і цивільне виробництво і переміститись в точку S.

Коли ресурси використовуються не повністю, різні комбінації виробництва гармат і масла знаходяться не на кривій, а, наприклад, у точці У.

Крива – опукла, а не пряма лінія. Це зв'язано з **законом зростання витрат**, який виражає співвідношення між двома продуктами. Суть закону зростання витрат: переключення ресурсів із однієї сфери застосування в іншу приводить до відносного зростання витрат (щоб отримати кожен додаткову одиницю потрібного товару, ми повинні жертвувати дедалі більшою кількістю іншого товару). Адже ресурси не володіють однаковою продуктивністю у всіх можливих процесах їх використання.

Те, що ціна одного товару, виражена в іншому товарі, має тенденцію до зростання, частково пов'язано з так званим **законом спадної дохідності**, який встановлює співвідношення між затратами у виробництві і випуском продукції.

**Суть закону спадної дохідності:** збільшення деяких витрат по відношенню до інших незмінних витрат приводить до збільшення загальної кількості продукції. Але після певного моменту додаткова продукція, яка отримується від збільшення тих самих додаткових витрат, буде ставати все меншою і меншою.

#### **4. ПРОДУКТ І ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ. СУКУПНИЙ СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ, ЙОГО ФОРМИ І СТРУКТУРА**

**Результатом суспільного виробництва є продукт - економічні блага та послуги.**

##### **Класифікація благ:**

- **матеріальні** (природні дари: земля, вода, повітря, клімат, продукти сільського господарства, добувної промисловості, приміщення, машини, інструменти, боргові зобов'язання, паї державних і приватних компаній);
- **нематеріальні** (внутрішні – якості і здібності, що примушують людей діяти і насолоджуватись – ділові здібності, професійна майстерність, здатність отримувати задоволення від читання та музики, зовнішні – виражаються в ділових зв'язках та репутації);

- **довготривалі** (використовуються для задоволення однієї і тієї ж потреби декілька раз, споживаються постійно на протязі послідовних використань);
- **недовготривалі** (задовольняють потребу один раз, споживаються повністю);
- **блага виробничого призначення** (частина виробничих ресурсів);
- **особистого споживання** (їжа, одяг, житло, меблі, власний транспорт, побутова техніка);
- **взаємозамінні** (субститути – олія соняшникова і оливкова),
- **взаємодоповнювані** (комплементарні – машинне масло і бензин, фотоапарат і фотоплівка);
- **предмети першої необхідності** (хліб, одяг, житло);
- **предмети розкоші** (норкові шуби, яхти, коштовності).

#### **Класифікація послуг:**

- **матеріальні** (ремонт виробів, зачіска, прання білизни);
- **нематеріальні** (фільм, концерт, послуги репетитора, консультація юриста);
- **особисті** (лікаря, вчителя, адвоката, перукаря, задовольняють потреби споживача безпосередньо);
- **комерційні** (інформаційне забезпечення, банків, транспорту, торгівлі, страхування).

За **функціональним призначенням** продукт поділяється на:

- засоби виробництва,
- предмети споживання,
- нематеріальні блага і послуги.

#### **Властивості продукту:**

- 1) задоволення людських потреб,
- 2) втілення затрат суспільної праці – живої і уречевленої.



**Натурально-речова сторона продукту** – сукупність механічних, хімічних, фізичних і інших корисних властивостей, що роблять продукт здатним задовольняти потреби, тобто споживною вартістю.

**Суспільна сторона продукту** дозволяє визначити, у що обходиться суспільству отримання тієї чи іншої споживної вартості, ціною яких затрат праці задоволена та чи інша потреба.

**Узагальнюючим результативним показником виробничої діяльності суспільства є сукупний суспільний продукт (ССП)** – сукупність матеріальних і нематеріальних благ і послуг, створених за певний період часу в усіх ланках суспільного виробництва.

#### **Форми ССП:**

**1) валовий суспільний продукт (ВСП)** – сума виробленої за певний проміжок часу валової продукції всіх галузей матеріального виробництва. При визначенні величини ВСП завжди стикаються з повторним рахунком окремих виробничих витрат. Річ у тім, що до його вартості прилучає не лише готовий, а й проміжний продукт (сировина, паливо, матеріали). Причому один і той же проміжний продукт враховується кілька раз.

**2) кінцевий суспільний продукт (КСП)** – вся сума виробленої за певний проміжок часу готової продукції. Розраховується кінцевий продукт як сума валової продукції не всіх галузей матеріального виробництва, а лише тих, де формується готовий продукт.

ВСП і КСП – це показники матеріального виробництва. Проте в суспільстві існує і нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства. Результати господарської діяльності в цілому в галузях матеріального і нематеріального виробництва найбільш повно відображає валовий національний продукт (ВНП) або валовий внутрішній продукт (ВВП).

**3) ВНП** складається із кінцевого продукту і вартості виготовлених нематеріальних благ і наданих послуг незалежно від місцезнаходження підприємств.

**4) ВВП** відрізняється від ВНП тим, що включає продукцію, яка створена незалежно від національної належності підприємств, розташованих на території даної країни.

### **ВВП не включає:**

- роботу домогосподарок в домашньому господарстві;
- роботу вчених “на себе”, що не втілена у вигляді готової продукції;
- бартерний обмін;
- доходи тіньової економіки;
- оплату у вигляді чайових;
- трансфертні платежі (що є результатом перерозподілу ВВП).

### **Структура ССП:**

- а) за натурально-речовою формою поділяється на засоби виробництва (I підрозділ) і предмети споживання (II підрозділ),
- б) залежно від затрат суспільної праці ССП включає **перенесений продукт (використані засоби виробництва) і заново створений продукт (чистий продукт).**

**Чистий продукт (ЧП) поділяється на необхідний (НП) і додатковий (ДП).**

**НП** – та частина ЧП, яка необхідна для нормального відтворення робочої сили в сфері виробництва (витрати на харчі, одяг, житло, на задоволення культурних і соціальних потреб (культурно-побутові послуги), на екологічні заходи).

**ДП** – це надлишок над НП, використовується для розширення виробництва, поповнення фондів соціальної сфери, утримання невиробничої сфери.

**Норма ДП (Д’)** визначається як співвідношення ДП і НП, помножене на 100% (показує, скільки людина працює на себе, а скільки – на суспільство або його членів).

Будь-який продукт проходить стадії: **виробництво – розподіл – обмін – споживання.**

**Виробництво** – процес створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для задоволення потреб.

**Розподіл** - визначає долю кожного у виготовленому продукті.

**Обмін** – забезпечує безперервний зв’язок виробництва і споживання.

**Споживання** – використання продукту в процесі задоволення потреб. Поділяється на виробниче (споживання засобів виробництва і робочої сили при виготовленні продукту), і особисте (задоволення особистих потреб).

## 5. ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Економічна ефективність – це така ситуація, в якій при даних виробничих ресурсах і технології неможливо виготовити більшу кількість одного товару, не жертвуючи при цьому можливістю виготовити деяку кількість іншого товару. Щоб отримати максимальну кількість товарів із обмежених ресурсів, треба забезпечити повну зайнятість і повний обсяг виробництва.

**Економічна ефективність** відображає результативність суспільного виробництва через зіставлення результатів і затрат:

$$E = \frac{P}{Z}$$

### Показники економічної ефективності:

- **продуктивність праці** - кількість продукції за одиницю часу (на 1 робітника):

$$ПП = \frac{П}{T}, \text{ де}$$

T – витрати живої праці, П – продукт.

Зворотний показник - **трудомісткість**.

### Фактори підвищення продуктивності праці:

- рівень досвідченості, кваліфікації та професіоналізму працівників;
- ступінь зацікавленості виробників в результатах своєї праці;
- рівень розвитку науки і техніки та можливість їх застосування у виробництві;

- ступінь ефективності використання ресурсів виробництва;
  - інтенсивність (напруженість), швидкість праці;
  - природні умови (ресурси, клімат, ґрунт);
  - рівень організації виробництва.
- **фондовіддача**

$$\Phi B = \frac{П}{ЗП}, \text{ де}$$

ЗП – засоби праці, П – продукт.

Зворотний показник – **фондомісткість**.

- **матеріаловіддача**

$$MB = \frac{П}{ПП}, \text{ де}$$

ПП – предмети праці, П – продукт.

Зворотний показник – **матеріаломісткість**.

**Соціальна ефективність** виражає міру задоволення сукупності потреб суспільства (відповідність результатів господарської діяльності соціальним цілям суспільства).

**Показники соціальної ефективності:**

- рівень життя,
- стан навколишнього середовища,
- зміст і умови праці,
- масштаби вільного часу.

Економічна ефективність – могутня підойма розв’язання соціальних проблем. Підвищення соціальної ефективності – вирішальний фактор раціонального господарювання.

**Шляхи підвищення ефективності виробництва:**

- НТП і наукова організація праці,
- раціональна система спеціалізації і кооперації виробництва,

- розвиток ініціативи і самостійності трудових колективів,
- структурна і організаційна перебудова економіки,
- вдосконалення господарського механізму,
- використання переваг міжнародного поділу праці,
- вдосконалення системи стимулювання і мотивації праці.

### Терміни і поняття:

<i>потреби</i>	<i>крива</i>	<i>виробничих</i>
<i>безмежність потреб</i>	<i>можливостей</i>	
<i>матеріальне виробництво</i>	<i>закон зростання витрат</i>	
<i>виробнича інфраструктура</i>	<i>закон спадної дохідності</i>	
<i>нематеріальне виробництво</i>	<i>продукт</i>	
<i>соціальна інфраструктура</i>	<i>блага</i>	
<i>закон підвищення потреб</i>	<i>взаємозамінні блага</i>	
<i>тіньова економіка</i>	<i>(субститути)</i>	
<i>неофіційна економіка</i>	<i>взаємодоповнювані блага</i>	
<i>фіктивна економіка</i>	<i>(комплементарні)</i>	
<i>підпільна економіка</i>	<i>послуги</i>	
<i>економічний інтерес</i>	<i>сукупний суспільний продукт</i>	
<i>земля</i>	<i>валовий суспільний продукт</i>	
<i>капітал</i>	<i>кінцевий суспільний продукт</i>	
<i>праця</i>	<i>валовий національний продукт</i>	
<i>підприємницькі здібності</i>	<i>валовий внутрішній продукт</i>	
<i>засоби виробництва</i>	<i>чистий продукт</i>	
<i>засоби праці</i>	<i>необхідний продукт</i>	
<i>предмети праці</i>	<i>додатковий продукт</i>	
<i>робоча сила</i>	<i>норма додаткового продукту</i>	
<i>продуктивні сили</i>	<i>I підрозділ</i>	
<i>технічна будова виробництва</i>	<i>II підрозділ</i>	
<i>технологічний спосіб</i>	<i>ефективність виробництва</i>	
<i>виробництва</i>	<i>продуктивність праці</i>	
<i>обмеженість ресурсів</i>	<i>фондовіддача</i>	
	<i>матеріаловіддача</i>	

### Питання для обговорення:

1. Прокоментуйте марксистське положення: “Основною сферою людської діяльності є матеріальне виробництво”. Чи актуальне воно сьогодні?
2. Чому сфера послуг в сучасних умовах перетворюється на основну сферу людської діяльності?
3. Чи існують галузі, які можна віднести як до виробничої інфраструктури, так і до соціальної? Наведіть приклади.
4. Чи згодні ви з твердженням: “Потреби – обмежені, оскільки існують фізичні межі їх задоволення”?
5. Що найбільше впливає на задоволення потреб: об’єм наявних ресурсів чи характер їх розподілу?
6. Чи існує небезпека зниження міри задоволення потреб по мірі виснаження ресурсів і зростання потреб?
7. Чому потреби є домінуючим фактором у поведінці людей?
8. Якими оцінками керуються люди, задовольняючи свої потреби?
9. Як співвідносяться потреби та інтереси?
10. Коли потреба не стає інтересом? Наведіть приклад.
11. Чи може одна і та ж річ бути і предметом праці і засобом праці?
12. Земля одночасно є і засобом праці і предметом праці. Чи згодні ви з таким твердженням? Наведіть приклади.
13. Чи завжди сировина є предметом праці? Чи кожний предмет праці є сировиною?
14. Чи можна вважати підприємництво окремим фактором виробництва? Обґрунтуйте свою точку зору.
15. Чому, незважаючи на постійне вдосконалення виробництва, роль таких факторів як природні ресурси і робоча сила залишається провідною?
16. Який фактор виробництва ви поставите на перше місце? Чому?
17. Чи згодні ви з таким твердженням: “Ресурси – безмежні, бо безмежний процес відкриття нових джерел ресурсів”? Поясніть.
18. Чи доцільно розраховувати валовий суспільний продукт як результативний показник господарської діяльності?
19. Який з показників (ВСП, КСП, ВВП) найбільш правильно відображає суть ССП?

20. Чи співпадає поділ всього суспільного виробництва на два підрозділи з його поділом на галузі?
21. В чому полягає взаємозв'язок економічної і соціальної ефективності виробництва?
22. Чому продуктивність праці називають синтетичним (узагальнюючим) показником ефективності виробництва, хоч він відноситься тільки до затрат живої праці?
23. Коли економічно ефективне виробництво може бути соціально неефективним? Наведіть приклад.

## ТЕМА 3

### ВЛАСНІСТЬ І ТИПИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1. Поняття власності. Типи, види, форми власності. Власність в системі економічних відносин.
2. Основні типи економічних систем.
3. Еволюція відносин власності в Україні.
4. Роздержавлення суспільного виробництва і приватизація державного майна.

#### 1. ПОНЯТТЯ ВЛАСНОСТІ. ТИПИ, ВИДИ, ФОРМИ ВЛАСНОСТІ. ВЛАСНІСТЬ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН.

Необхідно розрізнити **право власності і економічні відносини власності**.

В **юридичному плані** власність виражає майнові відносини, які спочатку закріплювались у формі певних історично установлених звичаїв, а потім (з виникненням держави) у нормах права.

В українському праві історично склались такі **повноваження власника**:

- **право володіння** (виключний контроль над об'єктом – фактична влада суб'єкта над об'єктом),
- **право користування** (споживання об'єкта власності відповідно до його призначення для задоволення потреб),
- **право розпорядження** (визначення юридичної долі об'єкта власності).

**Право власності виражає відношення людини до речі (суб'єкта до об'єкта).**

Власність завжди зв'язана з певними речами. Але поняття власності не зводиться до речового змісту. **Речі стають власністю тільки тоді, коли з їх приводу люди вступають у певні відносини.** Головна характеристика власності – не те, що привласнюється, а те – ким і як привласнюється. Тому, хоч на поверхні відносини власності виступають як відносини людини до речі (річ моя чи річ не моя), насправді вони виражають відносини до других людей суспільства.



**Власність в економічному змісті** – це складна система відносин між людьми (суб'єктом – власником і суб'єктом - невласником з приводу об'єкта). Суб'єкти – фізичні і юридичні особи, між якими виникають відносини власності (держава, колектив, окрема особа). Об'єкти – те, з приводу чого складаються відносини власності – речові блага (засоби виробництва і предмети споживання, робоча сила, наука, інформація, послуги).

**Власність в економічному змісті включає:**

- 1) відносини між людьми з приводу привласнення умов і результатів виробництва,
- 2) відносини господарського використання майна,
- 3) економічні форми реалізації відносин власності (відносини економічної реалізації власності).

1) В будь-якому відношенні власності можна виділити дві сторони: привласнюючу і відчужуючу.

**Привласнення** – така система економічних зв'язків між людьми, яка установлює їх ставлення до певних речей як до своїх, а **відчуження** – як до чужих.

Власність – відносини власника і невласника (власником речі можна бути лише по відношенню до інших, невласників даної речі).

**Характер цих відносин на різних етапах розвитку суспільства складався неоднаково.**

Привласнення завжди здійснюється в інтересах тих чи інших суб'єктів (окремих осіб, групи, суспільства). Тому важливо розрізнити типи, форми і види власності.

**Історії відомі такі типи власності:**

**I – приватна** (передбачає, що окремі особи ставляться до умов і результатів виробництва як до своїх власних. Причому можуть привласнювати продукт як своєї, так і чужої праці.)

**Види приватної власності:**

- а) **трудова** (базується на особистій праці їх власника),
- б) **нетрудова** (властиве збагачення за рахунок чужої праці).

**Форми приватної власності:**

1) **рабовласницька** (засоби виробництва і раб – повна приватна власність рабовласника);

**2) феодална** (повна приватна власність феодала на землю і неповна на працівника). Основна форма реалізації цих форм власності - відкрита експлуатація;

**3) капіталістична** (повна приватна власність капіталістів на засоби виробництва, а робітники – юридично вільні). Характерним є економічне примушування до праці.

### **Характерні ознаки індивідуальної приватної власності:**

- засобами виробництва володіє один власник (концентруються в руках небагатьох до ХХ ст.)- одноосібне привласнення;
- власник сам управляє;
- капітал зростає, коли власник додатково вкладає у виробництво свої гроші (розміри капіталу збільшуються переважно за рахунок власних коштів).

### **Позитивні риси:**

- породжує зацікавленість (особистий інтерес);
- дає можливість виявляти самостійність, ініціативу, оригінальність, ризикувати, свобода вибору;
- пробуджує в людях високу економічну активність, інтереси та відповідальність за наслідки праці;
- робить працівників ощадливими, діяльними, змушує турбуватися про завтрашній день (джерело добробуту кожної людини);
- несумісна з лінощами і марнотратством, негосподарським ставленням до засобів праці (безгосподарністю);
- матеріальний гарант особистої свободи людей і незалежності;
- сприяє демонополізації економіки, посилює конкурентне начало, робить її більш гнучкою, здатною до швидкої саморегуляції;
- породжує повагу дітей до батьків;
- зобов'язує приймати обачливі рішення, суворіше ставитись до себе;
- дає право безстрокового успадкування.

На основі приватної власності зростає особисте, а значить, і суспільне багатство. На певному етапі вона сприяє розвитку цивілізації (НТП).

### **Обмеженість індивідуальної приватної власності:**

- стримує розвиток продуктивних сил (вузька);
- породжує заздрість, прагнення наживи, меркантилізм;

- дезінтегрує суспільство (майнова диференціація), загострюються соціальні відносини, експлуатація.

**II – спільна** (основана на спільній праці і спільному привласненні її результатів).

**Основні риси:**

- всі об'єднані в колективи люди ставляться до благ як до таких, що належать їм спільно;
- спочатку не визначається доля майна;
- будь-який учасник не може по особистому бажанню привласнити і використати в своїх господарських цілях якусь частину спільного майна;
- розподіл доходу – за працею або порівну.

**Види спільної власності:**

- а) власність народу в цілому,**
- б) власність окремих колективів.**

**Форми спільної власності:**

- 1) державна,**
- 2) общинна,**
- 3) групова (трудова колективів, сімейна).**

**Приватна і спільна власність відрізняються:**

- ступенем усуспільнення власниками майна, що їм належить;
- характером привласнення і взаємовідносин між власниками і невласниками;
- можливістю і неможливістю вільно ділити майно між окремими суб'єктами за їх поглядом.

**Історично першою була спільна власність.**

**Перехід до приватної власності** стає можливим, коли людина здатна забезпечити своє існування відособлено від общини.

**III – змішана власність (спільно-дольова або спільно-приватна власність),** яка:

- виникає шляхом об'єднання приватних вкладів в спільне майно;
- використовується в спільних інтересах під єдиним контролем і управлінням (певна участь кожного);

- результати розподіляються відповідно до долі.

#### **Форми змішаної власності:**

- акціонерна,
- господарських товариств,
- кооперативів,
- спільних підприємств.

Якщо різниця не доведена до протилежності, приватна і спільна власність можуть переходити одна в одну.

Якщо різниця доведена до протилежності, взаємоперехід виключається, а перетворюються одна в одну через приватизацію, націоналізацію.

#### **Форми власності в сучасних умовах:**

- державна;
- групова (акціонерна, колективна, кооперативна, власність товариств, громадських організацій);
- індивідуальна.

Економіку недаремно називають **змішаною**: в ній можна знайти всі типи власності в різних пропорціях.

В сучасних умовах домінуючі позиції займає корпоративна (акціонерна власність), яка формується за рахунок об'єднання капіталів великих власників, а також коштів різних верств населення.

#### **Характерні риси акціонерної власності:**

- зберігає все позитивне приватної власності (ініціативу, підприємницький інтерес, погоню за нагромадженням особистого, а отже, і суспільного багатства);
- примножує приватну власність (збільшується кількість громадян, що володіють капіталом і одержують з цього прибуток);
- долає обмеженості класичної форми приватної власності, яка дезінтегрує суспільство, що породжує складні соціальні проблеми. Акціонерна власність створює економічні передумови для соціальної інтеграції (стирає різкі грані між соціальними групами, широкі верстви населення залучаються до фінансування і отримання дивідендів).

### **Відмінності акціонерної власності від приватної:**

- акціонерна власність – анонімна (характерне анонімне дольове привласнення капіталу). Більш того, володарі акцій можуть в будь-який момент продати їх іншим особам;
- склад власників може безперервно змінюватись при незмінній величині капіталу;
- підприємством управляють менеджери – професійно підготовлені управляючі, що працюють по контракту;
- капітал зростає головним чином за рахунок залучених грошових коштів: промисловці звертаються до банку, щоб отримати чужі гроші. Посилюється відокремлення власності на грошовий капітал від підприємницького застосування.

### **Переваги акціонерної власності:**

- велика виробнича гнучкість (акціонерна власність може мати різний соціально-економічний зміст і використовуватись в інтересах переважно приватних осіб, соціальних груп, держави. Все залежить від того, кому належить контрольний пакет акцій – кількість акцій, яка дозволяє панувати в акціонерному товаристві);
- демократичність;
- мобілізація великих сум капіталу (звідси можливість значного розширення масштабів виробництва, поява великих підприємств, які нездатний збудувати окремий власник);
- прискорюються процеси концентрації і централізації капіталу і переливання його з однієї галузі до іншої;
- раціональніше здійснюється процес управління виробництвом (з'являються менеджери);
- створюється простір для розвитку продуктивних сил, розширення межі планомірності і організованості виробництва;
- можливість привласнення частини прибутку трудящими;
- посилення зацікавленості у більш ефективному використанні засобів виробництва, робочого часу.

### **Негативні аспекти акціонерної власності:**

- контроль дрібних підприємств (через закупівлю контрольного пакету акцій);
- корпорації під загрозою звільнення примушують трудящих викупувати окремі нерентабельні філіали крупної монополії;
- підкуп вищих чиновників державного апарату, законодавців за допомогою акцій;

- акціонерні компанії здійснюють різні фінансові махінації на фондових біржах (скуповують акції за викидними цінами);
- банкрутства дрібних акціонерів;
- можливість за допомогою акцій централізувати грошові заощадження і таким чином посилювати економічний контроль за значною кількістю населення.

### **Еволюція акціонерної форми власності:**

- розпорошення акцій (велика кількість акціонерів, управляють не приватні власники, а професійні керуючі);
- зміни в структурі корпорації: передача частини акціонерного капіталу найманим робітникам підприємства, де вони працюють (зростає частка робітників у акціонерному капіталі). Відбувається процес перетворення найманого працівника у співвласника засобів виробництва.

**Державна власність** – форма власності, при якій володарем засобів виробництва виступає держава.

### **Шляхи виникнення державної власності:**

- купівля державою акцій приватних підприємств і створення змішаних підприємств;
- будівництво підприємств за рахунок державного бюджету;
- націоналізація окремих підприємств чи цілих галузей.

### **Причини, які викликають необхідність існування державної власності:**

- намагання ліквідувати слабкі ланки в структурі національної економіки;
- бажання прискорити науково-технічний прогрес.

У власності держав знаходяться головним чином підприємства і галузі, які відрізняються великими розмірами необхідних капіталовкладень, великою фондомісткістю, повільним оборотом капіталу, підвищеним ризиком і низькою рентабельністю:

- галузі виробничої інфраструктури (енергетика, транспорт – залізничний, повітряний, трубопровідний, будівництво і утримання доріг, каналів, портів, аеродромів, зв'язок – канали телебачення, радіо);
- добувна промисловість;
- військово-промисловий комплекс (ВПК);

- нові галузі промисловості (електронна, авіаційна);
- галузі соціальної інфраструктури (школи, значна частина вищих навчальних закладів, значне число лікарень, спортивних споруджень, держава фінансує половину наукових досліджень, в її відомі знаходиться значна частина наукових закладів);
- засоби кредитної системи (Центральні банки, ряд кредитних закладів);
- земельні ділянки, особливо необроблювані;
- засоби озброєння, військові об'єкти, адміністративні приміщення, тюрми, поліцейські ділянки.

**Трудова колективна власність** – викуп робітниками підприємств з метою попередження втрати робочих місць. Має колективну природу – нагромаджувані кошти робітник може одержати лише при звільненні (тільки вартісний еквівалент частини майна, а саме майно отримати не може (не дробиться)). Суб'єкт – трудовий колектив, члени якого залежно від стажу, кваліфікації володіють неоднаковою кількістю акцій і привласнюють неоднакові дивіденди.

**Кооперативна власність** виникає на основі добровільного об'єднання майна і грошових внесків (паїв) членів кооперативу для ведення господарської діяльності.

**2) відносини господарського використання майна** виникають, коли власник засобів виробництва сам не займається господарською діяльністю, а надає можливість іншим особам володіти і користуватись його майном на певних умовах (при оренді; на державних підприємствах - між державою як власником і трудовим колективом; в акціонерних товариствах, кооперативах, при концесії).

**3) власність реалізується**, коли приносить доход її суб'єктам (прибуток, податок, ренту, орендну плату, інші платежі).

**Власність – ядро системи економічних відносин, основне економічне відношення:**

- а) визначає характер функціонування всіх соціально-економічних і організаційно-економічних відносин;
- б) власність визначає цілі й мотиви розвитку виробництва;
- в) будь-які докорінні зміни в економічних відносинах мають починатися з відповідних перетворень у відносинах власності.

## 2. ОСНОВНІ ТИПИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Сучасний світ характеризується наявністю різноманітних **економічних систем**, які можна класифікувати по різних **критеріях**.

**1) формаційний підхід** характерний для марксистської теорії:

а) первинна формація (первіснообщинний і азійський способи виробництва);

б) вторинна (рабовласництво, кріпацтво, капіталізм);

в) комуністична (соціалізм, комунізм).

Пізніше з'явилася концепція п'яти способів виробництва (сукупність продуктивних сил і економічних відносин).

**2) цивілізаційний підхід** передбачає вивчення світової історії як єдиного планетарного цілого з поступовою зміною цивілізацій.

Ця теорія знаходиться на початковій стадії розвитку. Її головна задача – пошук системоутворюючих ознак. Деякі автори серед таких пропонують розглядати цивілізаційні революції, що піднімають на новий рівень продуктивність праці.

Цивілізаційні революції:

I – сільськогосподарська (6-8 тис. р. тому),

II – промислова (300 р. тому),

III – науково-технічна (НТР).

Інші автори виділяють 7 цивілізацій:

- неолітичну (7-4 тисячоліття до н.е.),
- східно-рабовласницьку (3-1 тисячоліття до н.е.),
- античну (залізний вік) (7 ст. до н.е. – 6 ст. н.е.),
- ранньофеодальну (8-13 ст.),
- доіндустріальну (14-18 ст.),
- індустріальну (18-20),
- постіндустріальну.

**3) ступінь індустріального розвитку:**

- індустріальне,
- постіндустріальне,
- неоіндустріальне (інформаційне).

**4) форма власності і спосіб управління господарською діяльністю:**



- **традиційна економічна система** – всі питання вирішує на основі звичаїв, традицій, що обумовлюються історичними і кліматичними особливостями.

**Основні риси:**

- це суспільство з примітивною економікою,
- відсталою технологією,
- розповсюджена ручна праця,
- багатокладність економіки (переважає натуральне, дрібнотоварне господарство),
- технічний прогрес обмежений (суперечить традиціям і загрожує стабільності суспільства),
- економічна роль індивідуумів визначається спадковістю і кастами,
- слабо розвинене національне підприємництво (велика роль іноземного капіталу),
- бідність,
- нерозвиненість інфраструктури.

**Позитивні риси:** стійкість, стабільність.

**Негативні риси:** відмітає все нове, неефективна.

- **командно-адміністративна економічна система** всі питання вирішує по команді, наказу, головна роль відводиться державі.

**Основні риси:**

- панування державної власності на ресурси,
- управління із центру на основі державних планів (всеохоплююче планування, розподіл ресурсів і доходів із центру, адміністративне ціноутворення),
- зрівнялівка,
- немає зацікавленості, самостійності,
- підпорядкування нижчих ланок вищим, відсутність економічної свободи,
- особиста залежність,
- диктат виробників по відношенню до споживачів,
- зростання випуску продукції (без врахування якості),
- утвердження позаекономічних примусових методів організації праці (адміністративно-розподільчих),

- монополізм, відсутність конкуренції, гігантоманія, бюрократизм,
- несприйняття НТП,
- низька ефективність виробництва,
- низький рівень життя,
- черги, дефіцит.

### **Переваги:**

- здатна швидко нагромадити ресурси і перерозподіляти їх на користь деяких пріоритетних напрямків чи галузей;
- може позбавитись явного безробіття і очевидних злиднів, забезпечити всім певний рівень освіти і медичного обслуговування (вирішити ряд соціальних проблем).

**Недоліки:** не створює економічних стимулів, не враховує бажання споживачів.

- **ринкова економіка вільної конкуренції (чистий капіталізм)** питання вирішує на основі взаємодії попиту, пропозиції і конкуренції.

### **Основні риси:**

- ефективний розподіл ресурсів, направлений на виробництво необхідних товарів;
- панування приватної власності;
- самостійність і незалежність суб'єктів, особиста свобода (в прийнятті рішень, здійсненні угод, використанні ресурсів);
- вільна підприємницька діяльність, високий рівень підприємливості;
- вільне ціноутворення;
- панування економічних методів управління;
- сприйняття новацій, гнучкість;
- обмежена роль держави;
- розшарування населення;
- не гарантується повна зайнятість населення і стабільність цін;
- немає економічного механізму захисту навколишнього середовища.

**Позитивне:** наявність економічних стимулів, **негативне:** не вирішує соціальних проблем.

- **змішана економічна система** поєднує переваги попередніх і навіть традиційної (ринковий механізм доповнюється державним регулюванням).

**Основні риси:**

- ефективне використання ресурсів,
- економічна свобода виробників,
- впровадження нових технологій,
- високий соціальний захист населення,
- наявність економічного законодавства – основи економічного порядку,
- антимонопольна політика,
- гарантування нормальних умов існування,
- високий рівень добробуту,
- висока культура праці,
- прагнення задовольнити різноманітні потреби,
- розвиток колективної власності,
- престиж кваліфікованої праці, її висока оплата,
- розвиток науки, освіти, медичного обслуговування,
- вмiле використання інтелектуального потенціалу.

### **3. ЕВОЛЮЦІЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ**

В Україні, як і в інших країнах так званої “соціалістичної орієнтації”, тривалий час аж до початку 90-х рр. XX ст. перевага надавалась суспільній власності в її двох формах – державній і колгоспно-кооперативній.

Структура власності формувалась під впливом вимог **концепції побудови соціалізму:**

- соціалізм повинен довести переваги над капіталізмом за рахунок більш високої продуктивності праці;
- більш високу продуктивність праці забезпечує велике виробництво;
- найбільш сприятливим середовищем для функціонування великого виробництва може бути суспільна власність на засоби виробництва, яка відкриває простір для розвитку продуктивних сил.

Практика певною мірою підтвердила справедливості цієї концепції. Про це свідчать такі факти:

- високі темпи економічного розвитку,

- безкризовий розвиток економіки,
- перемога у Великій Вітчизняній війні,
- післявоєнна відбудова.

**Але головною помилкою була підміна суспільної власності державною.**

Учення про суспільну власність зародилось набагато раніше, ніж виник марксизм. Ще соціалісти-утопісти підійшли до ідеї про необхідність установлення “рівної власності” всіх членів суспільства на всі блага, яка виводилась просто з намагання народу позбутися експлуатації, з прагнення до рівності, до справедливості.

Учення про суспільну власність на наукову основу вперше було поставлене в марксистській літературі. К.Маркс необхідність суспільної власності виводив не із споконвічного сподівання соціальної справедливості, а з об’єктивної потреби прогресу продуктивних сил суспільства на певному рівні їх розвитку. Але марксистичне не змогли побачити внутрішніх імпульсів для саморозвитку капіталізму й поступової соціалізації даного суспільства і висунули класичну схему переходу до соціалізму: підготовка передумов соціалізму – соціалістична революція – перехідний період. Після соціалістичної революції в Росії (1917 р.) соціально-економічний устрій країни змінився відповідно з теоретичними установками державного соціалізму.

#### **Суть концепції державного соціалізму:**

- держава усуспільнює всі засоби виробництва,
- всі працездатні громадяни працюють по найму у держави,
- з боку держави встановлюється строгий контроль за мірою праці і мірою споживання кожного громадянина (В.І.Ленін “Чергові завдання Радянської влади”, “Держава і революція”).

У відповідності до цих установок проведена націоналізація (одержавлення) великої промисловості, банків, залізничних доріг, закладів науки, освіти, охорони здоров’я, культури.

В найбільшій мірі одержавлення народного господарства було проведено в часи громадянської війни (1918-1921 рр.) – в період “військового комунізму”.

Після закінчення війни стало ще більш очевидним, що для переходу до соціалізму як суспільства високого добробуту і культури всіх громадян в Росії передумов не було:

а) відставала в технічному відношенні (перебувала на доіндустріальній стадії виробництва);

б) затримка в організаційно-економічному і соціально-економічному розвитку (в сільському господарстві – первинній і основній сфері економіки переважали дрібні селянські господарства, що базувалися на общинному землекористуванні);

в) відставала в культурному відношенні.

Такий відрив подолати неможливо насильницькими методами військового комунізму (продрозкладка - надлишки сільгосппродукції відбирали у селян).

З березня 1921 р. запроваджена нова економічна політика (НЕП).

#### **В умовах НЕП проявились тенденції:**

- дрібні товаровиробники і капіталістичні підприємці отримали певну свободу господарської діяльності (запроваджено продродаток – після сплати мостійно розпоряджались значною частиною продукту),

- держава залучала іноземний капітал для прискорення розвитку виробництва,

- склався вільний ринок із стійким грошовим обігом, який став ареною для конкурентної перевірки життєздатності всіх господарських укладів,

- державні підприємства переведені на господарський рахунок, стали активними товаровиробниками, добиваючись прибутковості, самоокупності і самофінансування,

- в державному секторі на підприємствах була введена система матеріального заохочення більш продуктивної праці (оплата по кількості і якості праці, премії, використання частини прибутку для стимулювання),

- дрібні товаровиробники на добровільних началах втягувалися в кооперативи, що поєднували приватний інтерес з суспільним,

- держава приступила до проведення в плановому порядку реконструкції всього народного господарства на основі новітньої техніки (план ГОЕЛРО).

Але з 30-х рр. ХХ ст. НЕП була припинена. Почалась остання, як в ті часи говорилось, “червоногвардійська атака” на всі види приватного привласнення і масове одержавлення виробництва.

Державний монополізм (повний захват) власності отримав таке теоретичне виправдання. Власність на основні засоби виробництва опинилась в руках держави тому, що вона начебто відповідає колективній організації праці, суспільному характеру виробництва і

загальнонародному привласненню. Все народне господарство часто уявлялось у вигляді однієї величезної “фабрики”, де кожний трудівник - всього лише “гвинтик”, що займає відповідне місце в державному господарському механізмі.

З самого початку соціальні перетворення базувались на **помилкових, догматичних уявленнях про суть суспільної власності:**

1) вважалось, що встановлення суспільної власності на засоби виробництва само по собі відкриває простір для розвитку продуктивних сил;

2) вважалось, що із встановленням суспільної власності на засоби виробництва усувається відчуження трудящих від засобів виробництва, створюваного ними продукту і управління виробництвом, яке властиве експлуататорським формам власності;

3) головна догма полягала в тому, що держава мала опосередковувати як можна більше, а в ідеалі - всі процеси привласнення. Вважалось, що соціалістична власність виступає в двох основних формах: державній і колгоспно-кооперативній. Причому найзрілішою формою сприймалась державна власність, а колгоспно-кооперативна мала поступово вливатись у державну власність.

**Одержавлення** – абсолютна монополізація власності державою.

**Основні риси одержавлення:**

1) власність народу на основні засоби виробництва була перетворена в монопольну власність держави,

2) державний апарат зосередив в своїх руках управління народним господарством (одержавлення процесів привласнення неминуче веде до одержавлення процесу управління: управляє той, хто має в своєму розпорядженні ресурси. Кількість господарських питань, що вирішуються на рівні держави невпинно зростала, а трудові колективи відсторонялись від них),

3) держава централізувала у себе основну масу випущеної продукції і фінансові ресурси. Економічні зв'язки між підприємствами могли встановлюватись лише на державному рівні. Що, як і для кого виробляти також доводилось до підприємств “зверху”, нормативи

Трудящі – наймані працівники держави, відчужені від засобів виробництва, результатів, управління виробництвом, перетворюються в простих виконавців розпоряджень вищих органів влади. Вони стали

відноситись до державної власності як до нічиєї і не були матеріально зацікавлені в поліпшенні її реалізації.

**Намагання звести всі форми господарювання до одної державної проявилось в тому, що:**

1) притіснялись окремі форми діяльності (особисте підсобне господарство),

2) кооперативи оголошувались державними підприємствами (багато колгоспів, споживча кооперація),

3) принципи управління державними підприємствами поширювалися на інші форми господарювання (саме так були знищені кооперативні засади в колгоспах і особливо в споживчій кооперації),

4) надмірно зростала роль держави в системі господарювання, процесах перерозподілу ресурсів і продукції.

**Негативні наслідки процесів одержавлення власності:**

1) ігнорування особистих інтересів;

2) відчуженість від власності трудящих (засобів виробництва, результатів, управління виробництвом), вони втрачали почуття господаря;

3) трудящі перетворились в простих виконавців розпоряджень, найманих працівників;

4) підрич стимулів до праці;

5) обмеження самостійності підприємств;

6) абсолютизація адміністративних методів управління;

7) підміна загальнонародних інтересів індивідуальними і корпоративними інтересами конкретних осіб державного апарату;

8) зловживання в корисних цілях, неефективне витрачання величезних ресурсів.

Одержавлення власності, що здійснювалось в нашій країні, не мало під собою наукової основи і суперечило вимогам об'єктивної дійсності. Навпаки, існування та розвиток різноманітних форм власності має глибоку об'єктивну основу – зміни, що відбуваються в реальному процесі усупільнення виробництва:

1) існує різниця в рівні розвитку продуктивних сил і усупільнення виробництва в різних секторах суспільного виробництва;

2) суперечливість процесів усупільнення виробництва з розвитком НТП, що проявляється з однієї сторони, в підвищенні

ступеня концентрації виробництва, а з другої сторони, посилюється диференціація виробництва, тобто йде відгалужування, а також виникнення нових підприємств і виробництв.

Розвиток різноманітних форм власності – це закономірна тенденція розвитку суспільства. І тому основу для різноманітних форм власності не можна пов'язувати тільки з конкретною економічною ситуацією.

**Перебудова відносин власності:**

- 1) скорочення сфери поширення державної власності,
- 2) якісна зміна державної власності.

**Основний напрям перетворень відносин власності – роздержавлення.**

#### **4. РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА І ПРИВАТИЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО МАЙНА**

**Роздержавлення** – виведення більшої частини економіки з-під прямого контролю державних органів шляхом перетворення державних підприємств у такі, що засновані на інших (недержавних) формах власності.

**Форми роздержавлення:**

- 1) перетворення державних підприємств в акціонерні товариства,
- 2) перетворення державних підприємств в кооперативи,
- 3) перетворення державних підприємств в приватні підприємства,
- 4) перетворення державних підприємств в колективні підприємства,
- 5) здавання в оренду.

Складовою частиною роздержавлення є **приватизація** – процес придбання громадянами прав власності на державні, акціонерні чи інші підприємства (перетворення державної власності в приватну і спільно-приватну).

**Мета приватизації:**

- зробити кожну людину власником,
- створити клас власників,



- поліпшити умови життя (через надходження коштів до бюджету).

#### **Форми приватизації:**

- 1) продаж підприємства трудовому колективу,
- 2) продаж підприємства приватним особам,
- 3) безплатна передача підприємства трудовому колективу і громадянам,
- 4) змішана форма (з частковим відшкодуванням вартості майна, що передається).

#### **Принципи приватизації державного майна в Україні:**

- 1) законність,
- 2) добровільність,
- 3) зацікавленість,
- 4) погодження інтересів,
- 5) надання пільг на придбання державного майна членам трудового колективу підприємств, що приватизуються,
- 6) забезпечення соціальної захищеності та рівності прав громадян України в процесі приватизації,
- 7) пріоритетне надання громадянам України прав на придбання державного майна,
- 8) інформування про всі дії щодо приватизації (повне, своєчасне, достовірне) - гласність.

#### **Способи приватизації:**

- 1) продаж на аукціоні;
- 2) продаж за конкурсом (комерційний; некомерційний);
- 3) викуп;
- 4) відкрите акціонування .

#### **Шляхи приватизації:**

- 1) сертифікатна.  
Приватизаційні папери:
  - приватизаційний сертифікат (до 1.01.95 – у вигляді приватних рахунків в Ощадбанку, з 1.01.95 – до 1.01.1999 – готівка, іменний),
  - житловий чек,
  - земельна бона.

Задача – подолати державний монополізм власності. Держава високих доходів не отримала.

2) грошова (аукціони, конкурси, викуп орендованого майна).

Проблема – сприяти появі нових ефективних власників, які зацікавлені розвивати виробництво і вкладати кошти.

Але появі ефективних власників заважають негативні наслідки першого етапу:

а) 3/4 акціонерних промислових підприємств – у власності трудових колективів, що не мають коштів для розвитку;

б) велика кількість акцій отримана безкоштовно за приватизаційні сертифікати (дрібні власники – зацікавлені тільки в зростанні дивідендів і не дають грошових коштів);

в) торгові підприємці, банки, іноземні інвестори не прагнуть придбати акції приватизованих підприємств, бо низькі прибутки, великі збитки.

### **Результати приватизації:**

- з точки зору мети сертифікатна приватизація – соціальний обман, соціально несправедлива (сума приватизаційного сертифіката незначна, громадяни - формальні власники);

- грошова – не дала значних коштів до бюджету.

### **Причини недоліків у приватизації:**

1) недосконалість законодавства (неврегульоване),

2) нестабільність політичної ситуації (надмірна політизованість підходів до її здійснення),

3) громіздкий і негнучкий механізм приватизації поєднувався з чиновницько-бюрократичною протидією (гальмування з боку владних структур),

4) недосконалість оцінки вартості об'єктів (занижена),

5) зловживання посадових осіб,

6) неефективний механізм застосування приватизаційних паперів (не було ринку, невизначений порядок конверсії),

7) порушення принципів,

8) незабезпечений контроль з боку державних органів приватизації.

## Терміни і поняття:

<i>власність</i>	<i>змішана економіка</i>
<i>право власності</i>	<i>індивідуальна власність</i>
<i>володіння</i>	<i>акціонерна власність</i>
<i>розпорядження</i>	<i>контрольний пакет акцій</i>
<i>користування</i>	<i>кооперативна власність</i>
<i>відчуження</i>	<i>державна власність</i>
<i>приватна власність</i>	<i>націоналізація</i>
<i>спільна власність</i>	<i>трудова колективна власність</i>
<i>традиційна економіка</i>	<i>одержавлення</i>
<i>ринкова економіка</i>	<i>роздержавлення</i>
<i>командно-адміністративна</i>	<i>приватизація</i>
<i>економіка</i>	

## Питання для обговорення:

1. В чому полягає різниця між економічним та правовим змістом власності?
2. Що має первинне значення: власність в економічному чи юридичному розумінні?
3. Яким чином можуть відокремлюватися поняття володіння і користування?
4. Чи можуть відокремлюватися поняття володіння та розпорядження?
5. Чи правильне визначення: “власність – це річ, з приводу якої виникають відносини привласнення”?
6. Чому необхідно розмежовувати типи, види і форми власності?
7. Яку роль в економічному розвитку відіграє приватна власність?
8. Чи згодні ви з твердженням: “Приватна власність роз’єднує людей, а суспільна об’єднує”?
9. Чи можуть спільна і приватна власність переходити одна в одну?
10. В якій формі реалізується власність на городню ділянку, автомобіль, квартиру?
11. Чому власність є ядром системи економічних відносин?
12. Як різні економічні системи вирішують основні проблеми економіки?

13. Як співвідносяться поняття індивідуальна і приватна власність?
14. Які причини викликають необхідність існування державної власності в країнах Заходу?
15. Чи властива для країн Заходу державна форма власності на промислові підприємства? В якій мірі?
16. Яку роль відіграє державна власність в країнах Заходу? Чи є вона ефективною?
17. Чи існує зв'язок між акціонерною і приватною власністю?
18. Чи має акціонерна форма власності переваги над індивідуальною приватною власністю?
19. Чи можлива ринкова економіка без приватної власності?
20. Чим відрізняється кооперативна форма власності від акціонерної, а трудова колективна від кооперативної?
21. Чому і як змінюються форми власності?
22. Як розуміти термін “нічийна власність”?
23. Як співвідносяться поняття “роздержавлення” і “приватизація” виробництва?
24. Чи кожний може стати хазяїном?
25. Чи зробило власниками отримання приватизаційних паперів громадянами України?
26. Чи можливо проблему приватизації повністю узгодити з принципом соціальної справедливості?
27. Які з напрямів приватизації найбільше відповідають принципу соціальної справедливості?

## ТЕМА 4

### ТОВАРНА ФОРМА СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

1. Форми суспільного господарства. Натуральне господарство. Причини виникнення, характерні риси і види товарного виробництва.
2. Товар і його властивості.
3. Характер праці в товарному виробництві.
4. Величина вартості товару.
5. Закон вартості і його функції.

#### 1. ФОРМИ СУСПІЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА. НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ І ВИДИ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

**Форма суспільного господарства** – певний спосіб організації господарської діяльності людей. Історія знає **дві форми** суспільного господарства: **натуральне і товарне**.

**Критерії** розмежування господарських форм:

- замкнутість чи відкритість господарства;
- розвиненість (чи нерозвиненість) суспільного поділу праці;
- по формі суспільного продукту;
- по видах економічних зв'язків між виробниками і споживачами благ і послуг.

**Натуральне господарство** – така форма організації суспільного господарства, в якій продукти виготовляються для внутрішньогосподарського споживання, для задоволення власних потреб безпосередніх виробників життєвих благ.

**Характерні риси натурального господарства:**

- замкнутість (відсутність зовнішніх зв'язків). Натуральне господарство складається із маси розрізаних (відірваних), однорідних, економічно ізольованих господарських одиниць (сімей, общин, маєтків), кожна з яких виконує всі види робіт (від добування сировини до підготовки його до споживання), забезпечує себе всім необхідним;
- нерозвиненість суспільного поділу праці (однаковий набір видів праці, всередині господарства праця поділена – переважає природний поділ);

- прямі зв'язки виробництва і споживання;
- безпосередні виробники зв'язані між собою натуральним обміном, надлишками, продуктообміном по формулі Т-Т (випадкові зв'язки, епізодичний обмін);
- ручна універсальна малопродуктивна праця (кожна людина виконує всі види робіт);
- низький рівень розвитку продуктивних сил (примітивна техніка);
- переважання сільського господарства;
- консерватизм (традиційність – повторення в попередніх масштабах);
- обмеженість зростання продуктивності праці;
- повільні темпи розвитку.

Натуральне господарство виникло в період становлення первісного ладу, панувало в рабовласницькій державі і феодальному суспільстві. Пережитки натурального господарства збереглися (в селянських господарствах). Оживає в період кризи (натуралізація господарства України).

**Товарне виробництво** зародилося в період розкладу первіснообщинного ладу і становлення рабовласницьких відносин. Панівна форма - при капіталізмі.

**Товарне виробництво** – така форма організації суспільного господарства, в якій продукти виготовляються не для власного споживання, а для обміну через ринок шляхом купівлі-продажу.

#### **Характерні риси товарного виробництва:**

- відкритість;
- розвинений суспільний поділ праці (спеціалізація виробників на виготовленні окремих видів продукції або в певній виробничій діяльності);
- продукти виготовляються як товари з метою обміну на необхідні товари для власного споживання;
- опосередковані зв'язки виробництва і споживання (обмін);
- товаровиробники зв'язані між собою ринком, товарним обігом (Т-Г-Т).

**Основа формування товарного виробництва – ССП – суспільний поділ праці (умова виникнення).**

I СПП (виділення пастуших племен) (первісне суспільство) створив можливість регулярного обміну між общинами.

II СПП (відокремлення ремесла від землеробства) (рабовласницьке суспільство) зумовив зародження товарного виробництва.

III СПП (виділення купців) сприяв завершенню формування товарного виробництва.

### **Форми СПП:**

1) **загальний** – поділ суспільного виробництва на окремі сфери, роди: промисловість, сільське господарство, матеріальне, нематеріальне виробництво;

2) **частковий** – розпад сфер і родів на окремі галузі, види виробництва;

3) **одиничний** – поділ праці всередині окремого підприємства на професії, види зайнятості.

**Розподіл праці** – відокремлення різних видів праці в формі спеціалізації трудової діяльності **Спеціалізація** – зосередження виробників на випуску певних видів продукції.

### **Фактори розподілу праці:**

1) індивідуальні здібності людини (фізіологічні, вікові, психологічні);

2) природно-кліматичні (природні ресурси, клімат, географічне розташування);

3) традиції (передаються із покоління в покоління - династії);

4) досвід (притосування обладнання, приміщень).

### **Переваги розподілу праці:**

- раціональне використання факторів виробництва;
- з'являється можливість механізації виробництва;
- збільшується продуктивність праці і ефективність виробництва, забезпечується його масовість і здешевлення.

### **Недоліки розподілу праці:**

- монотонність і нудність спеціалізованої праці;

- залежність виробників один від одного;
- одноманітність випуску продукції.

**Рівні розподілу праці:**

- на підприємствах – спеціалізація робітників на виконанні функцій управління, виробництва, збуту, постачання (ресурсного забезпечення) (внутрішньофірмова – цехи, відділи, професії);
- між підприємствами – спеціалізація підприємств на випуску певних видів товарів і послуг (молокозавод, швейна фабрика, взуттєва фабрика, хлібокомбінат);
- галузевий (нафтова, вугільна);
- по групах галузей (добувні галузі, переробні галузі, сфера послуг);
- територіальний (спеціалізація господарської діяльності по різних регіонах і зонах країни);
- міжнародний (спеціалізація на певному виробництві цілих країн).

**Види спеціалізації в промисловості:**

- а) предметна – спеціалізація на виготовленні однорідної кінцевої продукції (автомобілі, костюми, взуття);
- б) подетальна – спеціалізація на виробництві окремих частин майбутнього готового продукту (шини, підшипники, карбюратори і ін. деталі);
- в) технологічна спеціалізація на виконанні окремих операцій чи етапів технологічного процесу (установка коліс при збиранні автомобіля).

**Безпосередньою матеріальною основою виникнення і розвитку товарного виробництва є загальний та частковий поділ праці.**

Але сам по собі СПП не зумовлює необхідності виробництва продуктів як товарів, він може існувати і без товарного виробництва.

Поділ праці у суспільстві лише тоді став основою формування товарного виробництва та обміну продуктів через ринок, коли відбулося відокремлення виробництв як приватних власників засобів виробництва.



**Безпосередня причина існування товарного виробництва – економічна відособленість (відокремленість) виробників** один від одного. Економічна відособленість означає, що тільки сам виробник вирішує, що виробляти, як, кому і де продавати. Відособленість спиралась спочатку на приватну власність. А сьогодні спирається на кооперативну, акціонерну, державну і інші форми.

Якщо СПП потребує обміну взагалі, то економічна відособленість виробників вимагає товарного обміну.

**Зміна натурального виробництва товарним** – довгий і складний процес. Втягнення господарських одиниць в товарообмін, забезпечуючи певну **вигоду** виробникам, разом з тим породжує їх **залежність** від інших, а значить, посилює **нестійкість і невизначеність**.

**Товарне господарство відкрило додаткові можливості для розвитку виробництва.**

**Види товарного виробництва:**

- **просте** – виробництво, при якому продукти виготовляються для обміну особистою працею дрібних товаровиробників - ремісників, селян;
- **розвинене (підприємницьке)** – виробництво, при якому виникає ринок робочої сили.

**Просте – основа виникнення розвинутого (підприємницького).**  
Цьому сприяє конкуренція.

**Спільні риси простого і розвинутого товарного виробництва:**

- приватна власність;
- конкуренція товаровиробників;
- ринкова форма зв'язку між виробниками.

**Відмінності простого і розвинутого товарного виробництва:**

- 1) **просте** (фермери, ремісники, дрібні торговці):
  - власник засобів виробництва і виробник – одна і та ж особа, пряме поєднання робочої сили і засобів виробництва;
  - дрібне, функціонує на базі індивідуальної, роздробленої праці, нема одиничного поділу праці;
  - основане на нескладній техніці;

- спрямоване на задоволення потреб виробників;
- підпорядковане значення, обмежений характер.

## 2) розвинене:

- відокремлення виробника від засобів виробництва і продукту, застосування найманої праці;
- велике, на базі спільної об'єднаної праці, розвинутий одиничний поділ праці;
- основане на великій машинній індустрії, на автоматизованих системах;
- здійснюється для здобування прибутку;
- набуває загального характеру.

## Етапи розвитку товарного виробництва:

- 1) бартерне;
- 2) грошове.

## Недоліки бартерного обміну:

- виникають труднощі в досягненні збігу обмінних бажань різних економічних суб'єктів;
- збільшується час обміну;
- стримується розвиток виробництва, розширення господарських структур, зменшується швидкість обороту капіталу;
- збільшуються затрати на реалізацію, зберігання товарів.

**Безпосередньо суспільне виробництво** – безтоварне, планомірне, високоорганізоване виробництво товарів і послуг, яке виникає на вищих ступенях еволюції суспільства (інформаційне суспільство).

## 2. ТОВАР І ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ

Ключова категорія товарного виробництва – **товар**.

### Різне розуміння суті товару.

- 1) **марксистське** – корисний продукт праці, виготовлений для продажу;
- 2) **австрійська економічна школа** – специфічне економічне благо, виготовлене для обміну. Економічне благо – результат економічної діяльності, яке можна отримати в кількості, обмеженій в порівнянні з потребами.

**Спільне:** товар - результат праці.

**Відмінності:** 2) враховує співвідношення між потребами в благах і доступністю цих благ; 1) не враховує.

Обидві школи признають, що товаром можуть стати і створені працею корисні продукти, і апробовані працею дари природи, і різного роду послуги.

**Товар** - продукт праці, що виготовлений для обміну і задовольняє потреби покупця.

**Властивості товару:**

1) здатність задовольняти потреби (**споживна вартість /корисність/**).

В економічній теорії під корисністю розуміють без виключення все, що задовольняє дійсні реально існуючі потреби (навіть те, що загрожує здоров'ю - наркотики, цигарки). Виробники дають об'єктивну оцінку якості (адже корисність продукту невіддільна від їх речових властивостей). Споживачі притримуються суб'єктивних оцінок корисності матеріальних благ, іноді ігноруючи їх об'єктивну якість. Суб'єктивна оцінка корисності залежить від рідкості благ і об'єкту їх споживання.

Щоб бути товаром, продукти повинні задовольняти потреби не самого виробника, а інших осіб - мати **суспільну споживну вартість**.

Як товар **суспільна споживна вартість** є речовим носієм мінової вартості.

2) здатність обмінюватись в певних кількісних пропорціях на інші товари.

**Мінова вартість** - певне кількісне співвідношення, в якому один товар обмінюється на інші.

Що лежить в основі мінових пропорцій?

а) прихильники трудової теорії вартості: обмінювані товари мають спільну основу у вигляді трудових затрат, які і визначають вартість;

б) теорія граничної корисності: в основі обміну лежить корисність.

в) затратна концепція: зводять вартість до витрат.

**Трудова теорія вартості.**

Спільне в усіх товарах те, що вони - продукти праці, прирівнюються у відповідності до кількості витраченої праці.

В основі мінової вартості - витрачена на їх виробництво суспільна праця, що утворює вартість.

**Вартість** – суспільна праця, втілена в товарі, яка проявляється шляхом обміну.

Вартість – внутрішня властивість товару, мінова вартість - зовнішня форма прояву вартості.

**Як споживні вартості товари якісно різні і кількісно неспільномірні, як вартості – однорідні і спільномірні.**

**Споживна вартість і вартість** – два полюси товару, що постійно перебувають у суперечності. Товар як споживна вартість не завжди може бути реалізований як вартість, тобто проданий.

**Суперечності:**

- різна якість однорідних товарів рівної вартості;
- різна вартість однорідних товарів однакової якості.

### **3. ХАРАКТЕР ПРАЦІ В ТОВАРНМУ ВИРОБНИЦТВІ**

**Двоїста природа товару** – наслідок двоїстого характеру праці, втіленої в ньому.

Праця виступає водночас як **конкретна і абстрактна**. Ця залежність вперше відкрита К.Марксом.

**Конкретна праця** – корисна праця певної форми і якості, що виробляє блага, які задовольняють потреби людей. Показує, як здійснюється праця і що вона виробляє (столяр, слюсар, шахтар, ювелір, каменярь).

Конкретна праця якісно різномірна. Її види відрізняються:

- метою,
- характером операцій,
- предметами праці,
- засобами праці,
- результатом (різними споживними вартостями).

**Конкретна праця створює споживну вартість** (те, що розрізняє товари). Вона – природна умова існування людського суспільства, незалежно від історичних умов, джерело речового багатства.

Спільним для всіх видів праці є те, що вони – затрата робочої сили, тобто людської енергії, мозку, м'язів, нервів і т.д.

**Абстрактна праця** – праця, яка виступає як затрати робочої сили взагалі, незалежно від конкретної форми, суспільний характер якої проявляється в обміні. Показує, скільки затрачається праці, її тривалість.

**Абстрактна праця створює вартість**, вона властива лише товарному виробництву. Вартість - історична категорія.

**Конкретна і абстрактна праця - дві сторони однієї і тієї праці в умовах товарного виробництва.**

Конкретна праця виступає як приватна. Її суспільний характер проявляється в обміні.

**Основна суперечність товарного виробництва – суперечність між суспільною і приватною працею.** Вона є джерелом всіх інших суперечностей, веде до диференціації товаровиробників.

#### 4. ВЕЛИЧИНА ВАРТОСТІ ТОВАРУ

**Величина вартості визначається кількістю праці, або робочого часу, необхідного для виробництва товарів.**

Необхідно розрізнити **індивідуальну і суспільно-необхідну** працю. **Індивідуальна праця** – праця, затрачена на виробництво товарів окремими товаровиробниками.

Оскільки вартість втілює суспільну працю, то величина **суспільної вартості** не може визначатися індивідуальними затратами праці, вона **визначається суспільно-необхідним робочим часом (СНРЧ),** потрібним для його виробництва (або суспільно-необхідними затратами праці (СНЗП).

**СНРЧ** – той робочий час, який необхідний для виробництва товару при суспільно-нормальних умовах виробництва і при середньому для даного суспільства рівні уміння робітників та інтенсивності праці.

**Суспільно-нормальні умови виробництва** – умови, при яких виробляється основна маса товарів певного роду.

**СНЗП** – не постійна величина. Відповідно змінюється і величина вартості.

**Фактори, що впливають на величину вартості:**

- **продуктивність праці** (кількість продукції виробленої за одиницю часу). Продуктивність праці змінюється **двома шляхами:**

1) за рахунок зростання продуктивної сили праці, що залежить від рівня розвитку науки та її технологічного використання, майстерності робітника, його виробничого досвіду і кваліфікації, суспільної комбінації виробничого процесу, природних умов. Тобто зміни відбуваються на боці конкретної праці. Продуктивна сила праці визначає міру ефективності конкретної праці.

2) підвищення інтенсивності праці, тобто збільшення затрат робочої сили (абстрактної праці) за одиницю часу.

Таким чином, оскільки праця двоїста, то і продуктивність праці двоїста. Це визначає неоднаковий вплив її складових частин на вартість товару.

Підвищення продуктивної сили праці веде до того, що загальна сума знову створеної вартості залишається незмінною, оскільки конкретна праця не створює вартості, але зменшується вартість одиниці товару.

Більш інтенсивна праця створює більшу вартість, ніж праця менш інтенсивна, але вартість одного товару - незмінна.

**Величина вартості товару прямо пропорційна кількості і обернено пропорційна продуктивній силі праці.**

- **складність праці.** Праця поділяється на просту і складну. **Проста праця** не потребує спеціальної підготовки (землекопа). **Складна** потребує спеціального навчання (слюсар, столяр). Вона втілює не тільки працю кваліфікованого робітника, але і працю, що затрачена в період його навчання, тому створює більшу вартість.

## 5. ЗАКОН ВАРТОСТІ І ЙОГО ФУНКЦІЇ

**Основний закон товарного виробництва – закон вартості.** Відповідно до нього, виробництво і обмін товарів повинні здійснюватися на основі суспільної вартості, що визначається СНЗП. **Закон вартості** виражає необхідні, суттєві, сталі причинно-наслідкові зв'язки між СНЗП і цінами товарів за умов відносної відповідності попиту і пропозиції.

**Дія закону вартості проявляється через механізм цін.** Ціни відхиляються від вартості. Напрямок і міра відхилення ціни від вартості залежить від співвідношення попиту і пропозиції.

### **Функції закону вартості:**

- 1) здійснює **облік суспільної праці** через формування СНЗП;
- 2) регулює **розподіл робочої сили і засобів виробництва** між галузями виробництва. Відхилення цін від вартості говорить товаровиробникам виробництво яких товарів треба розширити, а яких зменшити, тобто регулює співвідношення між виробництвом різних товарів;
- 3) стимулює **розвиток продуктивних сил**, зростання продуктивності праці (зниження виробничих витрат). У кого більш досконала техніка – менші затрати, ніж суспільно-необхідні - більший доход. Це стимулює зниження індивідуальних затрат шляхом використання нової техніки, удосконалення виробництва;
- 4) обумовлює **диференціацію товаровиробників**. Та група, де індивідуальні затрати праці більші СНЗП – бідніе, а ті, у кого індивідуальні затрати праці менші СНЗП - багатіють.

Ціноутворення не на всі товари регулює закон вартості:

- 1) у сучасних умовах ціна на певні товари визначається на основі доходу, що приносить цей об'єкт (курс акцій, ціна землі).
- 2) ціни на твори мистецтва визначаються лише попитом і пропозицією (неможливість повторного виробництва продукту).

У класичному вигляді (коли ціни коливались навколо вартості) цей закон діяв лише в умовах простого товарного виробництва. В епоху домонополістичного капіталізму закон вартості діє у формі коливання цін навколо ціни виробництва.

У західній економічній літературі зведення вартості до СНЗП не визначається, бо не враховується корисність (трудова теорія носить затратний характер).

**Прихильники концепції граничної корисності** (К. Менгер, Е.Бем-Баверк, Ф.фон Візер) визначають вартість, виходячи із суб'єктивних оцінок покупців. А суб'єктивна цінність товару залежить від двох факторів: від запасу даного блага (рідкості) і ступеня насичення потреби в ньому.

Відповідно до даної теорії, **вартість – чисто психологічне явище, яке пояснюють “граничною”, тобто найменшою корисністю даного товару для покупця.**

**Теорія трудової вартості і теорія граничної корисності** – протилежні. Перша розглядає вартість з позиції товаровиробника і продавця; а друга – з позиції економічної психології споживача, покупця (люди надають різну цінність благам, корисність не можна ототожнювати з об'єктивними властивостями товару).

#### **Історична обмеженість теорій:**

1) концепція в умовах постіндустріальної економіки зіткнулась з невіршеними проблемами:

- а) зведення розумової праці вчених і спеціалістів до простої;
- б) повністю автоматизовані заводи, де майже немає затрат праці.

2) концепція теж суперечлива:

а) суб'єктивна корисність не має кількісного вираження, бо відсутні об'єктивні одиниці для її вимірювання;

б) закон спадної корисності не є універсальним (розповсюджується тільки на предмети першої необхідності, не застосовується до непродовольчих продуктів і до засобів виробництва). Концепція граничної корисності слабо узгоджується з практикою ціноутворення в розвинених країнах.

**Обидві теорії** – дві окремі ланки економічної теорії, треба не протиставляти їх, а поєднати, зіставити корисний ефект з СНЗП, створити спільну теорію результатів і затрат. Спробу зробив М.Туган-Барановський. Важливість синтезу в тому, що визначення СНЗП неможливе без урахування корисного ефекту. На ринку відбувається зіставлення корисності (попиту) із суспільними затратами (пропозицією). Якщо попит дорівнює пропозиції, то ціна відповідає СНЗП, визначає граничну корисність. Вартість повинна вимірюватись не лише затратами, а й ступенем корисного ефекту. Причому визначення вартості СНЗП означає її оцінку виробником, а визначення вартості ступенем корисного ефекту, задоволення людини від споживання додаткової одиниці товару - споживачем.

У межах сучасного товарного виробництва діють **дві протилежні тенденції**:

1) **до розширення**, яка зумовлена спеціалізацією праці, збільшенням кількості економічно відокремлених виробництв, перетворенням науки у безпосередню продуктивну силу, зростанням ролі і значення сфери нематеріального виробництва у відтворенні



робочої сили, збільшенням населення, зростанням потреб, продажем частин тіла;

**2) до підриву товарного виробництва**, яка зумовлена розвитком подетальної, поопераційної спеціалізації всередині окремих виробничих одиниць; розширенням масштабу організованості і планомірності в межах окремих компонентів; розвитком контрактних відносин між великими компаніями і дрібними, між корпораціями; державними контрактами. Нема необхідності підтверджувати через ринок суспільний характер товарів.

Дія тенденції до підриву товарного виробництва зумовлює зародження третьої форми суспільного виробництва – **безпосередньо суспільної**.

### Терміни і поняття:

*натуральне господарство*

*товарне виробництво*

*суспільний поділ праці*

*економічна відособленість*

*виробників*

*просте товарне*

*виробництво*

*розвинене товарне*

*виробництво*

*суспільна споживна вартість*

*вартість*

*мінова вартість*

*конкретна праця*

*абстрактна праця*

*величина вартості*

*суспільно-необхідний робочий*

*час*

*продуктивна сила праці*

*інтенсивність праці*

*проста праця*

*складна праця*

*закон вартості*

*редукція праці*

### Питання для обговорення:

1. В чому полягають переваги товарного виробництва над натуральним?
2. Чому натуральне господарство не зникло з життя? Знайдіть ознаки натурального господарства в Україні.
3. Які економічні причини, на вашу думку, зумовлюють існування натурального господарства?
4. Чому просте товарне виробництво переросло в розвинене?

5. При соціалізмі в нашій країні вважалося, що товарно-грошові відносини повинні поступово зникнути. Прокоментуйте це положення.
6. Які обставини підривають товарне виробництво в сучасних умовах?
7. Що спільного і які відмінності між продуктом виробництва і товаром?
8. Чи кожна суспільна споживна вартість є товаром?
9. В чому полягає споживна вартість хлібу, одягу, машини?
10. В чому полягає різниця споживної вартості товару і сукупності фізичних, хімічних та інших природних властивостей речі?
11. Чому 100 кг зерна обмінюються на 1 вівцю або 2 сокири? Що робить всі товари порівнянними?
12. Чи являється вартість властивістю будь-якої речі, наприклад, олівця? В який момент у речі виникає вартість?
13. Поясніть, чому західна економічна наука замість категорії вартості оперує категорією цінність?
14. Товар - єдність споживної вартості і вартості. Як розуміти цю єдність протилежностей?
15. Яка різниця між абстрактною працею і загальнолюдською працею взагалі, втіленою в кожному продукті виробництва?
16. Чи існує поняття “абстрактна праця” в умовах натурального господарства? Чому?
17. Чи можна вважати правильним положення: “Чим більше праці витрачається на виробництво товару, тим вищою буде вартість і дохід товаровиробника”?
18. Як будуть співвідноситись вартості продуктів, створених ювеліром і каменярем за рівний по тривалості робочий день, якщо праця першого вдвічі складніша праці другого?
19. Чому на ринку товари обмінюються на основі затрат суспільно-необхідного робочого часу? Що було б, якби вони обмінювалися за затратами індивідуального робочого часу?
20. Чим більше визначається, на вашу думку, категорія вартості: факторами витрат чи факторами корисності товару?
21. Як узгоджується з дією закону вартості той факт, що товари дуже рідко продаються за вартістю?
22. Чи можна сказати, що закон вартості порушує соціальну справедливість в суспільстві, ліквідуючи можливість рівного розподілу виготовленого продукту?

## ТЕМА 5

### ГРОШІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

1. Розвиток форм вартості і виникнення грошей. Суть та функції грошей.
2. Грошова система, її основні елементи і типи. Закон грошового обігу.
3. Причини виникнення, суть, ознаки і види інфляції.
4. Методи стабілізації грошового обігу.

#### 1. РОЗВИТОК ФОРМ ВАРТОСТІ І ВИНИКНЕННЯ ГРОШЕЙ, СУТЬ ТА ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ

Існує два підходи в дослідженні походження грошей – суб'єктивний і об'єктивний. **Суб'єктивний** – гроші виникли в результаті домовленості про це між людьми. **Об'єктивний** – гроші – результат розвитку товарно-грошових відносин, в процесі яких із маси товарів виділяється один, за яким закріплюється роль загального еквівалента. Згідно з даною теорією (марксистська) виникнення грошей зв'язано з розвитком товарообміну.

Сучасні концепції грошей виходять із теорій, що зародились в XVII-XVIII ст.

В основі розмежування теорій лежить проблема – яка із функцій грошей головна.

- **металістична** (нагромадження, світові (гроші – золото, срібло));
- **номіналістична** (засіб обігу, платежу (гроші – умовні знаки, рахункові одиниці, що обслуговують обмін));
- **кількісна** (в основі грошей лежить вартість. Вартість грошової одиниці і рівень товарних цін визначають кількість грошей в обігу).

**Виникнення грошей – результат складного шляху розвитку форм вартості.**

Глибокий і детальний аналіз розвитку форм вартості дав К.Маркс.

### Форми вартості:

- 1) проста, одинична або випадкова;
- 2) повна або розгорнута;
- 3) загальна;
- 4) грошова.

1) Вартість одного товару виражається в іншому одиничному товарі:  $x \text{ т. А} = y \text{ т. В}$ .

Товар А, який виражає свою вартість в іншому товарі В, перебуває в активній **відносній формі вартості**, а товар В, що служить засобом вираження вартості товару А, знаходиться в пасивній **еквівалентній формі вартості**.

З виникненням І СПП обмін набуває регулярного, масового характеру, встановлюються місця, де зустрічаються товаровиробники. Це означає перехід до другої форми вартості.

2) Кожному товару у відносній формі вартості протистоїть безліч еквівалентів (вартість одного товару виражається у багатьох інших еквівалентах):

$$x \text{ т. А} = \begin{cases} y \text{ т. В} \text{ або} \\ k \text{ т. С} \text{ або} \\ z \text{ т. К} \text{ і т. д} \end{cases}$$

### Недоліки повної форми вартості:

- незавершеність відносної форми вартості, оскільки ряд еквівалентів не закінчується;
- розрізнений і різнорідний характер цих виразів;
- безпосередній обмін утруднюється (часто неможливий).

3) Вартість всіх товарів виражається в одному загальному еквіваленті:

$$\left. \begin{array}{l} x \text{ т. А} \\ y \text{ т. В} \\ z \text{ т. С} \\ i \text{ т. Д} \end{array} \right\} k \text{ т. Д}$$

### **Недоліки загальної форми вартості:**

- роль загального еквівалента не закріплюється повністю за одним товаром;
- у різних племен роль загального еквівалента виконували різні товари, а це стримувало розвиток торгових зв'язків між різними місцевостями.

4) Закріплення ролі загального еквівалента постійно за одним товаром:

$$\left. \begin{array}{l} \text{х т.А} \\ \text{у т.В} \\ \text{к т.С} \\ \text{і т.д.} \end{array} \right\} 2 \text{ унції золота}$$

Лише на високій стадії розвитку товарного виробництва й обміну з розвитком світової торгівлі роль загального еквівалента міцно закріплюється за золотом. Перехід до золотої валюти повністю здійснився в кінці XIX ст. (з IY-III ст. до н.е. і до XIX ст. – золото і срібло). Золото як загальний еквівалент виділилося з ряду інших товарів завдяки своїм **властивостям**:

- однорідності,
- подільності,
- добрій збереженості,
- відносній рідкості,
- золото не ржавіє як залізо, не зеленіє як мідь, не темніє як срібло,
- трудомісткості – в невеликій кількості золота міститься велика кількість праці і відповідно велика вартість – це полегшує транспортування і зберігання золота.

**Гроші – специфічний товар, що монопольно виконує роль загального еквівалента.**

### **Види грошей:**

- повноцінні – дійсні гроші, в яких виступає сам грошовий товар;

- неповноцінні – замітники повноцінних грошей, грошові знаки.

Як і всі товари гроші мають дві **властивості**:

### **Повноцінні гроші:**

1) **споживна вартість роздвоюється:**

а)золото служить для виготовлення предметів розкоші, використовується для технічних цілей, в зубопротезуванні;

б)здатність обмінюватись на всі товари – виконують суспільну функцію загального еквіваленту (в цьому заключається **загальна споживна вартість грошей**);

**2) гроші безпосередньо виступають як загальне втілення вартості**, як втілення суспільного характеру праці.

**Повноцінні гроші** мають **власну вартість**, що визначається затратами на їх виробництво, і **номінальну**, яка на них позначена (що відповідає власній).

**Неповноцінні гроші** мають **суспільну споживну вартість** (здатність обмінюватись на всі товари), бо визнані державою, держава оголосила їх законними платіжними засобами, а власна вартість незначна, тому вважають, що вони не мають самостійної вартості. Неповноцінні діють згідно своєму офіційному призначенню. **Цінність** неповноцінних грошей визначається їх купівельною спроможністю (кількістю товарів і послуг, які можна купити за грошову одиницю).

**Види неповноцінних грошей:** паперові, кредитні, монети.

**Гроші – абсолютно ліквідний товар, що має найбільшу здатність до збуту.**

### **Функції грошей:**

**1) міра вартості** (основна) – гроші служать для вираження вартості товарів.

Функціонування грошей як міри вартості пов'язано з утворенням цін. Ціна - грошовий вираз вартості. Встановлюючи певну ціну на товар, власник ідеально, уявно виражає його вартість в грошах. Це можливе тому, що гроші реально існують. Таким чином, особливість функції – її виконують уявні або ідеальні гроші.

Функцію міри вартості гроші виконували через **масштаб цін** (встановлювався державою) - маса металу, що прийнята в даній країні за грошову одиницю з рівним поділом її на певну кількість менших одиниць і служить для вимірювання цін всіх товарів.

Раніше функцію міри вартості виконували тільки повноцінні гроші. В сучасних умовах цю функцію виконують паперові гроші без будь-якого золотого забезпечення (однорідні, тому, виражаючи ціни

товарів в національній валюті, господарські агенти можуть легко порівняти вартість різних товарів).

**2) засіб обігу** – обслуговують процес реалізації товарів, виступають посередником в обміні товарів, постійно знаходяться в сфері обігу. Цю функцію виконують реальні гроші.

Відмінність Т-Г-Т від Т-Т:

- не потрібна взаємна відповідність потреб двох товаровиробників,
- не потрібне співпадання актів купівлі-продажу в часі і просторі.

При виконанні грошима цієї функції виникає можливість розриву актів купівлі-продажу, що означає абстрактну можливість виникнення економічної кризи.

Спочатку металеві гроші вступали в обіг у формі злиwkів, а потім монет. Монета – зливok металу певної форми, вага і проба якого встановлена державою.

У стародавні часи, середні віки, частково наприкінці ХІХ- початку ХХ ст. в обігу були так звані справжні монети – зливки дорогоцінних металів з державним посвідченням їх вартості. Сучасні монети – символічні гроші, бо їх карбують з малоцінних металів. Вартість металу, що містить монета, менша, ніж зазначена на ній вартість.

Оскільки гроші в функції засобу обігу лише тимчасово знаходяться в руках кожного товаровиробника, функцію засобу обігу можуть виконувати і неповноцінні гроші. Поступово металеві гроші замінювались паперовими. Сучасні паперові гроші – законні платіжні засоби. Держава силою влади, юридичних законів вказує приймати ці гроші всім учасникам економічного життя за товари та послуги.

**3) засіб утворення скарбів і нагромадження** – гроші випадають із сфери обігу і затримуються в руках товаровиробників. В епоху золотого стандарту (золото – функції грошей) товари продавались з метою нагромадження багатства (скарбів). Нагромадження необхідні для купівлі товарів тривалого користування, предметів розкоші. Коли зберігати скарби стало не вигідно (гроші - в кредит, використовуються в підприємницькій діяльності), функція трансформувалась у засіб нагромадження.

При золотому обігу нагромадженні скарби були стихійним регулятором обігу грошової маси. Паперові ж гроші не можуть перетворюватися у скарб і регулювати грошовий обіг.

Виконують цю функцію реальні гроші.

**4) засіб платежу** – пов'язана з потребою продажу товару і послуг при відкладенні платежу. З даною функцією зв'язано виникнення кредитних грошей:

- вексель;
- банкнота;
- чек;
- кредитна картка.

**Переваги кредитних грошей:**

- скорочують потреби в готівці,
- зменшують витрати обігу,
- прискорюють обіг,
- перебувають в обігу визначений угодою час.

Як засіб платежу гроші використовуються при видачі заробітної плати, виплаті податків, земельної ренти. Виконують функцію реальні, повноцінні і неповноцінні гроші.

Несплата в строк лише одним боржником призводить до порушення розрахунків багатьох інших товаровиробників, а це спричиняє економічну кризу.

Використання паперових і кредитних грошей поступово витісняють золото із обігу. Сьогодні золото ніде в світі не використовується як грошовий матеріал в обігу. Поміняти гроші на золото не можна. Золото, як і всякий товар, можна купити.

**5) світові гроші.**

В цій своїй функції гроші виконують трояке призначення:

а) функціонують як **загальний засіб платежу**, обслуговуючи міждержавні ринкові відносини, торгіві і фінансові операції опосередковуються не наявними грошовими знаками, а шляхом зарахування боргових зобов'язань через банки;

б) виступають як **загальний купівельний засіб** (оплачуються товари, які куплені в інших країнах по готівкових рахунках);

в) функціонують і як **загальна матеріалізація суспільного багатства** (при видачі зовнішніх кредитів, переміщенні нагромаджених багатств в іноземні банки, сплаті військових контрибуцій).

До недавнього часу цю функцію виконували золоті гроші. В сучасних умовах золото практично не використовується в валютних



міжнародних розрахунках. З 1968 р. замість золота використовуються валюти розвинених країн.

#### **Еволюція грошей у ХХ ст.:**

- демонетизація золота (золото не виконує функцій грошей);
- обмін золота на паперові гроші припинено у внутрішніх і зовнішньому обігах, золотий вміст грошових одиниць не фіксується з II половини 70-х років;
- змінюється процес ціноутворення. Ціни не нормуються шляхом прямого контакту з золотом.

Це зумовлено:

- зростанням суспільного характеру виробництва, масштабами товарно-грошових відносин (треба більше засобів обігу), впливом золота у зв'язку з вивозом капіталу;
- зростанням потреб в порівнянні з золотими запасами;
- зростанням витрат обігу повноцінних грошей.

## **2. ГРОШОВА СИСТЕМА, ЇЇ ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ І ТИПИ. ЗАКОН ГРОШОВОГО ОБІГУ**

**Грошова система** – форма організації грошового обігу, що склалась історично в даній країні і закріплена національним законодавством.

#### **Структура грошової системи:**

- грошова одиниця – встановлений в законодавчому порядку грошовий знак, що служить для вираження цін всіх товарів;
- масштаб цін – фіксована вага металу, що прийнята за грошову одиницю;
- види грошових знаків, що мають законну платіжну силу (банкноти, казначейські квитки, монети);
- порядок емісії грошей – випуск в обіг готівки у вигляді паперових купюр чи розмінної монети;
- порядок регулювання грошової маси (всього об'єму паперових грошей і металевих монет, що випущені в обіг).

#### **Етапи розвитку грошових систем:**

- 1) функції грошей виконувало золото;
- 2) втрата золотом функцій грошей (демонетизація) і виконання їх кредитно-паперовими грошима.

### **Типи грошових систем:**

- 1) **металевого обігу**, коли функції грошей виконують метали:
  - а) **біметалеві** – роль загального еквівалента законодавчо закріплюється за золотом і сріблом.
  - б) **монометалеві** – роль загального еквівалента виконує золото.

### **Види золотого монометалізму:**

- **золотомонетний стандарт** – держава випускала національні грошові одиниці у вигляді золотих монет, на які вільно обмінювались паперові гроші;
- **золотозлитковий стандарт** (після I світової війни) – золоті монети в обіг не випускалися, але центральні банки обмінювали за фіксованою державною ціною паперові банкноти тільки на золоті зливки стандартної ваги (12,5 кг). Розмінювалися на золото не всі грошові одиниці, а тільки девізи (іноземні валюти, що обмінювалися на золото (долар і фунт стерлінгів));
- **золотодоларовий стандарт** – поряд із золотом функцію міжнародного платіжного засобу став виконувати долар (гегемонія американського долара).

Металеві гроші в сучасних умовах – монети – злиток грошового металу певної форми, на якому викарбувані відповідні знаки, що підтверджують вартість монети і те, що вона є законним платіжним засобом.

### **Види монет:**

- повноцінні (кількість благородного металу точно відповідає цінності монети);
- білонні (матеріал, з якого зроблені, дешевший від номінальної вартості монети, завдання – участь у дрібних готівкових розрахунках).

2) **паперово-кредитного грошового обігу**, в основі якого лежать кредитні гроші.

**Класичні паперові гроші** – це грошові знаки (знаки вартості), замітники (символи) повноцінних грошей в обігу. Найпоширеніший вид паперових грошей – **казначейські білети** (не забезпечені металевим запасом, випускаються від імені уряду держави без урахування запасів матеріальних цінностей, випускаються примусовим курсом для задоволення потреб держави). Їх кількість в обігу залежить виключно від величини фінансових потреб уряду, часто не зв'язана з

товарною масою. Це зумовлює переповнення каналів грошового обігу надлишковою масою паперових грошей.

**Класичні кредитні гроші** – знаки вартості, які виникають на основі кредиту і виконують функцію засобу обігу і засобу платежу, замітники повноцінних грошей. В обіг випускаються банками і не мають примусового ходіння, забезпечені всіма активами банку (золотом, коштовностями, іноземною валютою). Випускаються під реальні товарно-грошові угоди.

**Основні види кредитних грошей:** вексель, банкнота, чек, кредитна картка.

**Вексель** – письмове боргове зобов'язання строго встановленої форми однієї особи іншій заплатити фіксовану суму грошей в певний момент, яке надає право його власнику вимагати з боржника через певний час виплати відповідної суми грошей.

**Види векселів:**

- **простий** – виписується боржником на ім'я кредитора із зазначенням певних зобов'язань (сума, місце, час платежу) і використовується у внутрішній торгівлі;

- **переказний** (тратта) – виписується кредитором як наказ боржникові сплатити у певний термін йому чи вказаній ним третій особі зазначену суму грошей. Використовується у внутрішній і зовнішній торгівлі;

- **комерційний** – з'являється на основі реальної торгової операції продажу товарів в кредит (знак реальної вартості). Видається підприємцем під заставу товарів при здійсненні торговельних угод як платіжний документ або як боргове зобов'язання;

- **фінансовий** – не пов'язаний з реальними торговельними операціями і випускається для залучення в оборот додаткових грошових коштів через одержання позики в банку;

- **строкові** – зобов'язання сплатити в певний час;

- **пред'явницькі** – оплата по пред'явленню;

- **казначейські** – випускаються державою для покриття своїх витрат (короткострокове зобов'язання з терміном погашення 3,6,9 місяців);

- **банківські** – випускаються банками.

**Класична банкнота** – безстрокове зобов'язання банку, що підлягає оплаті в будь-який час (вексель емісійного банку). Замінивши

в банку приватний вексель на банкноти, їх власник гарантовано отримує кошти боргу, бо банкноти мали до початку ХХ ст. подвійне забезпечення: кредитне (вексель) та металеве (золотий запас банку). Із завершенням строку, на який видавались банкноти, вони регулярно надходили в емісійний банк, що ставило надійні перепони переповненню каналів грошового обігу надлишковою масою банкнот.

До 30-х років ХХ ст. зберігалась різниця між казначейськими білетами і банкнотами. Останні забезпечувалися золотом та іншими активами держави, випуск обмежувався розмірами золотого запасу. В нинішній час різниця фактично стерта.

**Сучасна банкнота** – своєрідний “гібрид” кредитних і паперових грошей: випускається банком (кредитна природа), не розмінюється на золото, знецінюється (паперова природа).

Сучасні банкноти займають проміжне становище між справжніми банкнотами і паперовими грошима. Більше того, за своєю суттю вони наблизилися до паперових грошей, досить часто випускаються і перебувають в обігу в надлишковій кількості і знецінюються від інфляції.

Для сучасного грошового обігу цивілізованих країн світу характерний перехід до переважно безготівкових форм розрахунків з використанням чеків, кредитних карток.

**Чек** – письмове розпорядження власника поточного рахунку (чекодавця) банку сплатити вказану суму грошей чекодержателю або переказати її на його рахунок.

Економічна природа чека полягає в тому, що:

- чек є засобом отримання готівкових грошей з поточного рахунку банку або самим вкладником, або його контрагентом (на кого виписаний);
- чек – засіб обігу і платежу - передаються із рук в руки для оплати за куплені товари або покриття боргу;
- чек – засіб безготівкових розрахунків.

#### **Види чеків:**

- а) **іменні** – на певну особу, які не передаються іншим,
- б) **ордерні** – на певну особу з правом передачі їх за індосаментом іншим особам.
- в) **пред’явницькі** – вказано ім’я чекоотримувача, можуть передаватись іншим особам без індосаменту.

**Кредитна картка** – платіжно-розрахунковий документ, що видається банком своїм вкладникам і дає право на придбання товарів і послуг без оплати готівкою.

Класичні паперові гроші як представники золота зникли з обігу внаслідок його демонетизації. Сучасні гроші мають кредитно-паперову природу: якісний бік грошей визначає кредитний компонент, а паперовий породжує нестабільність грошового обігу, знецінення грошей.

**Характерні риси сучасної грошової системи:**

- панування кредитних грошей,
- вихід золота із обігу,
- відмова від обміну грошей на золото і відміна золотого вмісту грошей,
- посилення емісії паперових грошей в цілях кредитування приватного бізнесу і держави; державна монополія на випуск грошей,
- розширення безготівкових розрахунків, скорочення готівки,
- активне державне регулювання грошового обігу.

**Грошовий обіг** – безперервний рух грошей у сфері обігу та їх функціонування як засобу обігу і засобу платежу.

**Кількість грошей, необхідних для обігу, визначається законом грошового обігу:**

$$KG = \frac{CT - K + P - BP}{O}, \text{ де}$$

CT – сума цін всіх товарів, призначених для реалізації в певний період,

K – сума цін товарів, проданих в кредит,

P – платежі, за якими настав строк оплати,

BP – взаємні розрахунки,

O – число оборотів грошової одиниці.

Тобто на кількість грошей в обігу впливає :

- кількість товарів і рівень цін,
- швидкість обертів грошової одиниці,

- рівень розвитку кредиту,
- рівень розвитку безготівкових розрахунків.

При функціонуванні повноцінних грошей в обігу перебувала лише необхідна кількість грошових одиниць. Роль регулятора цієї кількості стихійно виконувала функція грошей як засобу нагромадження (коли потреба в грошах зменшувалась, вони перетворювались в скарб, якщо збільшувалась – повертались).

Для паперового грошового обігу характерна нестабільність, яка впливає із самої природи цих грошей (випуск не регулюється потребами обігу в грошах, відсутній механізм автоматичного вилучення надлишку).

### **3. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ, СУТЬ, ОЗНАКИ І ВИДИ ІНФЛЯЦІЇ**

Дія закону грошового обігу в економіці практично весь час порушується. Як правило, кількість грошей в обігу більше суми товарних цін. Виникає інфляція.

**Інфляція** – знецінення грошей внаслідок переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових грошей.

Можливість виникнення інфляції – в самому факті використання символічних паперових і паперово-кредитних грошей (неповноцінних).

#### **Основні причини інфляції:**

- монополістичні тенденції в економіці та панування монополій;
- крах золотого стандарту (відсутність обміну банкнот на золото);
- зростання державного дефіциту і державного боргу (вплив військових витрат);
- диспропорції в економіці;
- кризові явища у валютно-фінансовій системі;
- циклічний характер економічного розвитку;
- необґрунтована економічна політика.

В Україні до кінця 80-х років ХХ ст. інфляція мала прихований характер внаслідок замовчування цих процесів.

### **Основні причини інфляції в Україні:**

- глобальна причина інфляції – тотальне одержавлення економіки;

- конкретні причини:

1) глибока деформація основних пропорцій економіки (випуску засобів виробництва і предметів споживання, груп “А” і “Б”);

2) надмірна мілітаризація економіки;

3) значна монополізація економіки;

4) витратний механізм господарювання (дотації нерентабельним підприємствам, неефективне капітальне будівництво, утримання значного апарату управління, економічно незумовлена допомога іншим країнам);

5) надмірна емісія грошей, кредитна емісія.

### **Інфляцію посилили (у 90-х роках ХХ ст.):**

6) індексація доходів;

7) недостатньо обгрунтовані постанови Верховної Ради;

8) наявність маси посередників між виробниками і споживачами;

### **Зовнішні фактори:**

9) зростання цін на імпортовані товари;

10) доларизація економіки;

11) вихід із рубльової зони;

Слід розрізняти суть і форму прояву інфляції.

Суть – знецінення грошей, форма прояву – зростання цін. Вимірюється інфляція через індекс цін (найпростіший спосіб), який визначається співвідношенням ціни ринкового кошика в даному періоді до ціни аналогічного ринкового кошика в попередньому періоді, помноженим на 100%.

Інфляція супроводжується зростанням цін. Але не всяке зростання цін – інфляція.

### **Загальні ознаки інфляції:**

- зростання цін;

- дефіцит товарів;

- знецінення грошової одиниці:

- по відношенню до товарів (зростання товарних цін),

- до золота (зростання ринкової ціни золота),

- до іноземної валюти (падає курс).

### **Види інфляції:**

1) по формах прояву:

- **відкрита** (зростання цін із зростанням зарплати),
  - **подавлена** (командно-адміністративна система диктує ціни, блокує зростання – зникають товари);
- 2) з точки зору темпів зростання цін:
- **помірна** – повільне зростання цін до 10% в рік (повзуча – до 5%);
  - **галопуюча** – ціни зростають стрибкоподібно на 10-200% в рік;
  - **гіперінфляція** – ціни зростають більше 200% в рік. Щоденно ціни зростають на 1-2%, за місяць – більше 50%. Ціни починають зростати на тисячі, десятки тисяч і навіть мільйони % за рік.
- 3) з точки зору співвідношення темпів зростання цін по різних товарних групах:
- **збалансована** – ціни різних товарів незмінні відносно один до одного,
  - **незбалансована** – ціни товарів постійно змінюються по відношенню один до одного, причому в різних пропорціях (зростання цін на паливо веде до зростання цін на товари виробничого і особистого споживання).
- 4) з точки зору передбаченості:
- **очікувана** (прогнозована завчасно, з достатнім ступенем надійності),
  - **неочікувана** (виникає стихійно, прогноз неможливий).
- 5) залежно від динаміки попиту і пропозиції:
- **інфляція попиту** (попит зростає швидше, ніж кількість товарів - тому зростають і ціни),
  - **інфляція пропозиції** (ціни зростають в результаті зростання затрат на виробництво – зростання номінальної зарплати, цін на сировину, енергію).

**Розвиток інфляційного процесу, як правило, проходить два етапи:**

- 1) знецінення паперових грошей відстає від зростання паперової маси,
- 2) темпи знецінення паперових грошей випереджають темпи зростання паперової маси.

**Наслідки інфляції** (інфляція – це механізм масового пограбування народу і первісного нагромадження капіталу):

- знецінення грошових доходів і заощаджень,
- зменшення поточного споживання,



- перерозподіл доходів і багатств (поглиблення майнової нерівності) на користь підприємств монополістів, фінансових структур (% і спекуляція), тіншової економіки, деяких інших сфер. Вигоди – кредитори. Особливо страждають малозабезпечені категорії населення: пенсіонери, студенти, робітники бюджетної сфери – ті, хто отримує фіксовані доходи;

- матеріалізація грошей (втеча від грошей);

- гальмування НТП (нестабільні ціни, вигідніше купувати дешеву робочу силу, ніж дорожчі і технічно досконаліші засоби виробництва), стримування інвестицій;

- підрив стимулів виробництва, зменшення зацікавленості в зростанні продуктивності праці (додаткові доходи поглинають зростаючі ціни);

- прихована конфіскація грошових доходів (податки (шкала оподаткування не змінюється), вклади в банки, відставання темпів зростання зарплати від темпів інфляції);

- падіння реального %;

- перерозподіл національного доходу, що суперечить національним інтересам, посилення іноземної валюти;

- спотворення всіх економічних розрахунків (нестабільна і недостовірна інформація);

- підрив нормальних міжнародних економічних зв'язків (породжує демпінговий експорт);

- втрата цінами регулюючої функції;

- посилення спекуляції в торгівлі (скуповують з наступним продажем);

- розлад грошової системи (бартерні угоди, підрив функцій грошей);

- активізується тіншовий капітал;

- падіння загального обсягу виробництва і зайнятості в економіці в цілому, зниження її ефективності.

Інфляція впливає на стан економіки через обсяги виробництва та економічну ефективність. До 70-х років ХХ ст. зростання цін означало зростання виробництва та високу зайнятість. Падіння цін спричиняло зниження обсягу виробництва і зайнятості.

Сьогодні зростання цін може поєднуватись із зменшенням обсягу виробництва та зайнятості. Таке поєднання зростання цін (інфляції) із спадом виробництва (стагнацією) називається **стагфляцією**.

#### 4. МЕТОДИ СТАБІЛІЗАЦІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ.

Світовий досвід подолання інфляції й формування ефективної політики стабілізації пропонує різноманітні методи.

1) **нуліфікація** – знецінені грошові знаки анулюються, тобто оголошуються недійсними, і випускаються нові в меншій кількості. Застосовується в період потрясінь - війни, революції, виникнення нових держав.

Проводиться при дуже великих темпах інфляції, коли купівельна сила грошей падає так низько, що вартість паперово-грошової одиниці зводиться до нуля, а також при зміні політичної влади.

2) **деномінація** – зміна номінальної вартості грошових знаків з їх обміном по відповідному співвідношенню на нові більш крупні грошові знаки з одночасним перерахуванням цін, тарифів, заробітної плати. Деномінація спрощує грошовий обіг, облік і розрахунки в країні. Але проводиться лише після зниження інфляції до стійкого помірною рівня, інакше потрібна з часом буде нова деномінація, а її проведення дороге.

3) **ревалоризація і реставрація** – повернення до попередньої купівельної сили грошових знаків (відновлення доінфляційної вартості паперових грошей). Для цього з обігу треба вилучити зайві гроші. При невеликих масштабах інфляції застосовується, коли вона лише підірвала купівельну силу грошей. Якщо ж купівельна сила грошей падає до нуля, то жодної надії на відновлення їх властивостей не лишається.

Ревалоризація може проводитись шляхом купівлі дефіцитних товарів за кордоном, перепродажем їх, продажем квартир, землі, засобів виробництва, випуском облігацій, акцій, сертифікатів. З їх допомогою можна вилучити із споживчого ринку надлишкову масу грошей.

4) **дефляція** – зменшення грошової маси шляхом вилучення з обігу зайвих паперових грошей. З цією метою використовують: зростання оподаткування, зменшення державних видатків, заморожування заробітної плати, зростання %, скорочення кредитних ресурсів.

Методи:

а) конфіскаційна грошова реформа,

б) продаж того, що раніше товаром не було.

Дефляція не є методом реформування грошових систем. В період золотого стандарту – передувала грошовій реформі, створюючи більш сприятливі умови для її проведення.

5) **девальвація** – зменшення металевого вмісту грошової одиниці або зниження курсу паперових знаків по відношенню до металу або до іноземної валюти. Офіційна – по рішенню державних органів. Ринкова (фактична) – курс знижується автоматично в результаті зміни валютного попиту і пропозиції.

6) **ревальвація** – підвищення металевого вмісту грошової одиниці або підвищення курсу паперових знаків по відношенню до металу або до іноземної валюти. Використовується для відновлення покупної спроможності грошей в результаті їх інфляційного знецінення.

### Терміни і поняття:

<i>інфляція</i>	<i>повна форма вартості</i>
<i>відкрита інфляція</i>	<i>загальна форма вартості</i>
<i>подавлена інфляція</i>	<i>грошова форма вартості</i>
<i>помірна інфляція</i>	<i>загальний еквівалент</i>
<i>повзуча інфляція</i>	<i>гроші</i>
<i>галоупуюча інфляція</i>	<i>повноцінні гроші</i>
<i>гіперінфляція</i>	<i>неповноцінні гроші</i>
<i>збалансована інфляція</i>	<i>номінальна вартість</i>
<i>незбалансована інфляція</i>	<i>ліквідність</i>
<i>очікувана інфляція</i>	<i>міра вартості</i>
<i>неочікувана інфляція</i>	<i>масштаб цін</i>
<i>інфляція попиту</i>	<i>ціна</i>
<i>інфляція пропозиції</i>	<i>засіб обігу</i>
<i>нуліфікація</i>	<i>засіб нагромадження</i>
<i>деномінація</i>	<i>засіб платежу</i>
<i>ревалоризація</i>	<i>світові гроші</i>
<i>реставрація</i>	<i>грошова система</i>
<i>девальвація</i>	<i>біметалізм</i>
<i>ревальвація</i>	<i>монометалізм</i>
<i>дефляція</i>	<i>золотомонетний стандарт</i>
<i>проста форма вартості</i>	

золотозлитковий  
(золотодевізний) стандарт  
золотодоларовий стандарт  
паперові гроші  
казначейський білет  
кредитні гроші  
чек

банкнота  
вексель  
простий вексель  
переказний вексель  
кредитна картка  
грошовий обіг  
закон грошового обігу

### **Питання для обговорення:**

1. На ринку обертаються товари А, Б,В,Г,Д. Обмін товарів і порівняння їх вартостей здійснюється через товар Г. Яку роль виконує товар Г?
2. Як розуміти таке положення: “Золото і срібло по природі своїй не гроші, але гроші по своїй природі золото і срібло”?
3. В чому полягає єдність грошей з іншими товарами і в чому особливість грошей як специфічного товару?
4. Чому роль грошей закріпилась за благородними металами?
5. Чи є в сучасних умовах гроші товаром?
6. Чи є різниця між вартістю і ціною?
7. Чому із функцій грошей (засобу обігу і засобу платежу) впливає абстрактна можливість кризи?
8. Якщо вся готівка зникне з обігу, чи перестанемо ми використовувати гроші як засіб обігу?
9. Чому золото втратило функції грошей в сучасних умовах?
10. Чи змінюється роль грошей при переході від командно-адміністративної системи до ринкової економіки?
11. Чим класичні паперові гроші відрізняються від кредитних? Що спільного?
12. Яка різниця між казначейськими білетами і банкнотами? Що спільного?
13. Чим визначається потреба країни в грошах?
14. Які фактори впливають на швидкість обігу грошей?
15. Чим зумовлена нестабільність паперово-кредитного грошового обігу?
16. Чому в ситуації економічної нестабільності чи економічної розрухи відбувається часткове чи повне повернення до системи товарних грошей?
17. Яка ваша думка про інфляцію і як вона впливає на життя вашої сім'ї?

18. Чи згодні ви з таким твердженням, що найголовніша причина інфляції - політична?
19. Чому інфляція стала супутником сучасних грошових систем майже в усіх країнах?
20. Чому при інфляції вигідно бути боржником і не бажано накопичувати гроші вдома?
21. В чому проявляється прихована інфляція?
22. Наведіть приклади неінфляційного підвищення цін.
23. В чому різниця між повзучою, галопуючою і гіперінфляцією?
24. Чи діє інфляція на психіку людей?
25. Чи вигідна інфляція державі?
26. Як захистити себе від інфляції?
27. Чи можна провести грошову реформу в розпалі інфляції?
28. Які наслідки має інфляція для різних господарських суб'єктів?
29. Як інфляція може вплинути на функції грошей?
30. Які наслідки інфляції можуть бути позитивними?
31. Чому інфляція спричиняє перерозподіл національного доходу на користь забезпечених верств населення?
32. Які фактори (попиту чи пропозиції) спричиняли інфляцію останніх років в Україні?
33. В чому полягає різниця між інфляцією і дефляцією?
34. Якщо в Україні ціни на товари в гривнях зростають, в той же час ціни на ті ж товари в доларовому еквіваленті залишаються незмінними, існує в Україні інфляція, чи ні? Обґрунтуйте свою відповідь.
35. Дефляція – процес зниження загального рівня цін в країні, і є протилежною інфляції. Як ви вважаєте, хто виграє при дефляції і чому? Хто програє і чому?

## ТЕМА 6

### ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РИНКОВОГО МЕХАНІЗМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ

1. Суть, суб'єкти та функції ринку. Умови ефективного функціонування ринку.
2. Ринковий механізм і його елементи:
  - а) попит і його фактори. Закон попиту.
  - б) пропозиція і її фактори. Закон пропозиції.
  - в) ціна в ринковій економіці: суть, функції, фактори, види.
  - г) конкуренція, її форми і роль в ринковій економіці.
3. Основні моделі ринку.
4. Світовий досвід ринкових реформ і проблеми становлення ринку в Україні.

### 1 СУТЬ, СУБ'ЄКТИ ТА ФУНКЦІЇ РИНКУ, УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ

Ринок виник в процесі становлення товарного виробництва і є його найважливішим елементом.

**Причини виникнення ринку** слід шукати в причинах існування товарного виробництва:

- 1) важлива причина виникнення ринку – природна обмеженість виробничих можливостей людини;
- 2) економічна відокремленість товаровиробників, щоб вони могли вільно розпоряджатись результатами своєї праці;
- 3) можливість (свобода) для кожного економічного суб'єкта забезпечувати свої інтереси.

Спочатку ринок означав певне місце, де виставлялися для продажу харчові продукти та інші товари. Потім це поняття було узагальнено і почало означати будь-яку групу людей, пов'язаних між собою тісними діловими відносинами.

**Ринок** – це не місце для обміну, а сам обмін, тобто діяльність по купівлі-продажу товарів, організована за законами товарного виробництва і грошового обігу.

Ринок – це синтетична категорія. Зміст ринку можна тлумачити двоюко: у вузькому і широкому розумінні.

У **вузькому розумінні** під ринком мається на увазі сфера обігу якогось товару (ринок телевізорів, автомобілів, деревини тощо). У **широкому розумінні** ринок – певний засіб організації економічного життя.

#### **Види ринкової діяльності:**

- магазин,
- базар,
- аукціон,
- біржа,
- ярмарок,
- “невидимі товари і послуги”.

#### **Принципи ринкового господарства:**

- вільний доступ кожної людини до будь-якого виду господарської діяльності,
- економічна свобода, повна самостійність і матеріальна відповідальність за результати своєї діяльності учасників економічного процесу,
- плюралізм (всі можливі рішення приймаються),
- конкуренція за гроші покупців, ресурси, місце застосування капіталу,
- примат споживача (диктує волю, бажання, смаки виробнику),
- відкритість економіки (підприємства мають право здійснювати зовнішньоекономічні операції при дотриманні певних умов і обмежень).

**Основних суб’єктів ринкового господарства** прийнято ділити на три групи:

- домашні господарства,
- бізнес (підприємці),
- уряд. Одна і та ж людина може бути в складі всіх трьох.

**Об’єкти ринкових відносин** – все те, з приводу чого виникають відносини купівлі-продажу: матеріальні і нематеріальні блага і послуги, фактори виробництва.

**Ринкові зв'язки розрізняються:**

- за способами взаємодії продавців і покупців в торгових угодах (способах зв'язку між суб'єктами ринку):

а) безпосередній зв'язок виробників і споживачів (покупців і продавців) товарної продукції,

б) через посередників:

1) **агент** – оптовий торговець, постійний представник покупця або продавця, який готує угоди, але не має права власності на товар,

2) **комівояжер** – роз'їзний представник фірми, який пропонує для продажу товари за зразками, що в нього є,

3) **консигнатор** – особа або фірма, що реалізує товар, який їм надається на орендних умовах, посередник при експорті;

4) **брокер** – особа або фірма, що сприяє здійсненню угоди за дорученням і за рахунок клієнтів. Може діяти як на біржі, так і за її межами,

5) **дилер** – особа або фірма, що перепродує товар частіше від свого імені і за свій рахунок. Дилерами також називають членів фондових бірж і банків, які займаються купівлею-продажем цінних паперів;

6) **маклер** – член біржі, професійний посередник, який за дорученням клієнтів купує і продає цінні папери;

7) **дистриб'ютор** – оптово-посередницька самостійна фірма, що обслуговує різні галузі промисловості (оптом купує, зберігає, продає від свого імені і на свій ризик).

- залежно від видів оплати товарів розрізняють види торгівлі:

а) бартерна торгівля;

б) готівкова (або по чеку);

в) за безготівковим розрахунком;

г) накладна оплата;

д) реалізація в кредит;

е) надання речей в прокат за певну плату;

- з врахуванням об'єму продаж:

а) оптова торгівля;

б) роздрібна торгівля.



### **Функції ринку:**

- 1) інформаційна – інформує про стан справ у господарському житті;
- 2) регулююча – регулює виробництво товарів і послуг;
- 3) контролююча – визначає суспільну значимість виготовленого продукту і витраченої на її виробництво праці;
- 4) стимулююча – спонукає (через ціни) до зниження індивідуальних затрат праці, зростання продуктивності праці, використання нової техніки, підвищення якості, розширення асортименту;
- 5) оздоровча – очищає виробництво від економічно слабких господарських одиниць і відкриває широкі можливості ефективнішим із них, заохочує розвиток ефективних, перспективних фірм;
- 6) інтегруюча – сприяє проникненню товарів в інші країни, забезпечує зв'язок з іншими національними економіками;
- 7) посередницька – об'єднує в єдину систему економічно відособлених товаровиробників;
- 8) ціноутворююча.

### **Позитивні сторони ринку:**

- сприяє розвитку НТП, стимулює застосування нової технології, раціональне використання ресурсів,
  - створює оптимальну систему заохочення до ефективної діяльності,
  - швидко перебудовується (рішення приймаються дуже швидко)
- гнучка і пристосована система до зміни умов,
- на повну потужність включаються особисті інтереси;
  - забезпечує суб'єктам реальну економічну свободу, свободу форм і способів господарювання, гарантовану законодавством (незалежність товаровиробників і споживачів у прийнятті рішень, укладанні угод),
  - формує і виховує “економічну людину”, для якої характерні підприємливість, готовність до ризику, відчуття особистої відповідальності за свої дії;
  - звільняє економіку від дефіциту, черг, здатна задовольняти різномірні потреби в необхідній кількості і з високою якістю;
  - встановлює чітку залежність між реальним вкладом в створення необхідних товарів і доходами,
  - це саморегулююча система, здатна ефективно функціонувати без прямого втручання держави.

Ринок не є ідеальною моделлю організації економічного життя.

**Недоліки ринку:**

- нестабільність (інфляція, кризи),
- не забезпечує повну зайнятість (неповністю використовуються ресурси), не гарантує право на працю і доход,
- монополізм (породжує фактори, що порушують свободу підприємця, створюються невинуваті привілеї для обмеженого кола суб'єктів ринку),
- не може регулювати так звані зовнішні ефекти економічної діяльності, які не мають грошового виміру, але реально впливають (позитивно чи негативно) на добробут суб'єктів економічних відносин;
- не може встановити соціальну рівновагу – не враховує потреби безробітних, працездатних, багатодітних, бо вони не забезпечені грошима, і тому ринок їх “не бачить”;
- породжує значну диференціацію доходів, майнове розшарування, розорює частину населення;
- неспроможний забезпечити країну суспільними благами (товарами і послугами колективного користування, у споживанні яких беруть участь усі громадяни без винятку (оборона, освіта, управління, охорона правопорядку тощо);
- не в змозі самостійно реалізувати стратегічні ідеї в галузі науки і техніки, здійснити структурні зрушення, направлені на перспективу;
- не властиві ідеали добра, справедливості, патріотизму.

**Умови існування ринку:**

- 1) багатоукладність економіки (існування великої кількості незалежних виробників, що несуть повну матеріальну відповідальність за результати діяльності);
- 2) конкуренція (примушує підприємства застосовувати досягнення НТП, знижувати витрати виробництва і ціни);
- 3) правові умови (права суб'єктів ринкової економіки повинні бути надійно захищені законом, порушники правил гри повинні у ряді випадків нести кримінальну відповідальність),
- 4) соціально-психологічні умови (потрібен певний рівень економічної культури мас, сформовані навички життя за умов конкурентної боротьби, психологічна стійкість на випадок поразки, невдачі, віра в свої сили і здібності. Важливе значення мають навички людей до самоорганізації, до протидії різним негативним процесам;

- 5) наявність розвинутої ринкової інфраструктури,
- 6) державне регулювання,
- 7) наявність і доступність всебічної інформації про ринок,
- 8) розгалужений розвинутий комплекс об'єктів власності, що можуть стати предметом купівлі-продажу (засоби виробництва, в тому числі земля, робоча сила, інтелектуальна власність (патент, ліцензія), послуги, цінні папери, гроші, нерухомість, предмети споживання).

## 2. РИНКОВИЙ МЕХАНІЗМ І ЙОГО ЕЛЕМЕНТИ

**Механізм функціонування ринку** – процес формування цін і розподілу ресурсів, взаємодії суб'єктів ринку з приводу встановлення цін, об'єму виробництва і його структури. Його елементи: попит, пропозиція, ціна, конкуренція.

### а) ПОПИТ І ЙОГО ФАКТОРИ ЗАКОН ПОПИТУ

**Попит** – потреба, представлена на ринку і забезпечена грошима (платоспроможна потреба).

**Фактори, що впливають на попит:**

1) **ціна** (обернена залежність – по мірі зниження ціни коло покупців розширюється, що при інших рівних умовах веде до зростання обсягу попиту, з підвищенням ціни – звужується коло покупців, готових придбати товари – обсяг попиту зменшується).

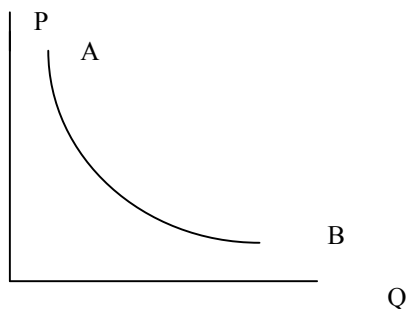


Рис.3. Крива попиту

Залежність між ціною і попитом відображає крива попиту АВ.

**Закон попиту** відображає причинно-наслідковий зв'язок між ціною і обсягом попиту.

**Еластичність попиту** – показник, що характеризує на скільки % може змінитися попит на ринку при зміні ціни на 1 %.

$$K_{ел.} = \frac{\% \text{зміни(попиту)}}{\% \text{зміни(ціни)}}$$

Якщо зниження ціни приводить до значного зростання попиту (попит змінюється в більшій мірі, ніж ціна), то такий попит називається еластичним. ( $K > 1$ ) – дохід виробників зростає із зниженням ціни.

Якщо  $K < 1$ , попит нееластичний – ціна змінюється більше, ніж змінюється попит (зниження ціни або не збільшує попит, або збільшує настільки незначно, що збитки від зниження цін не перекривають прибутки від зростання попиту). Доходи товаровиробників знижуються із зниженням ціни.

Якщо  $K = 1$ , то еластичність одинична (зміна ціни = зміні попиту), складається рівноважна ціна.

На ринку існують товари, попит на які абсолютно нееластичний (ліки, хліб). Абсолютно еластичний попит – по даній ціні можна купувати скільки завгодно, але якщо ціна зросте, покупці відмовляться – прикладів немає.

Причини нееластичності: товари першої необхідності, важко знайти замітники, вони відносно недорогі, безвихідне положення у споживача.

- 2) **доходи** (зростання доходів – зростання попиту),
- 3) **смаки покупців** (реклама, мода);
- 4) **кількість покупців**,
- 5) **ціни на інші товари** (субститути – замітники: ціна на товар-субститут і попит на інші товари – пряма залежність; комплементи – доповнюючі: ціна на товар-комплемент і попит на інші товари – обернена залежність; існують і так звані незалежні товари (футбольні м'ячі і годинники, пілососи і книги. Як правило, зміна ціни на один з них не впливає на динаміку попиту). При скороченні попиту крива

попиту зміститься ліворуч, при зростанні попиту – крива попиту зміститься праворуч;

6) **споживацькі очікування** (чекають зростання цін, збільшення доходів – менше обмежуватимуть свої витрати – попит зросте);

7) **конкуренція** (при конкуренції споживачів – зростає попит);

## б) ПРОПОЗИЦІЯ І ЇЇ ФАКТОРИ, ЗАКОН ПРОПОЗИЦІЇ

**Пропозиція** – продукт, який перебуває на ринку або може бути доставлений на нього.

**На пропозицію впливають такі фактори:**

1) **ціна** (пряма залежність – при зростанні ціни більше вироблятимуть, зросте обсяг пропозиції, чим нижча ціна – менше товарів надійде у продаж). Цю залежність можна зобразити у вигляді кривої пропозиції. Причинно-наслідковий зв'язок між ціною і обсягом пропозиції відображає **закон пропозиції**.

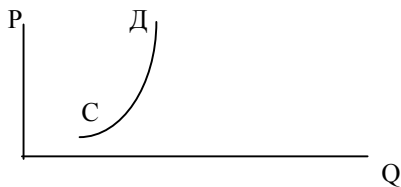


Рис.4. Крива пропозиції.

**Еластичність пропозиції** – зміна пропозиції в залежності від зміни ціни.

$\text{Кел.} = \% \text{ зміни пропозиції} : \% \text{ зміни ціни}$  .

Еластична пропозиція – коли пропозиція змінюється в більшій мірі, ніж ціна. Нееластична – % зміни пропозиції менше % зміни ціни .

Фактори, що впливають на еластичність пропозиції:

а) можливість довгого зберігання товару і витрат на це;

б) особливості технології;

в) фактор часу.

Особливості еластичності пропозиції – величина позитивна. А це значить, що при зростанні ціни доход зростає, а при зниженні – падає.

2) **технологія** (більш досконала технологія допомагає виготовляти більшу кількість продукції з меншими затратами),

3) **ціни на економічні ресурси** (засоби виробництва, сировину, матеріали, робочу силу). Чим менше витрати, тим більше продукції;

4) **податки і субсидії** (зростання податків – зростання витрат – зниження пропозиції, зростання субсидій – зниження витрат за рахунок держави),

5) **кількість товаровиробників** (зростає кількість – зростає пропозиція),

6) **ціни на інші товари** (ціни на цукор зростають – зростає виробництво цукрового буряка – може привести до зниження виробництва (пропозиції) інших овочевих культур; зниження цін на жито, ячмінь – зростає виробництво пшениці),

7) **конкуренція** (при посиленні конкуренції між виробниками зростає пропозиція товарів);

8) **споживацькі очікування** (зростання цін на цукор літом – зниження пропозиції весною, поява нової моделі – зниження виробництва старої).

Вплив цих факторів зміщує криву пропозиції праворуч, коли пропозиція зростає, ліворуч, коли зменшується.

Криві попиту і пропозиції перетинаються в точці ринкової рівноваги.

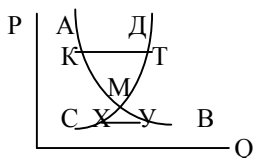


Рис.5. Ринкова рівновага

**Рівновага** – повний або частковий збіг між обсягом і структурою попиту і пропозиції. **Кон'юнктура ринку** – співвідношення попиту і пропозиції.

KT – надлишок товарів (пропозиція більша попиту),

XY – дефіцит (попит більше пропозиції).

**Ринкове саморегулювання рівноважної ціни:**

а) пропозиція більша попиту (надлишок),

- труднощі збуту,

- посилюється конкуренція продавців,
  - ціна падає,
  - пропозиція скорочується,
  - попит збільшується.
- б) попит більше пропозиції ,
- важко купити,
  - конкуренція покупців,
  - ціна зростає,
  - попит зменшується,
  - пропозиція збільшується.

Ринкова ціна не залишається незмінною. Попит і пропозиція змінюються, їх криві зміщуються, і точка рівноваги теж зміщується. Ринку доводиться знову і знову оперативно погоджувати попит і пропозицію, природним шляхом нормуючи споживання.

### **в) ЦІНА В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ: СУТЬ, ФУНКЦІЇ, ФАКТОРИ, ВИДИ**

**Ціна** – грошовий вираз вартості, кількість грошей або інших товарів і послуг, що сплачуються та отримуються за одиницю товару або послуги.

#### **Функції ціни:**

- інформаційна (інформує про попит, пропозицію, дефіцит, надлишок),
- стимулююча (сприяє раціональному використанню ресурсів – заохочує підвищувати кваліфікацію, впроваджувати досягнення НТП),
- розподільча (впливає на розподіл ресурсів, доходів, фінансів у суспільстві);
- обліково-аналітична (забезпечує облік результатів господарювання та їх прогнозування),
- регулююча (спричиняє зміни попиту і пропозиції),
- координуюча (забезпечує періодичне встановлення балансу попиту та пропозиції).

#### **Фактори ціноутворення:**

- вартісні (зростання продуктивності праці; складність праці),
- співвідношення попиту і пропозиції (попит перевищує пропозицію – ціна зростає, попит менше пропозиції – ціна падає);

- стан грошової системи: купівельна спроможність грошей (якщо інфляція – ціни зростають) і рух валютних курсів;
- державне регулювання цін: пряме або адміністративне (фіксовані ціни, регульовані) і непряме або економічне (через податки);
  - конкуренція (цінова, нецінова),
  - вплив ринку на ціну (чиста конкуренція – попит і пропозиція, монополістична конкуренція – марка товару набуває певної монополії на ринку, що дає можливість підприємцю підвищити ціну на товар, олігополія – ціна залежить від дії конкурентів, чиста монополія - регулюють ціну монополії, може впливати держава).

**Специфічні фактори безпосереднього впливу на ціну конкретного товару:**

- споживні властивості товару (корисність, якість),
- характер взаємовідносин між покупцем і продавцем (якщо зацікавлений продавець – може знизити ціну, якщо покупець – може купити за більш високу ціну),
  - об'єм поставки (чим більше беремо, тим дешевше і навпаки),
  - умови поставки, платежу (коли здійснюється платіж за поставку, попередньо, зразу чи пізніше),
  - франкування цін – в залежності від місця продажу,
  - психологічний фактор – відома товарна марка – надбавка на ціну;
- ціни конкурентів.

**Ринкова ціна** – ціна, що визначається на ринку:

- **ціна попиту** – гранична максимальна ціна, за яку покупці згодні купити,
- **ціна пропозиції** – гранична мінімальна ціна, за яку продавці готові пропонувати товари,
- **ціна рівноваги** – ціна товару, якого на ринку продається стільки, скільки потрібно покупцеві.

**Види цін:**

**1) Залежно від впливу конкуренції, способів регулювання:**

- а) вільні,
- б) конкурентні;
- в) монополійні;
- г) регульовані;



д) фіксовані.

**2) залежно від розмірів купівлі-продажу (форм і сфер торгівлі):**

- а) оптові;
- б) роздрібні;
- в) внутрішньофірмові (трансфертні).

**3) за територією дії:**

- а) поясні;
- б) національні;
- в) світові.

**Ціни різного призначення:**

- 1) пільгові ціни, де використовують різні знижки:
  - оперативна своєчасна оплата куплених товарів,
  - за кількість купленого товару (після певного обсягу ціна зменшується),
  - за серійність (в комплекті дешевше),
  - дилерські знижки (посередникам),
  - спеціальні скидки для привілейованих категорій покупців, в замовленнях яких зацікавлені продавці,
  - сезонні,
  - при продажу старого устаткування,
  - за повернення раніше куплених товарів;
- 2) ціни аукціонів, торгів,
- 3) прейскурантні;
- 4) біржові;
- 5) договірні;
- 6) ціни фактичних угод.

## **г) КОНКУРЕНЦІЯ, ЇЇ ФОРМИ І РОЛЬ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ**

**Конкуренція** – це процес суперництва між окремими виробниками, постачальниками і покупцями товарів за найвигідніші умови їх виробництва та реалізації з метою отримання прибутку (за джерела сировини, ринки збуту, вигідні умови вкладення капіталу, за більшу частину прибутку).

## **Види конкуренції:**

### **1) за сферами боротьби:**

– **внутрішньогалузева** – боротьба між товаровиробниками, що діють в одній галузі суспільного виробництва (за умови виробництва, ринки збуту, витрати, якість). Результатом внутрішньогалузевої конкуренції є перетворення окремих індивідуальних затрат виробництва, індивідуальної вартості на єдину ринкову або суспільну вартість.

– **міжгалузева** – конкуренція між товаровиробниками різних галузей суспільного виробництва за більш вигідне вкладення капіталу (сприяє переливу капіталів і переміщенню ресурсів в ефективні галузі). В результаті міжгалузевої конкуренції єдина ринкова або суспільна вартість перетворюється на ціну виробництва, навколо якої коливаються ринкові ціни.

### **2) за методами здійснення:**

- **цінова** – передбачає продаж товарів за більш низькими цінами, ніж у суперників або за рахунок зниження витрат або прибутків;

- **нецінова** – перевага досягається за рахунок нецінових факторів (більш висока якість, надійність, продуктивність, більший термін служби товару, екологічно чистий, реклама, оформлення, краща система продажу (додаткові гарантії, доставка додому), після продажне обслуговування, кредит для покупців, упаковка);

- **недобросовісна** – ведеться методами, що суперечать прийнятним на ринку правилам і нормам:

- продаж за цінами, нижчими собівартості (демпінговими),

- контроль за діяльністю суперника з метою припинення діяльності,

- неправдиві інформація і реклама (дезінформація з боку виробника споживачів (покупців) і господарських суб'єктів про товар і послуги (неправильні відомості про споживні властивості товару),

- недобросовісне копіювання продукції конкурента (промисловий шпіонаж),

- використання товарного знака, фірмового найменування або маркування товару без дозволу господарюючих суб'єктів, на ім'я якого вони зареєстровані,

- тиск на постачальників ресурсів і банки, щоб відмовилися в постачанні ресурсів і наданні кредитів,

- переманювання персоналу (підкуп, більші оклади, пільги).

- застосування диверсій проти конкурента (вбивства, шпіонаж, підпалення, вибухи),
  - підкуп чиновників.
- Заборонена законодавством.

### 3) залежно від режиму конкурентної боротьби:

- **досконала (чиста)** – вільна конкуренція в умовах ринку, де не існує підприємців, здатних диктувати чи нав'язувати свої умови виробництва і реалізації продукції;
- **недосконала** – конкуренція в умовах ринку, де існують підприємці, здатні диктувати чи нав'язувати свої умови виробництва і реалізації продукції.

### Роль конкуренції:

- виникає і підтримується спонтанний порядок на ринку, який не залежить від чийсь волі, бажання чи намірів;
  - регулює ціни, інформує про можливості, якими можна скористатися для ефективного застосування ресурсів,
  - регулює попит і пропозицію (між покупцями і продавцями),
  - стимулює зростання виробництва і підвищення його ефективності;
  - сприяє створенню різномірних товарів (споживач може вибирати);
- Але:
- приводить до диспропорцій попиту і пропозиції,
  - уповільнення НТП (підприємства охороняють секрети, бо зниження витрат веде до перемоги в конкурентній боротьбі);

## 3. ОСНОВНІ МОДЕЛІ РИНКУ

Моделі ринку розрізняються за такими критеріями:

- кількість і розміри фірм,
- характер продукції,
- контроль над цінами,
- умови входу і виходу з ринку,
- доступ до інформації.

### **1) Ринок чистої конкуренції :**

- існує безліч продавців і покупців, незалежних один від одного, розрізнено діють на свій страх і ризик;
- однорідність продукції (стандартизована). Відсутня нецінова конкуренція;
- відсутність контролю над цінами. Ціна – результат попиту і пропозиції, а не результат дії окремих продавців;
- свобода входу і виходу з ринку: будь-яка фірма може почати виробництво даного товару, чи залишити ринок;
- учасники ринку мають рівний доступ до інформації (всі продавці мають уявлення про ціну, технологію виробництва, можливий прибуток).

На практиці чиста (досконала конкуренція) – явище рідкісне не тільки в ХХ ст., але і раніше. Та існують галузі, які наближаються до такої конкуренції (дрібне сільськогосподарське виробництво, фондова біржа, ринок іноземних валют).

### **2) Монополістична конкуренція:**

- відносно велике число підприємств, діючих на ринку, але менше, ніж в умовах чистої конкуренції (від 20 до 70 фірм). Фірма будує свою фінансово-економічну політику без врахування реакції конкурентів, бо їх багато;
- різноманітність (диференціація) продукції (ринки одягу, взуття, м'яких засобів, безалкогольних напоїв, меблів, книжкової продукції, роздрібною торгівлі). Товари - близькі замітники, відрізняються:
  - якістю, упаковкою, дизайном, надійністю, рекламою,
  - післяпродажним обслуговуванням (якість, швидкість, сервіс),
  - місцерозташуванням магазину чи торговельного центру;
  - часом роботи.
- диференціація товару дозволяє товаровиробнику самостійно встановлювати ціну незалежно від дії конкурентів. Кожна фірма є єдиним виробником і в цьому розумінні монополістом. Але так як об'єм продажу кожного продавця відносно невеликий, то кожна з фірм має обмежений контроль над ринковою ціною;
- вхід на ринок відносно вільний і визначається головним чином розмірами капіталу, але в порівнянні з чистою конкуренцією – не такий легкий;
- деякі труднощі доступу до інформації;
- наявність нецінової і цінової конкуренції (реклама, якість);

- ознаки монополістичної конкуренції в найбільш чистому вигляді – в роздрібній торгівлі, легкій промисловості (швейна, парфумерна).

### **3) Олігополія:**

- домінує декілька великих фірм (2-20);
- продукти, що випускає олігополія, можуть бути стандартизовані і диференційовані. Розрізняють чисту олігополію (виготовляє стандартизовану (однорідну) продукцію (алюміній, цемент, продукція хімічної промисловості (сировина, матеріали для промисловості), сталь) і диференційовану (виготовляє різноманітну продукцію одного призначення (товари народного споживання, автомобілі, електропобутова техніка, цигарки, сільськогосподарські машини);

- ступінь контролю над ціною високий:

- кожний продавець здійснює власну ринкову стратегію, визначає обсяги продаж, ціну, але при цьому згубно реагує на стратегію дій конкурента. Конкуренти або ігнорують рішення одного з суперників, або наслідують його.

- може бути і змова по цінах (картель) з метою збільшення прибутків;

- фірма-лідер по ціноутворенню, яка змінює ціни, інші наслідують її;

- вступ на ринок олігополії утруднений (обмежений). Бар'єри:

- величина капіталу,

- володіння патентами (контроль над новітньою технікою і технологією),

- контроль над стратегічною сировиною,

- витрати на рекламу,

- труднощі доступу до інформації;

- нецінова конкуренція характерна, бо цінова не дає відповідної ефективності.

### **4) Чиста монополія:**

- в галузі існує тільки один виробник, який повністю контролює пропозицію товару,

- виготовлений продукт є унікальним, близькі замітники відсутні;

- монополіст встановлює (диктує) ціну на свою продукцію;

- вхід нових підприємств на ринок блокується економічними, фінансовими, правовими, технологічними і іншими бар'єрами:
- величина капіталу треба велика. Домінуюча фірма, маючи більш низькі витрати, знижує ціни на певний час, щоб подолати конкурента;
- уряд в ряді країн надає фірмам статус одного продавця (транспортні послуги, зв'язок, пошта, кабельне телебачення, газопостачання, водопостачання, теплопостачання), але регулює їх діяльність;
- патенти, ліцензії, авторські права укріплюють позиції на ринку;
- деякі компанії є монополістами завдяки володінню джерелами природних ресурсів, необхідних для виробництва монополізованої продукції;
- доступу до інформації немає;
- нецінова конкуренція не ведеться.

Риси чистої монополії зустрічаються в кольоровій металургії, а також місцевих підприємств загального користування (комунальні послуги, кабельне телебачення, газові, електричні, водопровідні, телефонні компанії, метрополітен, зв'язок, монополія книговидавництва на реалізацію підручників, невеликі населені пункти з одним магазином).

**Монополія** – підприємство чи група підприємств, що займає домінуюче становище в якійсь сфері діяльності, що дозволяє їм контролювати і визначати ціни.

**Причини виникнення монополій:**

- концентрація і централізація виробництва і капіталу;
- перетворення індивідуальної власності на гальмо розвитку продуктивних сил;
- цілеспрямовані дії держави.

**Ознаки монополізму:**

- висока концентрація господарської діяльності (доля у виробництві) в руках однієї або декількох фірм (більше 35%),
- домінуюче становище цих фірм на ринку певних товарів,
- встановлення монопольних цін (контроль над цінами).

**Види монополій (по походженню):**

- 1) **природна** – об'єктивно зумовлена.

### Причини:

- ефект масштабу (економія від масштабу) – виробництво послуги однією фірмою обходиться дешевше, ніж виробництво двома чи більше фірмами;
- контроль над рідкими і важливими ресурсами у вигляді сировини чи у вигляді знань, захищених патентом, чи тих, які тримаються в секреті;
- державне обмеження притоку нових конкурентів у галузь (електропостачання, газопостачання, водопостачання, зв'язок, метро).

2) **штучна** – спеціально створена шляхом концентрації в чийось руках певної господарської діяльності. Історично склались такі форми союзів:

- **ринг** – тимчасова угода спекулятивного характеру про скупку на ринку або затримку на складах відповідних товарів з метою наступного перепродажу за підвищеними цінами;
- **корнер** – тимчасове об'єднання з метою скупки і наступного спекулятивного перепродажу, як правило, цінних паперів;
- **пул** – форма угоди про об'єднання доходів партнерів і розподілу цього фонду в кінці “пульного” періоду в заздалегідь визначеній пропорції;
- **картель** – об'єднання підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу і комерційну самостійність, а домовляються про квоти виробництва, ринки збуту, рівень цін;
- **синдикат** – об'єднання підприємств однієї галузі, що зберігають виробничу і втрачають комерційну самостійність, організують спільний збут продукції і закупки сировини в певних кількостях і по певним цінам (загальна збутова контора);
- **трест** – об'єднання підприємств однієї або кількох галузей під єдиним управлінням, учасники якого втрачають як виробничу, так і комерційну самостійність. Об'єднують виробництво, збут, фінанси, управління;
- **концерн** – об'єднання підприємств різних галузей (промислових, торговельних, транспортних, банківських компаній) (головна форма сучасних господарських об'єднань). Їх об'єднання забезпечує так званий холдинг – головна компанія, що зосереджує у себе акції учасників концерну і завдяки цьому впливає на їх діяльність (здійснює фінансовий контроль над іншими учасниками);

- **конгломерат** – монополістичне об'єднання, що утворюється шляхом поглинання прибуткових різногалузевих підприємств, що не мали виробничої і технічної єдності;

- **консорціум** – тимчасове добровільне об'єднання для вирішення конкретних завдань (будівництво або видобуток корисних копалин).

**Закрита монополія** – фірма, діяльність якої захищена патентом, має виключне право на продаж ліцензій; статус єдиного продавця, наданий урядом.

**Відкрита монополія** – фірма, яка на певний час стає єдиним постачальником продукту, але не має спеціального захисту від конкуренції у вигляді патентів, авторських прав чи переваг природної монополії.

**Роль монополії в економіці суперечлива:**

**Позитивні риси:**

- більше можливостей розвивати виробництво, фінансувати НТР, впроваджувати нову техніку, здійснювати перекваліфікацію працівників, а отже, пристосовуватись до рівня розвитку продуктивних сил, до структурних зрушень в економіці;

- розширюються масштаби плановірності і організованості розвитку економіки, свідомого регулювання економічної системи;

- зниження затрат і економія ресурсів;

- забезпечення споживачів високоякісними і дешевими товарами;

- стримують падіння виробництва і зростання безробіття в період криз.

**Негативні риси:**

- встановлення монопольних цін;

- обмеження випуску продукції і встановлення високих цін в силу монопольного становища на ринку приводить до нераціонального розподілу ресурсів,

- посилення нерівності доходів;

- нераціональне використання ресурсів;

- не завжди використовують свої можливості для забезпечення НТП;



- в погоні за прибутками вкладають кошти у ті проекти, які дають найшвидшу віддачу, зменшуються інвестиції в інші галузі;
- придушує конкуренцію – рушійну силу економічного прогресу;
- небезпека для політичної демократії (економічна влада дозволяє впливати на політику в своїх інтересах).

#### **4. СВІТОВИЙ ДОСВІД РИНКОВИХ РЕФОРМ І ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ РИНКУ В УКРАЇНІ**

Становлення ринку в різних країнах відкриває численність (множину) шляхів переходу до ринкової економіки. Це обумовлено різницею природних, політичних, економічних, національних обставин, за яких функціонує ринок.

В країнах, які першими встали на шлях індустріального розвитку (Англія, Голландія, США) ринок складався поступово.

Країни, які пізніше встали на шлях промислового розвитку (Італія, Японія, Німеччина, Росія), змушені були захищати свою економіку. Тут дуже сильними виявились позиції держави в господарській сфері. Це стримувало розвиток ринкових відносин.

У довоєнній Німеччині, наприклад, хоча і була приватна власність, але ринок фактично не працював, оскільки ціни, розподіл прибутку, умови праці регламентувалися державою. За цих умов повноцінний ринок виник у короткі строки лише завдяки цілеспрямованим діям окупаційної влади по руйнуванню економічних, політичних і правових структур, що склалися. Іншими словами, він був привнесений зі сторони.

В країнах, що розвивалися, ринкові відносини також привносились зі сторони (цим займались міжнародні економічні організації – МВФ, МБРР, обговорюючи умови надання фінансової і іншої допомоги).

У практиці повоєнного економічного розвитку слід розрізняти два **типи ринкових реформ:**

**І тип** – Західна Німеччина., Японія, нові індустріальні країни Азії, Турція, Чилі.

### **Характерні риси:**

- до моменту початку ринкових реформ існувала ринкова економіка,
- був у наявності клас підприємців,
- більш-менш розвинута ринкова інфраструктура,
- водночас ринковий механізм обмежувався надмірним і недостатньо ефективним державним сектором та (або) пануванням командно-адміністративних методів управління господарством;
- у багатьох країнах проводилася реформа у екстремальних умовах.

Головне завдання реформи I типу – створення вискоєфективної ринкової економіки і різке підвищення на цій основі життєвого рівня населення (тобто створення у тій чи іншій формі “соціального ринкового господарства”), відновлення колишніх і завоювання нових позицій на світових ринках. Для цього було проведено структурну перебудову господарства (пріоритет виробництву соціально значущої продукції і розвитку експортних галузей, що дозволило країні реалізувати переваги у міжнародному поділі праці).

Оскільки в ряді країн здійснення реформ почалося в період повоєнної розрухи або глибокого економічного спаду, власне ринкові реформи поєднувалися із заходами антикризового характеру.

**II тип** – постсоціалістичні країни. Специфічна риса економіки цих країн – переважно антиринковий характер (особливо в СРСР).

Склалась система державно-бюрократичного соціалізму з адміністративно-командною, планово-розподільчою системою управління господарством.

- повністю відсутня або незначна доля приватної власності,
- товарно-грошові відносини – формальний характер, псевдоринковий,
- відсутня інфраструктура ринку,
- мілітаризована економіка,
- відсутність класу підприємців, а в ряді країн – і класу дрібних товаровиробників.

Ринкові реформи II типу доводиться починати з нуля.

### **Завдання переходу до ринку:**

- лібералізація – зняття або різке скорочення державного контролю в усіх сферах господарської діяльності (відміна директивного планування і обов’язкового державного замовлення на

продукцію підприємств, адміністративного ціноутворення, монополії зовнішньої торгівлі);

- приватизація,
- формування ринкової інфраструктури,
- демонополізація економіки,
- перебудова структури економіки (випереджаючий розвиток виробництва продукції, що користується попитом),
- перехід до адресної системи соціальної підтримки,
- макроекономічна, перш за все фінансова стабілізація (проводиться жорстка грошово-кредитна політика).

**В процесі переходу від командно-адміністративної системи до ринкової сформувались три групи країн:**

1) країни, що мають найбільш значні темпи просування до ринкової системи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, країни Балтії). Обумовлено:

- існуванням ринкової економіки до повороту до командно-адміністративної системи,
- тісними економічними і історичними зв'язками з Західною Європою,
- відносною збалансованістю структури суспільного виробництва чи невеликими диспропорціями,
- всі верстви населення підтримали перехід.

2) країни, в яких перехід супроводжується великими труднощами, йде повільніше (Росія, інші країни СНД, Болгарія, Румунія, Албанія, Монголія). Процес переходу – довготривалий і вразливий:

- до адміністративно-командної системи не було стійких традицій ринкової економіки,
- тривале панування адміністративно-командної системи;
- глибокі диспропорції,
- милітаризована економіка,
- зрівнялівка,
- відносна ізольованість від розвинених країн,
- відсутність єдності в питанні перетворень,
- шок від розпаду СРСР. (В країнах Центральної Азії + низький рівень економічного розвитку, припинення дотацій із бюджету СРСР, втрата ринків Росії і інших країн).

- 3) країни Східної Азії (Китай, В'єтнам):
- панування командно-адміністративної системи – короточасне,
  - перехід почався на основі традиційної патріархальної системи при слабо розвиненій промисловості,
  - в сільському господарстві переважала ручна праця,
  - важка промисловість і ВПК – невелика доля (переорієнтація промисловості на споживчий ринок),
  - відсутність значних диспропорцій,
  - панування планової економіки 25-30 років,
  - висока трудова етика,
  - збереження авторитарної політичної влади,
  - схильність до підприємництва,
  - велику роль відіграє китайська діаспора з капіталом, кадрами, підприємницьким досвідом.

У кожній країні економічні реформи відбивають національні особливості, ідеологію реформаторів. Звідси широкий спектр різних моделей ринкових реформ, на одному полюсі якого знаходиться реформа в Китаї, на другому – “шокова терапія” в Польщі.

### **Моделі ринкових реформ:**

1) **еволюційна** (поступових ринкових реформ) – Китай, Угорщина (розвиток сільського господарства, невисока питома вага ВПК, стабільність фінансової системи, переважна більшість населення зацікавлена в проведенні реформ).

#### **Основні риси:**

- встановлення рівноваги на споживчому ринку (розвиток приватного сектора). Реформа починається з сільського господарства;
- на наступному етапі проводиться лібералізація цін (збереження державного контролю над цінами в галузях з сильними монополістичними тенденціями);
- жорстка фінансова політика з метою недопущення високої інфляції;
- активно формується ринкова інфраструктура, заохочується приватне підприємництво;
- збереження державної власності на великі підприємства при допущенні і підтримці дрібної приватної власності;
- переважання централізованого контролю держави над економікою при слабкій ролі ринкових регуляторів.

В Китаї використовувалися як економічні, так і адміністративні методи управління, що виключило загальну кризу економічної системи та падіння життєвого рівня народу (структурні кризи невиключені). Збереглася соціалістична фразеологія, твердження про те, що в країні будується соціалізм з китайською специфікою, формується соціалістичне планово-ринкове господарство. Збереглася сильна партійно-державна влада, яка організує і контролює процес переходу до ринку, забезпечує його поступовий характер. Реформи політичної системи віднесені на далеке майбутнє, відкритих прихильників негайних політичних реформ було придушено.

2) **шокова терапія** – вимушений захід (необхідно подолати важке фінансове становище, гострий товарний дефіцит) (Польща, Чехія).

**Основні риси:**

- реформа починається із лібералізації цін;
- вільна торгівля засобами виробництва,
- заміна адміністративних методів державного регулювання економічними (жорсткі умови надання кредитів, обмеження готівкової емісії),
  - прискорення приватизації державної власності, перехід до приватної власності на землю,
  - лібералізація зовнішньоекономічної діяльності;
  - фінансова стабілізація;
  - структурна перебудова економіки,
  - демонополізація.

Дана модель вимагає від народу великих жертв. Позитивний бік: при умові послідовної та жорсткої економічної політики держави вона дозволяє перейти до цивілізованого ринку протягом кількох років.

**Особливості України, що впливали на формування ринкових відносин:**

- монополізована, мілітаризована, центрально-керована економіка,
  - тотальне одержавлення;
  - деформована структура економіки;
  - відсутність традицій і навичок вільного підприємництва,
  - низька економічна культура населення;
  - утриманські настрої багатьох людей, психологічні труднощі.

При цьому:

- висока освіченість населення,
- наявність висококваліфікованої робочої сили,
- сильна промисловість в деяких галузях (авіакосмічна, електронна),
- розвиток науки,
- державна інфраструктура (апарат, навчальні заклади, міліція, армія),
- чорноземи.

Перехід до ринку – в умовах економічної кризи.

Перед Україною стояло складне завдання – одночасно і формувати ринкову систему і виводити економіку із кризи.

Україна при переході до ринку використала шлях шокової терапії. При цьому треба було йти грамотно і швидко. Ми ж розтягли перехід на ряд років. Провели безсистемно і непослідовно. Був шок, а терапії – ні.

#### **Основні помилки, допущені при формуванні ринкових відносин:**

- непослідовність і безсистемність,
- ігнорування специфічності умов переходу до ринку, особливостей структури економіки (відсутність цілісної системи державних інституцій, необхідних для здійснення комплексу заходів, ВПК – значна доля)
- недосконалість і недієздатність пакету законів (законів класичного ринку, якого в Україні ще не було, невідповідність між новим законодавством і реальною практикою – тіньове нагромадження капіталу, криміналізація економіки, недосконалість законодавства щодо валютного контролю і повернення валютної виручки),
- усунення держави від регулювання процесу переходу до ринку (потрібна сильна державна влада),
- помилки у здійсненні фінансової, соціальної політики (штучна консервація доходів населення), зовнішньоекономічного курсу (переорієнтація на Захід, неготовність випускати конкурентоздатну продукцію), недоліки структурної політики, політика бартеризації (завдала шкоди), непослідовність політики економічної лібералізації.

## Терміни і поняття:

<i>ринок</i>	<i>рівноважна ціна</i>
<i>функції ринку</i>	<i>конкуренція</i>
<i>агент</i>	<i>цінова конкуренція</i>
<i>комівояжер</i>	<i>нецінова конкуренція</i>
<i>консигнатор</i>	<i>недобросовісна</i>
<i>брокер</i>	<i>конкуренція</i>
<i>дилер</i>	<i>досконала конкуренція</i>
<i>маклер</i>	<i>недосконала конкуренція</i>
<i>дистриб'ютор</i>	<i>чиста (вільна) конкуренція</i>
<i>попит</i>	<i>монополістична</i>
<i>крива попиту</i>	<i>конкуренція</i>
<i>закон попиту</i>	<i>олігополія</i>
<i>пропозиція</i>	<i>чиста монополія</i>
<i>крива пропозиції</i>	<i>закрита монополія</i>
<i>закон пропозиції</i>	<i>відкрита монополія</i>
<i>еластичність попиту</i>	<i>природна монополія</i>
<i>еластичність пропозиції</i>	<i>картель</i>
<i>ринкова рівновага</i>	<i>синдикат</i>
<i>кон'юнктура ринку</i>	<i>трест</i>
<i>ціноутворюючі фактори</i>	<i>концерн</i>
<i>види цін</i>	<i>конгломерат</i>
<i>ціна попиту</i>	<i>консорціум</i>
<i>ціна пропозиції</i>	

### Питання для обговорення:

1. Від чого більшою мірою виграють споживачі - від монополії чи від конкуренції? Ваші “за” і “проти”.
2. Як діє на ринку досконалий конкурент?
3. Як діє на ринку недосконалий конкурент?
4. Що спільного і які відмінності між монополістичною конкуренцією і олігополією, олігополією і чистою монополією?
5. Як можна порушити монопольне становище фірми?
6. Чи означає панування монополій ліквідацію конкуренції?
7. Чим відрізняються два типи ринкових реформ?
8. Чим викликана різноманітність моделей ринкових реформ?
9. Коли можна застосувати модель “шокової терапії”, а коли еволюційну?
10. Чи можна привнести ринкові відносини зі сторони?
11. Що може використати Україна при переході до ринку із світового досвіду?
12. В магазині маленький хлопчик просить: “Мама, купи іграшку”, а мама відповідає: “Пішли, бо в мене немає грошей”. Чи є бажання дитини мати іграшку вираженням ринкового попиту?
13. На своєму а городі ви виростили 500 кг картоплі і залишили її для споживання сім’ї. Як цей врожай відобразиться на об’ємі ринкової пропозиції картоплі? Як співвідносяться поняття “пропозиція” і “виробництво”?
14. Що може збільшити попит на меблі? Що збільшуватиме пропозицію?
15. Яким чином підвищення ціни на масло може вплинути на попит на маргарин?
16. Як досягти компромісу між попитом і пропозицією?
17. Чи означає виникнення надлишку пропозиції якогось товару, що він нікому не потрібен? Чи означає виникнення дефіциту якогось товару, що він всім дуже необхідний? Аргументуйте свою позицію.
18. Чи може дефіцит товарів бути вигідним споживачам? Чи може надлишок пропозиції товару бути вигідним виробникам?
19. Чи буде еластичним попит на товар, якщо він суттєво не змінюється при зростанні ціни?
20. На які товари попит, як правило, нееластичний?



21. Чи є еластичним попит на хліб, на автомобілі, на взуття?
22. Чи існують монопольні ціни в умовах командно-адміністративної економіки?
23. Чи можливе і в яких межах регулювання цін державою в умовах ринкової економіки?
24. Як пов'язана проблема обмеженості ресурсів з виникненням і еволюцією ринкової економіки?
25. Чи можна поняття ринок звести до фізичного місця торгівлі?
26. Чи можна вважати ринкову економіку ідеальною моделлю організації економічного життя людства?
27. Чому кажуть, що суб'єкти ринку виконують роль керуючої системи ринкової економіки?
28. Чого більше в ринковій системі: хаосу і анархії чи автоматизму і внутрішнього порядку?

## ТЕМА 7

### СТРУКТУРА І ІНФРАСТРУКТУРА РИНКУ

1. Види ринку.
2. Структура ринку:
  - а) ринок товарів і послуг;
  - б) фінансовий ринок. Форми кредиту. Види цінних паперів.
  - в) ринок робочої сили. Причини та форми безробіття.
3. Інфраструктура ринку, її суть та види.
4. Біржа – провідний інститут ринкової інфраструктури. Види бірж:
  - а) товарна біржа, її функції, види угод;
  - б) фондова біржа, її функції, види угод.
  - в) біржа праці і її функції.
5. Кредитна система та її структура. Банки, їх роль, види та основні функції. Банківські операції.

### 1. ВИДИ РИНКУ

Сучасна економіка – це синтез великої кількості взаємодіючих ринків.

Існують різні **критерії** класифікації видів ринку:

- за ознакою **простору дії** (**місцевий, регіональний, національний, світовий**);
- з точки зору **відповідності чинному законодавству** (**легальний, нелегальний: тінювий, чорний**);
- від умов діяльності суб'єктів ринкових відносин (**вільний; монополізований, регульований**);
- за ступенем зрілості ринкових відносин (**розвинутий, що формується, обмежений**);
- ринки тих чи інших **товарних груп** (**споживчі, товарів виробничого призначення, сировини, готових виробів, ринки окремих товарів**);
- за **економічною ситуацією на товарному ринку** (**ринок покупця /економічна ситуація пов'язана з перевищенням пропозиції над попитом/, ринок продавця /економічна ситуація пов'язана з перевищенням попиту над пропозицією/**);
- за **характером продажу** (**оптовий, роздрібний**);

- за рівнем насичення товарною масою і ступенем задоволення попиту (рівноважний, дефіцитний, надлишковий);
- залежно від об'єктів купівлі-продажу (ринок товарів і послуг, фінансовий ринок, ринок робочої сили). Останній є найбільш глибинним структуроутворюючим фактором.

## 2. СТРУКТУРА РИНКУ

### а) РИНОК ТОВАРІВ І ПОСЛУГ

Одним із важливих структурних елементів ринку є **ринок товарів і послуг**. Його елементи:

- споживчий ринок товарів і послуг,
- ринок засобів виробництва,
- ринок науково-технічних розробок і інформації.

На **споживчому ринку** здійснюється рух товарів широкого вжитку.

**Покупцями** на цьому ринку є окремі особи і домогосподарства, які купують товари і послуги для особистого споживання, для задоволення фізіологічних, духовних потреб.

**Продавці** – фірми або окремі особи. Незначна частка товарів надходить у споживання безпосередньо від виробників, решта – через посередників.

#### **Об'єкти споживчого ринку:**

- товари тривалого користування (автомобілі, телевізори, холодильники, відео техніка, пральні машини, меблі і т.д.);
- товари короткострокового користування (продукти харчування, косметика і т.д.);
- послуги;
- житло.

#### **Характерні риси споживчого ринку:**

- попит – природний; гнучкий, в більшій мірі залежить від коливання цін, еластичний;
- існує велика кількість покупців і продавців;
- спосіб доведення продукції до споживача – оптові і роздрібні торговці.

### **Фактори, що впливають на попит на споживчому ринку:**

- ціна товару;
- ціни інших необхідних товарів;
- сумарний споживчий бюджет;
- структура попиту (в залежності від регіонів країни, від віку людей, статі);
- очікування майбутнього економічного розвитку.

### **Шляхи створення споживчого ринку в Україні:**

- роздержавлення, демонополізація торгівлі,
- підтримка малого і середнього бізнесу, розвиток конкуренції,
- перехід до нової системи ціноутворення,
- скасування дотацій збитковим підприємствам,
- захист ринку та споживачів від недобросовісної торгівлі,
- ліквідація привілеїв у розподілі споживчих товарів.

### **Ринок засобів виробництва.**

**Суб'єкти:** **покупці** – особи та організації, які купують засоби виробництва для використання при виготовленні інших товарів і послуг; **продавці** – особи та фірми.

#### **Об'єкти:**

- засоби праці (нове устаткування, потримане устаткування, специфічне устаткування, яке виготовляється за індивідуальними замовленнями,
- предмети праці;
- земля.

### **Характерні риси ринку засобів виробництва:**

- попит похідний;
- ціна на засоби виробництва не повинна змінюватись різко, бо може вплинути на ритм діяльності підприємства і навіть привести до його зупинки, попит на засоби виробництва нееластичний;
- значно вужче коло партнерів (добре відомі і проінформовані) – менше покупців, ці покупки крупніші, сконцентровані географічно, покупки – професіонали,
- способи доведення продукції до споживача – дистриб'ютори, дилери, брокери.

**Ринок науково-технічних розробок та інформації** з'являється в той період, коли наука починає перетворюватись у безпосередню продуктивну силу суспільства.

**Об'єкти ринку науково-технічних розробок і інформації:**

- готова науково-технічна продукція,
- **патент** – документ, який видається на визначений строк відповідним державним органом винахіднику або його правонаступнику і засвідчує авторство та виключне право на винахід.
- **ліцензія** – дозвіл, який видає патентовласник (ліцензіар) іншій особі або фірмі (ліцензіату) на промислове і комерційне використання винаходу на протязі обумовленого терміну за відповідну винагороду або плату.

**Види ліцензій:**

а) **виключна** – передбачає монопольне право ліцензіата використовувати винахід або секрет виробництва на даній території. При цьому ліцензіар відмовляється від самостійного використання ліцензії і її продажу на цій території.

б) **невиключна** – дає ліцензіару право самому використовувати ліцензію і видавати аналогічні ліцензії всім зацікавленим особам,

в) **повна** – надає ліцензіату виключне право на її використання на протязі всього строку дії ліцензійної угоди.

- **“ноу-хау”** - непатентовані технологічні секрети виробництва, сукупність технічних знань і виробничого, комерційного та іншого досвіду, необхідних для виготовлення якогось виробу, включає не тільки технічну, а й комерційну інформацію, а також неопубліковані винаходи. Обмін “ноу-хау” може здійснюватись за згодою між підприємствами шляхом передачі документації, організації навчання працівників, участі спеціалістів у промисловому виробництві. Форми: технічна документація (креслення, проекти, схеми, техніко-економічне обґрунтування, технологічні карти, методики, розрахунки, формули), усна інформація і показ (повідомляються технічні відомості, передається досвід, навички, прийоми роботи, виготовлення зрізів технічних об'єктів),

- **інжиніринг** - інженерно-консультаційні послуги при проектуванні і спорудженні за кордоном промислових і інших об'єктів: передпроектні (техніко-економічне обґрунтування при створенні нових

об'єктів, попереднє дослідження їх доцільності), проектні (розробка проектів, схем, робочих креслень), післяпроектні послуги (підготовка контрактів, торгів), рекомендаційні маркетингові послуги;

- лізинг,
- надання інформаційних послуг через міжнародні комп'ютерні "банки даних" в різних галузях науки і техніки.

## **б) ФІНАНСОВИЙ РИНОК, ФОРМИ КРЕДИТУ, ВИДИ ЦІННИХ ПАПЕРІВ**

**Фінансовий ринок** – це сукупність грошових фондів, які рухаються від їхніх власників, що акумулюють грошові кошти, до позичальників, які їх використовують у виробничо-ринкових цілях. Поділяється на: ринок позик (кредиту) і ринок цінних паперів.

**Ринок цінних паперів** – частина фінансового ринку, на якому здійснюється купівля-продаж цінних паперів.

### **Види:**

- **первинний** (первинних емісій, наступних емісій). Емітент, тобто юридична особа, яка випустила цінні папери, продає нові випуски цінних паперів з метою одержати замість них необхідні гроші. Продаж цінних паперів може бути **прямим** або **опосередкованим**. **Прямий** – це публічна реалізація цінних паперів населенню або незначній кількості інвесторів. **Опосередкований** – це реалізація цінних паперів через посередника (банк, брокерська контора). На первинних ринках уперше відбувається реалізація випущених цінних паперів, доход від якої надходить емітенту.

- **вторинний** (біржовий і позабіржовий) – здійснюється перепродаж цінних паперів (повторна купівля або продаж).

### **Основні ознаки біржового обороту:**

а) головну роль відіграє фондова біржа (єдиний центр купівлі-продажу цінних паперів);

б) на біржі оборот цінних паперів здійснюється на основі аукціону;

в) всі операції реєструються по правилах біржі;

г) біржові угоди вузько спеціалізовані на окремі види;

д) реалізація цінних паперів здійснюється через посередників – маклерів, брокерів.

**“Вуличний ринок” (позабіржовий)** означає продаж цінних паперів через дилерів або брокерів. Емітенти можуть взагалі не брати участі у торгівлі на цьому ринку.

**Основні риси:**

- а) немає єдиного торгового центру;
- б) купівля – продаж цінних паперів здійснюється не на основі аукціону продавців і покупців, а через брокерські контори, розташовані по всій території країни,
- в) ціни угод встановлюються в процесі переговорів між контрагентами,
- г) брокерські контори не спеціалізовані по видах угод,
- д) самі угоди укладаються шляхом телефонних переговорів і особливих комп’ютерних систем (систем автоматичного встановлення цін), що охоплюють всю країну.

- **короткостроковий** - відбувається реалізація та обіг цінних паперів, строк погашення яких не перевищує 1 року,

- **довгостроковий** – цінні папери циркулюють від 5-7 до багатьох десятків років. Вони опосередковують кредитування довгострокових інвестицій.

**Цінні папери** - це грошові документи, які засвідчують право власності на якийсь вид капіталу і передбачають виплату доходу у вигляді дивідендів або процентів. Цінні папери можуть випускатися державою і корпораціями. Їх називають фіктивним капіталом, на відміну від реального, який вкладений і функціонує у виробництві.

**Види доходу від володіння цінними паперами:**

- інвестиційний – це дохід від простого володіння цінними паперами,
- спекулятивний – це дохід від володіння цінними паперами, ціна на які зросла більше, ніж передбачалося. На відміну від інвестора спекулянт готовий іти на розрахований ризик.

**Види цінних паперів:**

- **свідчення про власність: акції, опціонні свідоцтва** (цінний папір про контракт, що надає право купувати чи продавати конкретний товар по встановленій ціні на протязі певного часу), **фінансові ф’ючерси** (цінний папір, що свідчить про зобов’язання її володаря на здійснення купівлі-продажу в майбутньому певного документа по

раніше фіксованій ціні), **ордера, права (варрати)** (свідоцтво, що видається володарю товару при здачі його на склад), **коносаменти** (документ, що встановлює взаємовідносини перевізника і вантажоволодаря в процесі транспортування вантажу і ін. Найбільш розповсюджені акції.

- **свідчення про позику:** векселі, облігації, сертифікати.

- **іменні** (можна за законодавством передавати іншим особам шляхом індосаменту - передавального запису, що засвідчує перехід прав на цінні папери до іншої особи);

- на **пред'явника** (обертаються вільно).

### **Суб'єкти ринку цінних паперів:**

а) емітенти,

б) інвестори – юридичні і фізичні особи, що купують цінні папери від свого імені і за свій рахунок,

в) інвестиційні інститути - юридичні особи, що діють як інвестиційні консультанти, фінансові посередники і інвестиційні компанії.

**Акція** – це цінний папір, що засвідчує внесення певного паю в капітал акціонерного товариства і дає його власнику право:

- на одержання відповідного доходу (дивіденд),
- голосу при вирішенні справ товариства,
- на отримання частини майна товариства при його ліквідації,
- інспекцію за виробничо-фінансовим станом товариства,
- на переваги при придбанні нових випусків акцій.

Акції не мають установленого строку дії (обігу).

Випускаються вони акціонерними товариствами, підприємствами, банками, іншими організаціями, заснованими на колективній власності.

### **Акція має обов'язкові реквізити:**

- фірмове найменування АТ та його місцезнаходження,
- найменування “акція”, її порядковий номер, дата випуску, вид акції, її номінальна вартість,
- ім'я власника іменної акції,
- розмір статутного фонду АТ,
- кількість акцій, що випускаються,
- строк виплати дивідендів,



- підпис голови правління, печатка.

### **Класифікація видів акцій:**

#### **1) за можливостями передачі:**

- а) іменні;
- б) на пред'явника.

#### **2) за правами:**

а) **прості** (доходи за результатами роботи, приймають участь в управлінні),

б) **привілейовані** (дають власнику переважне право на одержання дивідендів. Розмір дивіденду – фіксований % до номінальної вартості акції. Незалежно від результатів господарської діяльності власники мають переважне право при розподілі майна на випадок ліквідації АТ, але не приймають участі в управлінні);

в) **засновницькі** (розповсюджуються тільки серед засновників АТ і дають їм певні переваги. Їхні власники мають додаткову кількість голосів на загальних зборах акціонерів, користуються першочерговим правом на отримання акцій у випадку їх додаткового випуску).

#### **3) за кількістю голосів:**

- а) безголосі,
- б) одноголосі,
- в) багатоголосі.

**Золота акція** - надає її власнику право “вето” при прийнятті зборами акціонерів рішень про:

- внесення змін і доповнень в статут АТ,
- його реорганізацію і ліквідацію,
- участь в інших об'єднаннях,
- передачу майна під заставу або в оренду,
- продаж майна.

На практиці золота акція знаходиться в руках держави.

Акція має **номінальну вартість** (грошова сума, позначена на ній) і **курс** – ціна, за якою акція продається на ринку цінних паперів.

$$Ka = \frac{D}{\%} \cdot 100\%$$

**Облігація** – це цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошей і підтверджує зобов'язання повернути йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений в ньому строк з виплатою фіксованого % чи виграшу.

**Види облігацій:**

- 1) - **внутрішніх державних і місцевих позик;**
- 2) **підприємств;**
  
- 3) **іменні,**
- 4) **на пред'явника,**
  
- 5) **процентні,**
- 6) **безпроцентні (цільові)** – обов'язковий реквізит – зазначення товару (послуги), під які вони випускаються,
  
- 7) **довгострокові** (3-5 років),
- 8) **короткострокові** (3-6 місяців).

Облігації **не дають власнику права на участь в управлінні** справами підприємства, які випустили їх в обіг.

**Казначейські зобов'язання** – це цінний папір, що засвідчує внесення їх власниками грошових коштів до бюджету і дає право на отримання фіксованого доходу на протязі всього строку володіння цими цінними паперами.

**Види:**

- 1) **довгострокові** (5-10 років, випускаються на пред'явника, виплата доходів по ним здійснюється по купонах щорічно або при погашенні шляхом нарахування % без щорічних виплат),
- 2) **середньострокові** (1-5 років, як правило, не мають купонів. Доходи власникам їх виплачуються шляхом нарахування % до номіналу без щорічних виплат).

**3) короткострокові** (3,6,12 міс. Випускаються на пред'явника, не мають купонів, погашаються шляхом їх викупу, включаючи виплати нарахованих по них %).

**Сертифікат** - письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право вкладника на одержання після закінчення встановленого строку депозиту (вкладу) і % по ньому.

**Види:**

- **строкові** (на визначений строк під певний договірний %),
- **до запитання**,
- **іменні** (обігу не підлягають),
- **на пред'явника**,
- **деPOSITні** – свідоцтво, що виконує роль боргової розписки банку, не книжка,
- **ощадні** (книжка).

Для розвитку економіки велике значення має кредит.

**Кредит** – система відносин, з допомогою якої здійснюється мобілізація тимчасово вільних грошових ресурсів у суспільному виробництві і їх використання для задоволення потреб (надання майна або грошей іншим особам в борг на умовах повернення і з сплатою %).

**Необхідність:** у одних - тимчасово вільні грошові ресурси, у інших - потреба.

**Джерела:**

- тимчасово вільні грошові ресурси підприємств,
- грошові доходи і заощадження приватних осіб, включаючи всі суспільні прошки населення,
- бюджетні ресурси,
- суспільних організацій,
- фонди соціального страхування.

Юридична або фізична особа, що видала гроші в борг, є кредитором, а та, що отримала, – позичальником.

**Характерні риси ринку позичкового капіталу:**

- на ринку беруть участь дві особи: власник бездіючого капіталу і підприємець, що потребує коштів для господарської діяльності – закупівлі сировини, виплати зарплати, рішення перспективних завдань;

- предметом купівлі-продажу є особливий товар – капітал (гроші набувають додаткової корисності – здатності в господарському процесі приносити прибуток);
- обслуговує потреби бізнесменів в короткострокових позиках (на поповнення оборотного капіталу, негайну закупівлю сировини) і в інвестиціях (довгострокових затратах на капітальне будівництво).

#### **Основні принципи кредитування:**

- цільовий характер видачі позики,
- строковість,
- поверненість,
- платність;
- забезпеченість матеріальними ресурсами (векселями, товарами споживчого призначення і довгостроковими, цінними паперами).

#### **Основні форми кредиту:**

##### **1) по способу кредитування:**

- **натуральний** – інвестиційні товари, споживчі товари, сировина, ресурси, предмети виробничого споживання.
- **грошовий** – грошові купівельні кошти, грошовий капітал, акції, векселі, облігації і ін.

##### **2) по строку кредитування:**

- **короткостроковий** – до 1 р.
- **середньостроковий** – 2-5 р.
- **довгостроковий** – 6-10 р.
- **довгостроковий спеціальний** – 20-40 р.

##### **3) за характером кредитного простору:**

- **комерційний** – надають діючі товаровиробники один одному у вигляді відстрочення оплати грошей за проданий товар (товарна форма).

Комерційний кредит, як правило, короткостроковий, зняряддя його – вексель, зростає із зростанням виробництва.

##### **Обмежений певними рамками:**

- а) розмірами резервних коштів та цінностей у виробників,
- б) швидкістю і регулярністю зворотного притоку грошових засобів до товаровиробників,
- в) обмежений напрям: надається галузями, що виробляють засоби виробництва, галузям, що споживають, а не навпаки.

- **банківський** – надається банками чи іншими фінансовими закладами функціонуючим товаровиробникам та іншим позичальникам у вигляді грошової позики (універсальний характер, більший об'єм, на більший строк, на різні цілі). Знаряддя - банкнота.

- **споживчий** – надається приватним або фізичним особам у вигляді позик на будівництво житла, придбання товарів довгострокового користування.

- **іпотечний** – довгострокова позика під заставу нерухомості - землі, будівель.

- **державний** – позики шляхом випуску зобов'язань державної скарбниці, залучення вкладів населення до державних банків,

- **міждержавний** – держава, банки, громадяни однієї країни надають іншій, міжнародні кредитно-фінансові установи (товарна, валютна форми).

#### **Функції кредиту:**

- перерозподіл тимчасово вільних грошових ресурсів;
- контроль за використанням кредитних ресурсів і власних коштів,
- стимулювання ефективного використання ресурсів.

**Роль** – прискорює розвиток виробництва, зростання ефективності, забезпечує неперервність виробництва.

## **в) РИНОК РОБОЧОЇ СИЛИ. ПРИЧИНИ ТА ФОРМИ БЕЗРОБІТТЯ**

**Ринок робочої сили** пов'язаний з обміном здатності до праці, це система економічних відносин між його суб'єктами з приводу купівлі-продажу трудових послуг, які пропонуються найманими працівниками за цінами, що складаються під впливом співвідношення попиту і пропозиції.

**Попит і пропозиція** на цьому ринку визначаються на базі наявної кількості працездатного населення та потреб виробництва. **Суб'єкти** - наймані працівники і роботодавці.

#### **Продавцем** на ринку виступають:

- особи, які досягли працездатного віку,
- випускники навчальних закладів, що розпочинають трудову діяльність,
- особи, що змінюють роботу,

- вивільнені,
- той, хто раніше не працював, або займався домашнім господарством.

**Покупцем** виступають:

- підприємства, установи, заклади, які роблять перші кроки,
- підприємства, які модернізуються чи розширюються.

**Особливості ринку робочої сили:**

- вільний вибір професій і видів діяльності, на який впливають як суспільні потреби, так і індивідуальні інтереси,
- залежність руху заробітної плати від дії закону попиту і пропозиції на інших ринках,
- вільне наймання і звільнення працівників при дотриманні законодавства,
- свобода вибору кожним громадянином між зайнятістю і незайнятістю,
- хронічний характер безробіття, що пов'язано з необхідністю існування резерву робочої сили.

**Основні умови створення ринку робочої сили:**

- рівність форм власності (це основа для створення конкуренції на ринку робочої сили),
- відміна прописки (це перешкода для вільного переміщення робочої сили),
- створення ринку житла ,
- створення системи сприяння найму, перекваліфікації та матеріальної допомоги безробітним.

**Ринок робочої сили - складний:**

- професійний,
- галузевий,
- регіональний,
- ринки робочої сили окремих сфер матеріального і нематеріального виробництва.

**Структура ринку робочої сили:**

- ринок складної кваліфікованої робочої сили з гарантованою зайнятістю і високою заробітною платою (нові спеціальності, галузі нових технологій),

- ринок малокваліфікованої і некваліфікованої робочої сили з повною зайнятістю,
- ринок периферійної робочої сили, частково і тимчасово зайнятих, надомників,
- ринок безробітних тривалий період (більше 1 року),
- ринок тимчасово безробітних.

### **Основні тенденції ринку робочої сили в країнах Заходу:**

- посилення і ускладнення конкуренції як серед працівників (за робочі місця з високою оплатою, додатковими соціальними гарантіями, перспективою просування по службі), так і серед роботодавців (за найбільш цінні кадри),
- збільшення частки висококваліфікованих кадрів у структурі трудових ресурсів, тривалості загальноосвітньої підготовки,
- уповільнення припливу працездатного населення, його старіння.

Важливим параметром ринку робочої сили є **безробіття**.

**Безробітні** – працездатні громадяни у працездатному віці, які з причин, що від них не залежать, не мають заробітку через відсутність підходящої роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості як особи, що шукають роботу (підходяща робота – така діяльність, яка відповідає освіті, професії (спеціальності), кваліфікації, стажу, віку і надається в тій місцевості, де живе особа).

### **Причини безробіття:**

- постійний розвиток НТП, введення техніки і технології, що замінюють людську працю,
- глибокі структурні зрушення в економіці, що породжують диспропорції між попитом і пропозицією робочої сили,
- спади і кризи в економіці - зменшують попит на працю,
- нерівномірне розміщення продуктивних сил,
- пошук громадянами робочих місць, які більше відповідають їх нахилам, можливості більше заробити,
- вищі темпи приросту пропозиції робочої сили порівняно з темпами збільшення попиту на робочу силу.

## **Види безробіття:**

### **1) природне (3-7%):**

- **фрикційне** – характеризується короткостроковим рухом людей, які змінюють роботу з причин престижності нової професії, вищої зарплати, зміни місця проживання (пошук роботи –1 міс.), тобто пов'язане з постійним рухом населення із одного регіону в інший, із зміною професії,
- **структурне** – пов'язане із закриттям застарілих підприємств і виробництв, скороченням випуску продукції ряду галузей,

### **2) вимушене:**

- **циклічне** (економічне) – зумовлене коливанням ринкової кон'юнктури, поразкою частини товаровиробників у конкурентній боротьбі,

### **3) інші види:**

- **технологічне** – викликане роботизацією, комп'ютеризацією, використанням високоєфективних технологій (модернізація, раціоналізація виробництва),
- **добровільне** (не хочуть працювати, не задовольняє зарплата, високозабезпечені),
- **конверсійне** – зумовлене скороченням чисельності армії і зайнятих на оборонних підприємствах,
- **сезонне** – внаслідок сезонності праці (сільське господарство, будівництво, туризм),
- **молодіжне**,
- **застійне** – люди, які не хочуть, а з часом і не можуть працювати (бомжі, люди без певних занять, молодь, що не бажає влаштуватись на роботу) – охоплює людей, що втратили навички кваліфікованої і результативної праці.

**В СРСР приховане безробіття** – працівників більше, ніж потрібно технологічно для випуску продукції. Як результат – низька якість продукції, зниження дисципліни, падіння реальної зарплати, зрівнялівка.

**В сучасних умовах приховане безробіття** проявляється в неповному робочому дні, відпустках за свій рахунок.



#### **Показники безробіття:**

- **рівень безробіття**, що визначається співвідношенням кількості безробітних до сукупної робочої сили помноженим на 100% (не включає часткову зайнятість і тих, хто втратив надію на отримання роботи, що знижує показник),
- **тривалість безробіття** – протягом якого часу людина перебуває у стані безробітної.

#### **Роль безробіття:**

- **роль резерву робочої сили**,
- **роль пресу на заробітну плату**,
- **роль соціального санітара** (відбір кадрів – сприяє розвитку, вдосконаленню робочої сили).

#### **Наслідки безробіття:**

- матеріальні втрати (зменшення кількості продукції, зниження життєвого рівня),
- моральні втрати (погіршення психологічного стану, відчуває зайвою людиною, формує почуття самотності, непотрібності суспільству, породжує стреси, підштовхує до трагічних вчинків),
- зростання соціальної напруги – політична нестійкість, економічна нестабільність, кримінальна діяльність,
- погіршення стану здоров'я дітей і людей похилого віку.

#### **Особливості сучасного безробіття:**

- зростання його масштабів,
- зрушення у соціально-професійній структурі безробіття (не тільки робітники, а й спеціалісти, управлінці),
- зрушення у статево-віковій структурі безробітних (більше жінок, ніж чоловіків, більше молоді, ніж людей зрілого віку),
- підвищення частки вимушеної часткової зайнятості та добровільної незайнятості,
- збільшення тривалості безробіття.

### **3. ІНФРАСТРУКТУРА РИНКУ, ЇЇ СУТЬ ТА ВИДИ**

Функціонування ринків значною мірою залежить від рівня розвитку системи організацій і установ, які називаються **ринковою**

**інфраструктурою** (обслуговують інтереси суб'єктів ринкової економіки і забезпечують їх ефективну взаємодію).

**Інфраструктура ринку товарів і послуг включає:**

- товарні біржі,
- ярмарки,
- аукціони,
- магазини,
- сервісні центри,
- брокерські компанії,
- пункти прокату і лізингу,
- торгові будинки і торгові палати.

**Інфраструктура фінансового ринку:**

- фондові біржі,
- валютні біржі,
- банки,
- страхові і інвестиційні компанії,
- холдингові компанії,
- аудиторські організації.

**Інфраструктура ринку робочої сили:**

- біржі праці,
- служби працевлаштування.

**Магазин** – приміщення для зберігання і продажу товарів.

**Ярмарок** – це торги, ринки товарів, які періодично організовують в установленому місці.

**Аукціон** – форма продажу у визначений час і у визначеному місці товарів, попередньо виставлених для ознайомлення, на основі конкурсу покупців.

**Види аукціонів:**

- **примусові** – проводять судові органи з метою стягнення боргів з неплатників,
- **добровільні** – організовуються по ініціативі власника товару,
- **англійський** аукціон – ставки піднімаються знизу вгору, торги продовжуються до тих пір, поки товар не буде продано останньому покупцеві, який запропонував найбільшу ціну,

- **голландський аукціон** – торги починаються з найвищої ставки і зменшуються до тих пір, поки не знайдеться покупець (старі будинки, автомобілі, майно збанкрутілих підприємств),

- **“в темну”** – всі покупці пропонують свої ставки одночасно і товар продається тому, хто запропонував найвищу ставку, або купується у того, хто запропонував найменшу ставку.

**Торгові палати** – комерційні організації, що сприяють розвитку економічних і торговельних зв'язків з партнерами зарубіжних країн, надають цільові інформаційні послуги.

**Торгові будинки** – торговельні фірми, що закупають товари у виробників або оптовиків своєї країни і перепродують за кордон або закупають товари за кордоном і перепродують оптовим і роздрібним торговцям і споживачам у промисловості та інших галузях господарства. Здійснюють операції за свій рахунок, проте можуть виконувати функції комісіонера.

**Брокерські фірми** – посередники між продавцями і покупцями на біржі. Надають клієнтам додаткові послуги - інформацію, кредити.

**Холдингові компанії** – акціонерне товариство, капітал якого використовується для придбання контрольних пакетів акцій інших компаній з метою встановлення контролю за їхньою діяльністю й отримання доходів (виконує, як правило, лише фінансові операції).

**Аудиторська фірма** – незалежна висококваліфікована організація, яка на замовлення державних органів, підприємств, організацій контролює і аналізує фінансову діяльність підприємств і організацій різних форм власності, їхні річні бухгалтерські звіти та баланси.

#### **4. БІРЖА – ПРОВІДНИЙ ІНСТИТУТ РИНКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ. ВИДИ БІРЖ**

Спочатку слово “біржа” означало місце зустрічі ділових людей, потім - місце оптової торгівлі однорідними взаємозамінними товарами.

В сучасних умовах **біржа** – це організаційно оформлений постійно діючий ринок, на якому через посередників здійснюється оптова

торгівля товарами за стандартами і зразками (товарна біржа), цінними паперами (фондова біржа), валютою (валютна біржа).

#### **Принципи діяльності бірж:**

- гласність біржових угод (ціна, об'єм продаж),
- забезпечення рівності учасників біржових торгів,
- застосування вільних ринкових цін.

#### **Ознаки біржі:**

- організований, регульований ринок (торгують не виробники і покупці, а брокери),
- торгові угоди укладаються в певному місці (приміщенні біржі) і в певний час,
- торгівля ведеться без наявного товару, по зразках, по типових біржових контрактах на масові стандартні товари, що визначають якість товару і строки поставки (сорт, марку, тип, якісні параметри). Покупець отримує не товар, а право власності на товар,
- здійснюється котирування цін (встановлення).

#### **Види бірж:**

##### **1) залежно від державного впливу:**

- **приватні** (закриті корпорації – АТ, участь у торгах беруть власники акцій, або особи, що придбали брокерське місце),
- **публічні** (засновані державою, що вклала кошти, регулює діяльність),

##### **2) залежно від участі відвідувачів:**

- **закриті,**
- **відкриті,**

##### **3) залежно від асортименту товарів, що реалізуються:**

- **універсальні** (загальні),
- **спеціалізовані.**

##### **4) від об'єкту купівлі-продажу:**

- товарна біржа (ТБ),
- фондова біржа (ФБ),
- валютна біржа (ВБ),
- біржа праці (БП).

## а) ТОВАРНА БІРЖА, ЇЇ ФУНКЦІЇ, ВИДИ УГОД

### Функції ТБ:

- поліпшують торгівлю (швидко забезпечує необхідними товарами), організують товарний обіг,
- ціноутворююча (регулюють ціни),
- прискорює оборот капіталу,
- економічний індикатор (попит, пропозиція).

### Ознаки ТБ:

- купівля-продаж контрактів – юридичне зобов'язання поставити або прийняти товар на певних умовах (сума, межі щоденних коливань цін, дні, строк, засоби поставки, кількість),
- контракти на стандартизовані товари (масові, що продаються великими партіями за зразками),
- наявність типізації контрактів і мінімальних партій поставок, що спрощує ведення торгів,
- вільна купівля-продаж, ціноутворення під впливом попиту і пропозиції,
- торгівля за біржовими правилами, участь посередників,
- регулярність торгів.

**Головні ознаки біржового товару** (не є нерухомість та об'єкти інтелектуальної власності):

- стандартність,
- масовість виробництва,
- низький рівень монополізації,
- взаємозамінність,
- стабільність попиту в майбутньому,
- ліквідність.

На Заході – купівля-продаж типових контрактів на стандартизовані товари, в Україні - укладаються угоди на наявні товари.

### Види угод на ТБ:

- **угоди на реальні товари (СПОТ)** – завершуються переходом товару до покупця одразу після укладання угоди - для нас характерні,
  - **форвардні угоди** – угоди на поставку товарів в майбутньому.
- Мета – продавець – отримати дохід від реалізації товару, покупець – отримати і використати продукцію,

- **ф'ючерні угоди** – передбачають поставку товарів, вироблених в майбутньому (дата поставки, ціна на момент укладання угоди). Фактично купується не товар, а право на товар. Ф'ючерсні контракти відкривають можливості для спекуляції. Мета - не реалізація товарів, а отримати доходи на різниці цін на час поставки товару порівняно із зазначеною в контракті,

- **опціон** – контракт, що передбачає сплату премії за зобов'язання продати чи купити певний товар по конкретній ціні на протязі встановленого часу (не більше 9 місяців).

**Хеджування** – страхування ціни товару від ризику, небажаного для виробника спаду чи невигідного для споживача збільшення (страхування від можливих збитків внаслідок зміни цін при здійсненні контрактів на реальний товар). Суть хеджування полягає в тому, що одночасно укладаються дві угоди: угода на поставку товару одразу і контругода на продаж такої ж партії товару через певний строк. Ціль – компенсувати можливі втрати від підвищення цін при продажу товарів з поставкою одразу за рахунок купівлі на вказаний строк. І навпаки, продаж товару на строк компенсує втрати від зниження ціни при купівлі товару на умовах поставки одразу.

## **б) ФОНДОВА БІРЖА, ЇЇ ФУНКЦІЇ, ВИДИ УГОД**

### **Функції ФБ:**

- зводить покупців і продавців цінних паперів, тобто служить місцем, де безпосередньо здійснюються угоди купівлі-продажу цінних паперів;

- служить механізмом переливу капіталу з однієї галузі або підприємства в іншу (мобілізація тимчасово вільних грошових ресурсів і спрямування їх у довгострокові інвестиції),

- акумуляція і надання ділової інформації,

- встановлення реальної ринкової ціни цінних паперів,

- забезпечує високу ліквідність цінних паперів,

- відображає реальний економічний стан окремих підприємств, галузей, економіки країни (служить економічним барометром ділової активності як в країні в цілому, так і в окремих галузях). Це відбувається в процесі біржового котирування цінних паперів.

**Біржове котирування** – зареєстрований за результатами торгів біржовий курс цінних паперів.

### **Фактори, що впливають на біржове котирування:**

- прибутковість підприємств і організацій,
- % ставка,
- ціни на золото, нерухомість,
- ліквідність цінних паперів - можливість перетворити придбані цінні папери в гроші,
- біржова спекуляція,
- політичний фактор.

Для оцінки ділової активності застосовують індекси курсу акцій. **Індекс Доу-Джонса** – найвідоміший (найбільш узагальнюючий показник динаміки курсу цінних паперів) – усереднений біржовий курс (ціна) 30 найдорожчих на сьогодні акцій індустріальних корпорацій, 20 транспортних компаній, 15 фірм паливно-енергетичної та комунальної інфраструктури.

Головну роль на ФБ грають **великі ділки**. Суть їх дії не в отриманні дивідендів, не в участі в управлінні компанією. **Мета:** перепродати акції, коли їх курс, як вони вважають підніметься. Таких оптимістів, гравців на підвищення курсу (покупці) на біржі називають **“биками”**. Інші торговці, навпаки, вірять в те, що курс акцій буде падати, і продавши акції, їх потім можна буде викупити по більш низьких цінах. Цих песимістів, що грають на зниження курсу, називають **“ведмежами”** (продавці).

Власники великого капіталу раніше визнають про можливу кризу, а тим самим про зниження курсу акцій. Вони ж передбачають і зростання випуску продукції, а тим самим - підвищення цін акцій і дивідендів. Не випадково власники великих капіталів (**“вовки”**) постійно виграють на біржі, а дрібні і середні (**“вівці”**) нерідко програють.

### **Угоди на фондовій біржі:**

- **касові** – при яких гроші сплачуються одразу, іноді допускається відстрочка на 2-4 день,
- **строкові** – коли цінні папери чи товари повинні бути передані одразу після здійснення угоди, а гроші сплачують через певний строк (як правило, на протязі місяця):

1) **прості**, або тверді, по яких зобов'язання повинні виконуватись у встановлені строки по фіксованих цінах при укладанні угоди;

2) **угоди “на різницю”** – по закінченні встановленого строку один контрагент повинен сплатити іншому різницю між ціною, що була при укладенні угоди і фактичною ціною в момент закінчення строку. Строкові угоди нерідко являють собою просто “гру” на різниці курсів: хто програв, сплачує її, не передаючи товари і цінні папери;

3) **угоди з преміями** – при яких одному контрагенту за відповідну плату (премію) надається право відмовитися від угоди або змінити її початкові умови,

4) **онкольні угоди** – в день укладання угоди конкретну ціну цінних паперів не фіксують, угода ґрунтується на ціні, що склалась внаслідок котирування на ФБ в день, зазначений в угоді. В цей день за вимогою відбувається реалізація угоди.

**Мета ФБ** – створити сприятливі умови для ефективної купівлі-продажу і перепродажу цінних паперів.

## **в) БІРЖА ПРАЦІ І ЇЇ ФУНКЦІЇ**

**Біржа праці** – заклад, що здійснює посередницькі операції на ринку робочої сили (між працівниками і роботодавцями). Належить державі, підпорядкована Міністерству праці.

### **Функції:**

- облік безробітних та виплата їм допомоги,
- сприяє працевлаштуванню безробітних,
- здійснює професійну орієнтацію молоді,
- сприяє всім бажаючим змінити характер і місце роботи,
- вивчення кон’юнктури ринку робочої сили та надання інформації про неї (аналіз ринку праці, прогнозує попит і пропозицію робочої сили, підготовка програм зайнятості, консультації).

## **5. КРЕДИТНА СИСТЕМА ТА ЇЇ СТРУКТУРА. БАНКИ, ЇХ РОЛЬ, ВИДИ ТА ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ. БАНКІВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ**

**Кредитна система** держави складається із банківської системи і сукупності небанківських фінансових установ, здатних акумулювати тимчасово вільні кошти і розмішувати їх за допомогою кредиту.

Ядро кредитної інфраструктури – банківська система (сукупність банків національної економіки).



Прообрази сучасних банків виникли ще у середні віки в Італії (слово “банк” означає “лавку”, “конторку”, за якою працювали міняли грошей).

Інша версія – слово “банк” – від німецького кореня, означає дослівно “маса” чи “купа”. Це асоціюється з функцією банку як збирача скарбів.

**Банк** – це автономне, незалежне комерційне підприємство (фінансово-кредитна установа, створена для залучення і нагромадження тимчасово вільних грошових ресурсів підприємств, організацій, населення і розміщення їх від свого імені).

**Продукт банку** – це формування грошових ресурсів, а також різноманітні послуги у вигляді надання кредитів, гарантій, консультацій і т.д.

**Мета банку** – максимізація прибутку (який збільшує власний капітал банку, що сприяє збагаченню його власників). Основним **джерелом прибутку** – банківський % (перевищення % за кредити над % за вклади). Інші джерела – доходи від проведення емісійних, розрахункових та інших операцій.

#### **Економічна роль банків:**

- сприяють підвищенню ефективності виробництва (підприємству потрібно нове устаткування – беруть кредит),
- здійснюють перерозподіл коштів між галузями (різним галузям потрібні кошти в різний час, кошти можна перекидати),
- забезпечують прискорення обігу грошей (продукція оплачується через банк),
- зменшують витрати обігу.

В сучасних умовах практично у всіх країнах з розвинутою ринковою економікою банківська система має **два рівні**:

I – Центральний банк (або сукупність банківських закладів, що виконують функції ЦБ),

II – комерційні банки (КБ).

**Центральні банки** (Національні банки) з самого початку виникли як державні або були націоналізовані.

#### **Функції ЦБ:**

**Головна функція ЦБ** – забезпечувати стабільність грошового обігу і регулювати кредитні відносини.

**1) емісійний центр :**

- випускає гроші та вилучає їх з обігу,
- зберігає офіційні золотовалютні запаси,

**2) кредитний центр:**

- кредитор останньої інстанції,
- надає кредити КБ,
- здійснює грошово-кредитне регулювання економіки.

**3) банк банків:**

- акумулює і зберігає касові резерви інших кредитних установ,
- здійснює розрахунки і перевідні операції для КБ;
- надає ліцензії КБ для операцій з валютою,
- контроль за діяльністю кредитних установ,

**4) касир держави:**

- надає кредити і виконує розрахункові операції для урядових органів,
- обслуговує державний борг країни.

ЦБ – головний провідник грошово-кредитної політики держави. З підприємствами і населенням ЦБ в операції не вступає.

ЦБ відкриває спеціальні резервні рахунки КБ, на яких вони зобов'язані розмішувати депозити (вклади). Якщо необхідно, ЦБ кредитує КБ резервними засобами. Основна форма надання ЦБ кредитів КБ – скуповування у них цінних паперів та переоблік векселів, виданих підприємствами і прийнятими на облік (для забезпечення кредиту) КБ.

П частину банківської системи становить розгалужена **система КБ – основа кредитної системи**. Характерна риса – самостійність у сфері торгівлі позичковим капіталом.

**Функції КБ:**

- акумулюють тимчасово вільні кошти населення, підприємств, організацій (приймають вклади і зберігають),
- надають кредити (розміщення кредитних ресурсів),
- здійснюють безготівкові грошові розрахунки,
- надають традиційні банківські послуги.

## **Види:**

### **1) за формою власності:**

- акціонерні,
- приватні,
- кооперативні – обслуговують кооперативи, видаючи позики головним чином під заставу майна,
- муніципальні і комунальні,
- державні,
- змішані,
- міждержавні.

### **2) за видами здійснюваних операцій:**

- регіональні,
- галузеві,
- універсальні,
- спеціалізовані.

Універсальні – виконують всі операції.

Спеціалізовані – обслуговують певну галузь, сферу господарювання, групу клієнтів:

- інвестиційні – здійснюють фінансування капітального будівництва через довгострокові кредити;
- іпотечні – надають довгострокові позики під заставу нерухомого майна,
- експортно-імпортні – фінансують і кредитують експортно-імпортні поставки товарів та інші операції згідно з ліцензією НБ.

**Кошти КБ** складаються із власних і залучених.

**Власні** – основа для здійснення фінансових операцій:

- акціонерний капітал,
- резервний капітал – утворюється з відрахувань від поточного прибутку, призначений для покриття непередбачених збитків та втрат від падіння курсів цінних паперів.

**Залучені** – вклади клієнтів (до вимоги або строкові) – основне джерело кредитів.

Для забезпечення власної безпеки певна фіксована частина депозитів незадіяна. Ці фонди називаються банківськими резервами (наявні гроші в банку і додаткові резерви у НБ). Норма банківського резерву = обов'язкові резерви / зобов'язання по вкладах.

Основа контролю КБ – законодавство. Щоб обмежити створення великої кількості “слабких” банків, які можуть банкрутувати і викликати “ланцюгову реакцію банкрутств” серед своїх клієнтів, держави встановлюють досить високі квоти на їх статутний капітал. ЦБ визначає для КБ розмір обов’язкових резервів (зберігаються у ЦБ).

### **Операції банків:**

- 1) **пасивні** – по залученню тимчасово вільних грошових коштів:
- залучення кредитів, вкладів (депозитних, ощадних),
  - отримання кредитів від інших банків,
  - емісія власних цінних паперів.

Банк виплачує %.

### **Види вкладів:**

- а) до запитання (до вимоги) (розрахунковий рахунок),  
б) строкові вклади,  
в) ощадний сертифікат (ощадна книжка).

2) **Активні операції** – операції по розміщенню коштів. Банк стягує %.

- **пряме кредитування** (надання кредитів).

Кредити розрізняються:

а) за строками (коротко- (до 1 р.), середньо- (1-5 рр.), довгострокові (більше 5 р.), онкольні – до запитання);

б) за видами забезпечення: гарантовані (забезпечені – під заставу), незабезпечені (бланкові) – без застави,

в) за видами позичальників: приватній особі, підприємству, державі, іншому банку, офіційним органам іноземних держав,

г) за напрямком використання: інвестиційний, на операції з цінними паперами, на подолання тимчасових фінансових труднощів, споживчий, експортний, імпортний.

### **Характерні риси прямого банківського кредитування:**

- повернення кредиту і використання грошових коштів здійснюється на відносно короткий проміжок часу,

- ініціатор – боржник,

- банк – головний і один з небагатьох кредиторів,

- пов’язане з особистими відношеннями банку з боржником.

- **банківські інвестиції** – вкладання коштів в цінні папери (переважно в облігації органів державної влади) на відносно великий проміжок часу.

#### **Характерні риси:**

- повернення кредиту і використання грошових коштів на протязі відносно довгого проміжку часу,
  - ініціатива належить банку, який намагається купити активи на ринку,
  - банк – один з багатьох кредиторів,
  - інвестування – знеособлювана діяльність.
- **лізинг** – операції по розміщенню рухомого і нерухомого майна, яке спеціально закупується для здавання в оренду підприємцю.

#### **Види лізингу:**

- **оперативний** – банк сам купує устаткування, щоб здати в оренду, бере на себе ремонт, обслуговування, організацію експлуатації;
- **фінансовий** – орендатор сам визначає, яке устаткування йому необхідне, забезпечує поставку, встановлення. Банк лише оплачує угоди.

#### **Переваги лізингу:**

- дає можливість підтримувати устаткування підприємств на сучасному рівні без великих одноразових капіталовкладень,
- дає можливість підприємству швидко комплексно задовольнити нестандартні потреби в унікальних видах техніки,
- прискорює процес освоєння нової техніки.

- **факторинг** – операції по купівлі на договірній основі вимог по товарних поставках (купівля банком у клієнта права на вимогу боргу. В результаті подібних операцій продавець вимог отримує від банку на протязі 2-3 днів 70-90% суми у вигляді авансу. 30-10% суми для банку є гарантією, яка виплачується підприємцю при отриманні банком рахунку на оплату вимог боржником.

#### **Вигідність факторингу:**

- клієнт отримує основну частину виручки відразу,
- економить на розрахунках із своїми постачальниками (купівля товарів з миттєвою оплатою дешевша ніж купівля в кредит),

- виключає для клієнта ризик неплатежу, а у випадку поставки за кордон – ризик несприятливої зміни валютного курсу.

- **трастові операції (довірчі)** – операції з управління майном (землею, цінними паперами), з використання інших послуг в інтересах і за дорученням клієнтів на правах довіреної особи.

3) **комісійні операції банку** – посередницька діяльність банку, яка не потребує кредитів зі сторони, а пов'язана з платіжно-розрахунковим обслуговуванням клієнтів (виконують операції за дорученням клієнтів):

- посередництво між клієнтом банку і іншими підприємствами (інкасація векселів),

- платіжний оборот – прийом і видача готівкових і безготівкових грошей, переведення з одного міста в інше.

**До операцій банку відносяться:**

- операції по проведенню ревізії бухгалтерського обліку на фірмі, аналіз її фінансового стану,

- консалтинг – банківські послуги по наданню консультацій іншим комерційним підприємствам,

- акредитиви – випуск кредитних листів, в яких банк гарантує одній стороні (наприклад, продавцю), що платежі будуть здійснені при виконанні певних умов (наприклад, при поставці товарів),

- випуск кредитних карток ,

- обмін валюти,

- купівля цінних паперів держави за власний рахунок,

- страхові операції,

- гарантійні послуги:

- а) операції, де банк виступає як гарант свого клієнта,

- б) операції, зв'язані з брокерською справою (купають і продають акції і цінні папери для своїх клієнтів).

**Небанківські фінансово-кредитні установи:**

1) **холдингові компанії** – компанії, що придбали контрольний пакет акцій підприємств, контролюватимуть їх діяльність, видаватимуть кредити під заставу торгових та промислових підприємств, організовуватимуть виробництво на підприємствах, які їм не належать, але за угодою з власниками передані їм для управління;

- 2) **страхові компанії** – компанії, функціями яких є:
- а) страховий захист на випадок непередбачених обставин, зумовлених стихійними силами природи чи людської діяльності;
  - б) нагромадження і заощадження певної частини коштів;
- 3) **пенсійні фонди** – нагромаджують кошти і виплачують пенсії;
- 4) **ломбард** – надає позики для особистого споживання під заставу рухомого майна (збереження майна);
- 5) **інвестиційні компанії** – фінансово - кредитні установи, які продають власні цінні папери значній частині населення, а купують цінні папери АТ.

Поділяються на:

- відкриті – цінні папери їх можна повернути в будь-який час,
  - закриті – випускають великий фіксований пакет акцій, які купуються інвесторами і не можуть бути повернуті назад,
- 6) **трастові компанії** – виконують довірчі операції для приватних осіб (тимчасове управління майном приватних осіб, капіталом);
- 7) **фінансові або банківські будинки** – це приватні банки, які організовані як товариства з повною відповідальністю, здійснюють операції з цінними паперами і займаються торгівлею коштовних металів;
- 8) **фінансові компанії** – надають позики так як і банки, але замість прийому депозитів випускають короткострокові цінні папери,
- 9) міждержавні кредитні інститути – транснаціональні агенти по розрахунках в рамках міжнародних фінансових угод (МВФ, МБРР, БМР).

## Терміни і поняття:

<i>ринок покупця</i>	<i>курс акцій</i>
<i>ринок продавця</i>	<i>номінальна вартість</i>
<i>ринок товарів і послуг</i>	<i>облігація</i>
<i>патент</i>	<i>казначейське зобов'язання</i>
<i>ліцензія</i>	<i>ощадний сертифікат</i>
<i>повна ліцензія</i>	<i>кредит</i>
<i>виключна ліцензія</i>	<i>банківський кредит</i>
<i>проста ліцензія</i>	<i>комерційний кредит</i>
<i>“ноу-хау”</i>	<i>ринок робочої сили</i>
<i>інжиніринг</i>	<i>безробіття</i>
<i>лізинг</i>	<i>природний рівень безробіття</i>
<i>фінансовий ринок</i>	<i>добровільне безробіття</i>
<i>ринок капіталів</i>	<i>фрикційне безробіття</i>
<i>цінні папери</i>	<i>структурне безробіття</i>
<i>первинний ринок цінних паперів</i>	<i>конверсійне безробіття</i>
<i>вторинний ринок цінних паперів</i>	<i>сезонне безробіття</i>
<i>акція</i>	<i>застійне безробіття</i>
<i>прості (звичайні) акції</i>	<i>приховане безробіття</i>
<i>привілейовані акції</i>	<i>вимушене безробіття</i>

## Питання для обговорення:

1. Як розуміти взаємозв'язок ринку споживчих товарів, ринку засобів виробництва і ринку робочої сили? Якщо, наприклад, зменшився попит на працю шевця, чи знайде це відображення на ринку споживчих товарів і засобів виробництва.
2. В чому полягає різниця між ринком споживчих товарів і послуг і ринком засобів виробництва?
3. Як розуміти термін “тимчасово вільні грошові кошти”?
4. Коли виникає потреба в кредиті?
5. Як співвідносяться фінансовий ринок і ринок цінних паперів?
6. Яка різниця між первинним і вторинним ринком цінних паперів?
7. Чим акція відрізняється від облігації і що в них спільного?
8. Яка різниця між казначейськими зобов'язаннями і ощадними сертифікатами?
9. В чому полягає особливість векселя як цінного паперу?



10. Як розуміти роль безробіття як резерву робочої сили, соціального санітара, пресу на заробітну плату робітників?
11. Чи можлива ринкова економіка без ринкової інфраструктури?
12. Чи потрібна нам біржа?
13. Яка відмінність між товарними біржами Заходу і біржами України?
14. Чому в сучасних умовах переважна більшість бірж світу - ф'ючерсні? З якою метою складаються ф'ючерсні угоди?
15. В чому полягає вигідність опціону для учасників біржових угод?
16. Що дає функціонування фондової біржі у нас час?
17. Чому фондову біржу називають пульсом економічного стану країни?
18. Чи можна з допомогою біржі праці стимулювати зростання продуктивності праці?

## ТЕМА 8

### ПІДПРИЄМСТВО ЯК ТОВАРОВИРОБНИК. ПІДПРИЄМНИЦТВО

1. Підприємство, його функції і принципи діяльності.
2. Суть, умови існування і функції підприємництва. Основні види і форми підприємницької діяльності.
3. Організаційно-правові форми підприємств.
4. Особливості підприємництва в сільському господарстві.
5. Капітал підприємства, його кругообіг і оборот.
6. Витрати підприємства. Собівартість продукції.

#### 1. ПІДПРИЄМСТВО, ЙОГО ФУНКЦІЇ І ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ

**В економічному розумінні підприємство** – первинна, основна ланка суспільного виробництва, де безпосередньо відбувається поєднання і використання робочої сили і засобів виробництва, здійснюється процес створення продукту.

##### **Двоїста природа підприємства:**

а) підприємство є первинною ланкою в єдиному ланцюгу суспільного поділу праці, що діє в тісному зв'язку з іншими,

б) виступає як самостійний товаровиробник, що забезпечує економічну діяльність на основі самостійності та самоокупності.

Як самостійна господарська одиниця підприємство має права юридичної особи.

##### **Особливості діяльності підприємства:**

<b>Командно-адміністративна система</b>	<b>Ринкова економіка</b>
дріб'язкова опіка	самостійність
господарські зв'язки визначала держава	власник
не було жорсткої відповідальності за результати, дотації	повна відповідальність, допускається банкрутство
привілеї, обмеження	єдині правила гри

зайві робітники	конкурентна боротьба
байдужість до розвитку НТП, поліпшення якості продукції, задоволення потреб споживача	ефективне господарювання, якість продукції, НТП.

### **Функції підприємства:**

#### **1) економічні:**

- створення продукту, надання послуг, задоволення потреб споживачів в товарах та послугах,
- розвиток виробничої інфраструктури,
- зростання виробництва при зниженні витрат,
- розподіл доходів,
- укладання контрактів,
- наймання працівників і раціональна організація праці.

#### **2) виробничо-технологічні:**

- забезпечення процесу виробництва необхідними засобами та їх використання,
- впровадження новітніх технологій,
- раціоналізація виробничих процесів, винахідництво.

#### **3) соціальні:**

- формування колективу, вдосконалення кваліфікаційного складу працівників,
- поліпшення умов і змісту праці,
- поліпшення житлових умов працівників,
- розвиток соціальної інфраструктури,
- створення сприятливого психологічного клімату в колективі,
- надання допомог, пільг працівникам і членам їх сімей.

#### **4) екологічні:**

- впровадження досягнень НТП і вдосконалення технологічних процесів,
- здійснення природоохоронних заходів.

### **Принципи діяльності підприємства:**

- 1) законності,
- 2) права власності (володіння, користування і розпорядження майном) або повного господарського відання;
- 3) самоврядування,

4) комерційного розрахунку:

а) самоокупність витрат і рентабельність – підприємство повинно покривати свої затрати по випуску продукції і наданні послуг виручкою від реалізації і мати прибуток для нормального розвитку;

б)самофінансування – виробничий і соціальний розвиток підприємства визначається розмірами зароблених колективом коштів,

в)матеріальна зацікавленість у кінцевих результатах,

г)економічна відповідальність за кінцеві результати господарювання. Основна форма реалізації цього принципу – економічні санкції,

5) суверенних господарських договорів,

6) міжнародного співробітництва і права.

Головна мета підприємства – зростання прибутку

## **2. СУТЬ, УМОВИ ІСНУВАННЯ І ФУНКЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦТВА. ОСНОВНІ ВИДИ І ФОРМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**Підприємництво** – це самостійна, ініціативна, систематична. на власний ризик діяльність, спрямована на отримання прибутку, на діловий успіх.

**Підприсмець** – господарюючий суб'єкт, який самостійно, на свій страх і ризик планує, організовує виробництво, розпоряджається його результатами і перспективою.

### **Основні властивості (рис) підприємництва:**

- ініціативність,
- наполегливість і гнучкість,
- готовність до ризику,
- новаторство,
- економічна воля,
- впевненість у собі, віра в успіх.
- вміння виділяти визначальні моменти діяльності і приймати рішення,
- відповідальність і здатність до жертв в інтересах справи,
- цілеспрямованість,
- вміння об'єднати людей для досягнення єдиної мети,

- ефективне використання ресурсів,
- здатність переконувати, встановлювати і підтримувати зв'язки,
- незалежність і впевненість у собі,
- гнучкість в застосуванні і використанні технологічних процесів,
- професійна підготовленість для здійснення компетентних розрахунків з приводу створення нових якостей, підвищення ефективності, покращання стандартів продукції,
- орієнтація на ефективність і якість,
- вміння долати опір соціальних сил,
- комерційні і організаторські здібності.

### **Умови для розвитку підприємницької діяльності:**

- 1) створення законодавчої і нормативної бази:
  - надання всім господарським суб'єктам гарантій в збереженні їх власності,
  - виключення можливості націоналізації, експропріації,
  - створення для всіх суб'єктів рівних прав і надання певної свободи (у виборі виду діяльності, її планування, джерел фінансування, доступу до ресурсів, організації та управління, збуту продукції),
  - недопустимість втручання органів державного управління в діяльність підприємств;
- 2) різноманітність форм власності,
- 3) ринково-конкурентний режим господарювання,
- 4) формування елементів ринкової інфраструктури,
- 5) державна підтримка,
- 6) відкритість економіки, її інтеграція в систему світогосподарських зв'язків,
- 7) політичні – сприятливий політичний клімат – розробка і здійснення стабільної політики в країні,
- 8) психологічні.

### **Основні принципи підприємницької діяльності:**

- вільний вибір видів, напрямів та форм господарювання,
- залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян,
- самостійне формування програм діяльності та вибір постачальників і споживачів вироблюваної продукції і встановлення цін відповідно до законодавства,

- вільне наймання працівників,
- залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших видів ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством.
- вільне розпорядження одержаним доходом, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством,
- самостійне здійснення зовнішньоекономічної діяльності, використання належної підприємцю частини валютної виручки на свій розсуд.

#### **Функції підприємництва:**

1) **творча (новаторська)** – пошук і реалізація нових ідей, здійснення науково-технічних розробок, створення нових товарів.

#### **Основні форми підприємницького новаторства:**

- створення нового, невідомого раніше, блага чи послуги, а також надання нових якостей старому благу чи послугі;
- впровадження нових методів виробництва, які дозволяють збільшити масу благ і якісно і кількісно,
- освоєння нових ринків збуту,
- вихід на нові джерела сировини і напівфабрикатів,
- реорганізація виробництва, праці і управління.

2) **ресурсна (господарська)** – ефективне використання ресурсів з урахуванням досягнень науки і техніки,

3) **організаційна** – забезпечення поєднання ресурсів в оптимальних пропорціях для досягнення поставленої мети;

4) **соціальна** – виготовлення тих товарів, які потрібні суспільству відповідно до його мети,

5) **особиста** – передбачає самореалізацію власної мети підприємця, отримання задоволення від своєї роботи.

#### **Підприємцями можуть бути:**

- громадяни країни,
- юридичні особи,
- іноземні громадяни – в межах прав, встановлених законодавством.

#### **Не можуть займатися підприємницькою діяльністю:**

- військовослужбовці,
- посадові особи органів прокуратури, суду, держбезпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату,

органів державної влади і управління, що повинні здійснювати контроль за діяльністю підприємств.

### **Обмеження в здійсненні підприємницької діяльності:**

- виготовлення і реалізація наркотиків, зброї, цінних паперів, грошових знаків – здійснюється тільки певними державними підприємствами;
- З дозволу Кабінету Міністрів України здійснюється:
  - пошук і експлуатація родовищ корисних копалин,
  - ремонт спортивної, мисливської або іншої зброї,
  - виготовлення і реалізація медикаментів і хімічних речовин,
  - виготовлення пива, вина,
  - виготовлення тютюнових виробів,
  - медична, юридична, ветеринарна практика,
  - створення і утримання гральних закладів,
  - організація азартних ігор,
  - торгівля алкогольними напоями.

**Суб'єкти** підприємництва: приватні особи, підприємства, держава,

**Об'єкти** – різні види господарської діяльності.

### **Види підприємництва:**

1) залежно від виду (змісту) господарської діяльності і характеру операцій:

- **виробниче** – направлене на виробництво товарів, послуг, інформації, духовних цінностей;
- **комерційне** – операції по перепродажу товарів і послуг і не зв'язане з виробництвом продукції,
- **фінансове** – об'єктом купівлі-продажу є гроші, валюта, цінні папери,
- **посередницьке** – діяльність, що об'єднує зацікавлені сторони,

2) залежно від форм власності:

- **державне** – базується на загальнодержавній власності і власності адміністративно-територіальних одиниць,
- **колективне** – базується на об'єднанні майна різних власників,
- **приватне (індивідуальне)** – базується на індивідуальній чи сімейній власності.

### 3.ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ПІДПРИЄМСТВ

#### **Організаційно-правові форми підприємств:**

- одноосібні підприємства ,
- товариства (партнерства),
- акціонерні товариства (АТ) (корпорації),
- державні підприємства.

**Одноосібні підприємства** є власністю однієї особи або сім'ї, яка несе відповідальність по зобов'язаннях підприємства всім капіталом підприємства і всім своїм майном (індивідуальна трудова діяльність (ІТД), сімейне підприємство, індивідуальне приватне підприємство).

#### **Риси:**

- все майно належить одному власнику,
- самостійно управляє,
- отримує прибуток,
- несе особисту відповідальність

Поширене - будівництво, роздрібна торгівля, сфера послуг, фермер, професійна діяльність юриста, лікаря.

#### **Переваги:**

- зацікавленість в ефективній праці,
- свобода дій, гнучкість,
- витрати на організацію виробництва невеликі,
- прямі контакти з робітниками і клієнтами,
- простота в організації і ліквідації,
- платить податки з доходу один раз (прибутковий податок з громадян).

#### **Недоліки:**

- обмежені ресурси, фінансові кошти, а значить, обмежені можливості розширення капіталу,
- не можуть розраховувати на велику суму кредитів,
- бракує компетентності,
- повна відповідальність,
- найменш стійкі – гинуть, банкрутство.



**Товариства (партнерства)** – підприємства, створені в результаті об'єднання капіталів двох чи більше господарюючих суб'єктів для ведення спільної діяльності з метою одержання прибутку.

**Риси:**

- об'єднують фінансові ресурси, вміння вести справу,
- розподіляють прибутки і збитки відповідно домовленості.

Поширені: медицина, юриспруденція, бухгалтерія, брокерські контори, аудиторські фірми, служби сфери послуг, сільське господарство, торгівля, громадське харчування.

**Переваги:**

- можливість залучити додаткові кошти і нові ідеї,
- порівняно легко організувати,
- вдосконалюється управління (з'являється спеціалізація, можливість найняти менеджера),
- податкові пільги (прибуток кожного оподатковується як індивідуальний дохід, не платить подвійний податок),
- невелика кількість державних регуляторів.

**Недоліки:**

- складно знайти хороших партнерів, непорозуміння між партнерами, розходження інтересів, що ускладнює процес управління,
- обмеження фінансових можливостей,
- наявний елемент непередбачуваності – вихід учасника,
- матеріальна відповідальність не тільки за свої дії, а і за всі невдалі рішення партнерів.

**Види товариств:**

**а) товариство з обмеженою відповідальністю** – статутний фонд розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, учасники несуть відповідальність у межах вкладів.

**Риси:**

- відповідальність кожного з партнерів обмежена сумою внеску в капітал підприємства,
- не зобов'язані публічною звітністю,
- прибуток розподіляється пропорційно до внесків засновників,
- управляє справами товариства і підписує угоди один або декілька розпорядників, що можуть і не бути членами товариства.

**б) товариство з додатковою відповідальністю** – статутний фонд поділений на частки, визначені установчими документами. Учасники відповідають по боргах внесками до статутного фонду, а при недостатності цих сум додатково належним їм майном у однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника. Граничний розмір відповідальності передбачено установчими документами.

**в) повне товариство** – всі учасники займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язання товариства всім своїм майном незалежно від його включення в капітал товариства.

**Риси:**

- особиста участь у справах товариства,
- кожен несе повну відповідальність всім майном,
- число членів товариства необмежено,
- не зобов'язані публічною звітністю,
- прибутки і збитки – пропорційні внескам,
- якщо один із членів побажає вийти, товариство може розпастися,
- заборона передавати свою частку іншим без згоди товариства,
- всі члени товариства мають право представництва при підписанні угод.

**г) командитне** – включає поряд з одним або більшістю учасників, які несуть відповідальність за зобов'язання товариства всім своїм майном, також одного або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства.

**Риси:**

- представляти товариство і підписувати угоди можуть лише повні товариші (голосують тільки дійсні члени),
- командистом стає той, хто не бажає або не вміє вести справу самостійно, але готовий ризикувати капіталом, а не віддавати його під %,
- при ліквідації товариства і розподілі майна командист має право на першочергове повернення його внеску, оскільки повної відповідальності він не несе.

По характеру до товариств близькі кооперативи.

**Кооператив** – добровільне об'єднання громадян (майна і праці) для спільного ведення господарської діяльності на основі власного та орендованого майна.

**Риси:**

- об'єднання капіталів і робочої сили, майнові внески,
- особиста участь кожного члена у справі,
- ціль – не прибуток, а взаємодопомога,
- кожен член – право вирішального голосу, яке не залежить від конкретної участі у діяльності кооперативу.

**Переваги:**

- простота утворення, входу і виходу,
- рівноправність членів у розв'язанні питань, незалежно від майнового внеску,
- розподіл доходів на принципах трудової участі кожного та його паю,
- для створення не треба дозвіл.

**Недоліки:**

- більше обмежені у економічній свободі, ніж одноосібні,
- суперечності.

Вищий орган управління – збори, виконавчий орган – правління.

**Види:**

- виробничі,
- закупівельні,
- збутові,
- будівельні,
- кредитні,
- споживчі (житлові, садово-городні, гаражні) – трудова участь не обов'язкова,
- змішані.

Переважають у торгівлі, сільському господарстві, побутовому обслуговуванні, науково-технічній діяльності.

**Корпорації – акціонерні товариства (АТ)** – організація, створена за згодою юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх внесків для ведення господарської діяльності.

АТ має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості і несе відповідальність по зобов'язаннях тільки майном товариства.

**Риси:**

- капітал утворюється із внесків акціонерів шляхом випуску акцій,
- відповідальність кожного акціонера у межах своєї частки,
- публікує річний звіт.

**Переваги:**

- найефективніша форма залучення грошового капіталу,
- обмежена відповідальність (особисте майно не ставиться під загрозу),
- кращі можливості для організації виробництва і управління ним,
- простота входження і виходу із числа власників,
- найстабільніша форма організації,
- розподіл прав акціонерів на майнові (отримання дивідендів і частини вартості майна при ліквідації) і особисті (участь в управлінні).

**Недоліки:**

- організувати складно і дорого (бюрократичні процедури реєстрації і великі витрати),
- більш сильне державне регулювання виробництва,
- подвійне оподаткування (оподатковується і прибуток, і дивіденд),
- бездіяльність і пасивність значної частини утримувачів акцій,
- розмежування функції власності і контролю,
- сприятливі можливості для зловживань,
- менша свобода дій для окремих акціонерів.

**Види АТ:**

- **відкритого типу** – акції розповсюджуються шляхом відкритої передплати, купівлі-продажу на біржах,
- **закритого типу** – акції поширюються лише серед його засновників-акціонерів і не надходять у вільний продаж.

Засновники АТ – юридичні особи (держава, підприємства, організації) та окремі громадяни.

Найвищим органом управління АТ є збори акціонерів. У АТ створюється Рада, яка контролює діяльність виконавчого органу. Виконавчий орган – правління – здійснює керівництво поточною діяльністю. Роботою правління керує голова. Ревізійна комісія (обрана з акціонерів і представників трудового колективу) контролює фінансову діяльність.

**Державне підприємство** – самостійна господарська одиниця, що в своїй діяльності виходить з контрольних цифр, державних замовлень, довгострокових нормативів, лімітів, замовлень споживачів.

**Види:**

- унітарне (неподільне майно),
- корпоративне (контрольний пакет акцій – державі),
- безприбуткові державні підприємства – вирішують соціальні проблеми (освіта, благодійні фонди).

**Риси:**

- обмежене рамками наказів, інструкцій,
- майно неподільне (унітарне), не мають права власності на закріплене за ними майно,
- управляють, а не володіють державним майном,
- не відповідають за зобов'язання держави і інших підприємств,
- відповідають за поставку по державному замовленню.

До державних відносяться підприємства: оборонної промисловості, з видобутку рідкісних копалин (золота, урану), лікеро-горілчаної і тютюнової промисловості, зв'язку, енергетики, транспорту (метрополітен, трубопровідний транспорт), випуск наркотичних, бактеріологічних, отруйних засобів, меліоративні та захисні споруди, водосховища, хлібоприймальні та хлібозаготівельні організації, рибокомбінати, підприємства соляної промисловості.

**Орендне підприємство** – господарська одиниця, яка самостійно здійснює підприємницьку та іншу діяльність на основі строкового платного володіння і користування майном, переданим в оренду орендареві за договором. В основі діяльності орендних підприємств

лежить орендний договір, в якому закріплюється вся система взаємовідносин сторін, чітко формулюються взаємні обов'язки, права і відповідальність.

**Умови договору оренди:**

- об'єкти оренди (склад і вартість майна),
- строк, на який укладається договір,
- орендна плата,
- порядок використання амортизаційних відрахувань,
- відновлення орендованого майна та умови його повернення,
- виконання зобов'язань.

Крім того, підприємства поділяються:

**1) за масштабами виробництва:**

- масове,
- серійне,
- індивідуальне.

**2) за ступенем спеціалізації:**

- спеціалізовані,
- універсальні,
- змішані.

**3) за економічним призначенням:**

- виробництво засобів виробництва,
- виробництво предметів споживання,
- виробництво продукції ВПК.

**4) за характером діяльності:**

- матеріального виробництва,
- нематеріального виробництва,

**5) за галузевою належністю:**

- промислові,
- сільськогосподарські,
- торгові,
- транспортні,
- банки,
- страхові компанії.

**6) за ознакою домінуючого фактора виробництва:**

- трудомісткі,
- капіталомісткі,
- матеріаломісткі,
- наукомісткі.

**7) за територією:**

- національні,
- транснаціональні.

**8) за розмірами:**

- мале,
- середнє,
- велике – більш стійке.

**Переваги великого бізнесу:**

- можливість впровадження обладнання більшої потужності,
- вищий рівень внутрішньозаводської спеціалізації,
- більші можливості для ефективного використання матеріалів, палива,
- скорочення витрат, пов'язаних з управлінням і обслуговуванням виробництва,
- більші можливості для поєднання науки і виробництва,
- успішне вирішення соціальних питань.

**Недоліки:**

- негнучкі (знижуються темпи оновлення продукції),
- нездатність орієнтуватися у швидких змінах ринкової ситуації,
- важко перепрофілювати,
- потребують великих капіталовкладень, їх будівництво і освоєння триває довго,
- велика потреба в робочій силі,
- громіздка, неефективна структура управління,
- монополізм.

**Роль малих підприємств:**

- 1) створюють додаткові робочі місця, послаблюють безробіття,
- 2) сприяють розвитку науки, технічному прогресу,
- 3) створюють необхідну для ринку конкуренцію,
- 4) сприяють наповненню місцевих бюджетів,

5) дрібні підприємства можуть бути постачальниками різних деталей для великих підприємств.

**Переваги:**

- мобільність у прийнятті рішень (швидко змінити програми, вирішити проблеми),
- можливість прийняття більш гнучких і оперативних рішень,
- низькі витрати на виробничу інфраструктуру, на управління,
- спрощена система управління, професійна взаємозамінність працівників,
- безпосередня участь власника в управлінні підприємством,
- юридична і економічна незалежність у прийнятті рішень,
- більш ефективне використання ресурсів, що сприяє підвищенню продуктивності праці,
- не потребують великого стартового капіталу, висока швидкість обороту капіталу,
- ініціативний, пошуковий характер діяльності.

**Види малих підприємств (за формою власності):**

- 1) індивідуальне або сімейне (засноване на особистій власності окремої особи та виключно її праці або на власності та праці членів однієї сім'ї, які проживають разом),
- 2) кооперативи – об'єднання кількох громадян для спільної господарської діяльності на основі договору між ними,
- 3) державні – ведуть своє господарство на основі державної форми власності.

**Форми дрібного бізнесу (за характером діяльності):**

1) **франчайзинг** – система дрібних приватних фірм, які заключають контракт на право користування фабричною маркою великої фірми в своїй діяльності на певній території і в певній сфері. Вони мають пільги у вигляді знижок на ціни, допомогу в доставці товарів, кредитах, придбанні обладнання. Дрібні фірми стають роздрібними продавцями продукції великих компаній,

2) **венчурне** (ризикове) підприємство – комерційна організація, що займається розробкою наукових досліджень для їх подальшого розвитку і завершення.

**Проблеми малих підприємств:**

- недосконалі закони і правила, які часто змінюються,
- громіздка і ускладнена процедура реєстрації,



- складна система бухгалтерського обліку,
- перевірки, комісії не дають працювати,
- надмірні податки,
- недосконала кредитна політика,
- обмеженість інформації, консалтингового забезпечення,
- недосконалість системи навчання та перепідготовки кадрів для цієї сфери,
- недосконалість джерел фінансування,
- відсутність державного механізму фінансової підтримки,
- професійна невідповідність підприємців,
- корупція та рекет,
- нерозвиненість інфраструктури,
- проблема реалізації продукції, доступу до сировини і матеріалів,
- однобокості, орієнтація на торговельно-посередницьку діяльність.

#### **4. ОСОБЛИВОСТІ ПІДПРИЄМНИЦТВА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ**

На специфіку аграрних відносин і підприємництва в сільському господарстві впливають особливості сільськогосподарського виробництва, а саме:

1) сільське господарство безпосередньо пов'язане з використанням землі як специфічного засобу виробництва. Результати діяльності підприємця значною мірою визначаються якістю земельних ділянок, їх родючістю, місцезнаходженням щодо ринку збуту, баз постачання потрібної селу техніки, мінеральних добрив,

2) сільськогосподарське виробництво залежить від природно-кліматичних умов. Це вимагає створення у господарствах страхових фондів на випадок посухи, повені, іншого стихійного лиха. Крім того, підприємець значно обмежений у виборі виробництва тих чи інших продуктів,

3) економічні процеси, пов'язані з використанням і обробкою землі, органічно переплітаються з біологічними процесами росту рослин і розведення тварин. Тому підприємець повинен добре знати і вміло використовувати не тільки економічні, а й закони природи,

4) сезонний характер виробництва:

- а) обмежує строки використання багатьох машин і механізмів, а також трудових ресурсів,
- б) уповільнює оборот виробничих фондів,
- в) визначає особливості формування доходів, оплати праці.

Особливості підприємництва залежать також від відносин земельної власності.

Реформування земельної власності в Україні:

- роздержавлення,
- паювання землі та майна,
- виділення паїв з урахуванням трудового внеску кожного,
- отримання паїв,
- вирішення їх долі.

В результаті виникають різні форми організації сільськогосподарського виробництва: сімейні ферми, селянські господарства, сільськогосподарські кооперативи і інші.

## 5. КАПІТАЛ ПІДПРИЄМСТВА, ЙОГО КРУГООБОРОТ І ОБОРОТ

Для здійснення господарської діяльності підприємство використовує матеріальні і грошові ресурси, що утворюють його фонди (капітал).

Різні школи по-різному трактують поняття капітал:

- **натуралістична** – засоби виробництва, готові товари, призначені для продажу,
- **монетаристська** – гроші, що приносять %,
- **теорія “людського капіталу”** – знання, навички, енергія.

Найбільш змістовне розуміння – в концепції К. Маркса. Він досліджував суть капіталу і форми його прояву.

**Капітал** – це ресурси, використання яких дозволяє збільшувати виробництво майбутніх благ.

Для початку діяльності підприємство повинно мати **стартовий капітал** – суму первісного капіталу і поточних витрат на початкове ведення виробництва. Витрачається :

- на реєстрацію підприємства,
- відкриття банківського рахунку,

- купівлю приміщень чи права на оренду,
- ремонт чи перебудову приміщень,
- купівлю обладнання, машин, патентів, ліцензій.

Поточні витрати:

- купівля сировини, матеріалів,
- орендна плата,
- заробітна плата,
- відрахування у соціальні фонди.

Джерела покриття стартового капіталу і поповнення засобів підприємця:

- власні (внутрішні) – заощаджений на рахунку прибуток, гроші, призначені на амортизацію, капітал від продажу акцій і облігацій (60-70%),
- залучені (зовнішні) – банківські і комерційні кредити (30-40%).

**Вони залежать від факторів:**

**- об'єктивних:**

- організаційно-правова форма підприємства,
- ринкова кон'юнктура,
- стан економіки,
- вимоги державних регулюючих органів,

**- суб'єктивних:**

- підприємницькі здібності,
- положення і особисті можливості підприємця.

Початкове формування фінансових ресурсів відбувається в момент створення підприємства

Кожний виробничий процес починається з авансування певних грошових коштів на придбання факторів виробництва.

Спочатку капітал виступає у грошовій формі, потім він перетворюється в елементи виробництва: засоби виробництва і робочу силу. Рух капіталу здійснюється за формулою:

$$\Gamma - \Gamma' \left\langle \begin{array}{l} PC \\ \dots V \dots \Gamma' - \Gamma' \\ ЗВ \end{array} \right.$$

У скороченому вигляді:  $\Gamma - \Gamma - \Gamma'$ . Це **загальна формула капіталу**.

Та частина капіталу, яка виступає у формі засобів виробництва, називається **постійним капіталом (с)**. Та, що витрачається на купівлю робочої сили, – **змінним капіталом (v)**. Загальна сума авансованого капіталу:  $K = c + v$ .

Ці дві частини капіталу відіграють неоднакову роль у процесі виробництва:  $c$  – переносить свою вартість на готовий продукт,  $v$  – створює нову вартість, у тому числі і додаткову вартість.

**Додаткова вартість** – це вартість, створена працівниками понад вартості робочої сили і безкоштовно привласнена власником ( $m$ ).

$W = c + (v + m)$  (перенесена вартість + заново створена вартість).

Найглибше суть додаткової вартості обґрунтував К.Маркс, який показав, що на капіталістичному ринку з'являється особливий товар – робоча сила, власником якого є робітник.

Товар робоча сила, як і кожний товар, має дві властивості: вартість і споживну вартість.

**Вартість товару робоча сила** визначається ціною всіх тих матеріальних і духовних благ, які необхідні для нормального відтворення робочої сили і робітника як особистості, а також утримання його сім'ї.

**Споживна вартість товару робоча сила** полягає в її здатності виробляти додаткову вартість. Робочий день ділиться на дві частини: необхідний робочий час, протягом якого відтворюється вартість робочої сили і додатковий робочий час, протягом якого створюється додаткова вартість.

**Норма додаткової вартості:**  $m' = \frac{m}{V} \cdot 100\%$

Капітал знаходиться в постійному русі, здійснює кругообіг.

**Кругообіг капіталу** – рух капіталу, в процесі якого він проходить 3 стадії, набуває 3 форм, і в кожній з них виконує відповідну функцію.

**I стадія** полягає у перетворенні грошового капіталу на продуктивний, тобто на засоби виробництва і виробничий персонал. Це стадія обігу.

$G-T < \begin{matrix} PC \\ ZB \end{matrix}$

Капітал із грошової форми переходить в продуктивну. **Функція грошового капіталу** – забезпечення поєднання засобів виробництва і робочої сили.

**II стадія** полягає у перетворенні продуктивного капіталу на готову продукцію, товарний капітал.

$$T \begin{cases} \text{PC} \\ \text{ЗВ} \end{cases} \dots \text{В} \dots T'$$

Ця стадія відбувається у сфері виробництва. Капітал функціонує у продуктивній формі. **Функція продуктивного капіталу** – створення споживних вартостей і додаткової вартості.

**III стадія** полягає у перетворенні товару на гроші. Вона відбувається у сфері обігу і виражається формулою  $T' - T'$ . **Функція товарного капіталу** – перетворення товарів на гроші – реалізація.

Процес кругообороту капіталу постійно повторюється.

Кругооборот як періодично повторювальний процес, а не окремий акт, називається **оборотом капіталу**.

Оборот капіталу вимірюється в часі і швидкості.

**Час обороту капіталу** – це час від моменту авансування капіталу у грошовій формі до моменту повернення його у тій же формі.

Час обороту складається з часу виробництва (ЧВ) і часу обігу (ЧО).

**Час виробництва** – час, протягом якого капітал перебуває у сфері виробництва, складається:

- робочий період – час безпосередньої дії людини на предмети праці з допомогою засобів праці,
- час, протягом якого предмети праці зазнають дії сил природи, фізичних, хімічних, біологічних процесів,
- час перебування у формі виробничих запасів, необхідний для безперешкодного перебігу виробництва,
- час перерв в роботі з різних причин (вихідні, простой, страйки, ремонт).

**Час обігу** – час, протягом якого капітал перебуває у сфері обігу:

- час купівлі,
- час продажу.

**Швидкість обороту капіталу (число обертів за рік)** визначається за формулою:

$$n = \frac{O}{o}, \text{ де}$$

О – 12 місяців (річний оборот), о – тривалість одного обороту (величина капіталу).

Швидкість обороту капіталу залежить від багатьох факторів, зокрема **структури капіталу**:

- **продуктивний капітал**:

- **основний** – засоби праці, які багаторазово беруть участь у процесі виробництва, вартість їх переноситься на готовий продукт частинами,

- **оборотний** – предмети праці, які цілком споживаються у кожному циклі виробництва і повністю переносять свою вартість на продукт. До оборотного капіталу належить і вартість робочої сили у формі фонду заробітної плати.

- **обіговий капітал** – сукупність грошових коштів і готової продукції, що функціонує у сфері обігу.

Основний капітал фізично і морально зношується

**Фізичне зношування** – поступова втрата основним капіталом своєї вартості в міру втрати споживної вартості під впливом експлуатації у виробництві, а також під впливом зовнішнього середовища (бездіяльності).

**Моральне зношування** - поступова втрата основним капіталом своєї вартості незалежно від втрати техніко-виробничих властивостей.

**Види:**

- зростання продуктивності праці у машинобудуванні і будівництві здешевлює засоби праці;

- створюється принципово нова техніка і технологія, більш продуктивна.

**Амортизація** – процес перенесення вартості основного капіталу на готовий продукт в міру фізичного зношування.

**Норма амортизації** – відношення щорічної суми амортизаційних відрахувань до величини основного капіталу.

## **6. ВИТРАТИ ПІДПРИЄМСТВА. СОБІВАРТІСТЬ ПРОДУКЦІЇ**

Витрати підприємства – це оплата придбаних факторів виробництва.

**Марксистська концепція витрат:**

Затрати роздвоюються на затрати суспільства і затрати окремих підприємств (витрати виробництва і витрати обігу).

**Затрати суспільства** показують ту кількість суспільної праці, яка використовується для створення продукту (затрати живої праці + затрати минулої праці). Суспільно-необхідні затрати становлять вартість товару.

**Витрати підприємства** – те, у що обходиться створення продукту підприємству.

Затрати суспільства більше затрат підприємства на величину додаткового продукту.

**Витрати обігу:**

а) чисті – обумовлені виключно процесом купівлі-продажу (оплата праці торгових робітників, витрати на ведення облікових книг, утримання торгових контор, рекламу);

б) додаткові – продовження процесу виробництва в сфері обігу (сортування, фасування, пакування, зберігання, транспортування).

**Економісти Заходу**, виходячи із потреб зростання ефективності виробництва при обмежених ресурсах і можливості їх альтернативного використання, ввели категорію вмічених витрат (альтернативних, приписуваних комусь, віднесених на чийсь рахунок) – затрати втрачених можливостей (втрати інших, альтернативних товарів, які могли бути виготовлені з допомогою тих же виробничих ресурсів).

**Витрати поділяються:**

1) з точки зору надходження:

- **зовнішні** (бухгалтерські) – витрати на придбання ресурсів (сировини, матеріалів, робочої сили) – явні,

- **внутрішні** (вмінені) – витрати, пов'язані з використанням факторів виробництва, які знаходяться у власності самої фірми (грошовий капітал, обладнання, підприємницькі здібності), а також з деякими її перевагами – місцезнаходження, престижність торгової марки – неявні. Внутрішні витрати - недоотриманий % на грошовий капітал, недоотримана рента за оренду приміщення, недоотримана менеджерська винагорода.

Явні + неявні = економічні.

2) в залежності від впливу об'єму виробництва:

- **постійні** – не залежать від обсягу виробництва продукції (амортизація, опалення, освітлення, реклама, страхові, рентні платежі, оплата по облігаціям, позикам, оплата вищому управлінському персоналу і спеціалістам фірми, оплата охорони, оренда, комунальні

послуги (телефон, електроенергія), затрати на реалізацію (транспорт, збут),

- **змінні** – залежать від кількості виробленої продукції (витрати на сировину, матеріали, енергію, заробітна плата робітникам, транспорт).

Сума постійних і змінних витрат підприємства – загальні (сукупні, валові) витрати.

Для управління виробництвом важливо знати величину витрат в розрахунку на одиницю продукції. В зв'язку з цим розраховують середні витрати (загальні витрати поділені на кількість виготовлених одиниць продукції).

**Собівартість продукції** – витрати виробництва в грошовій формі на одиницю продукції. Собівартість можна розглядати як сукупні витрати, поділені на кількість створеної продукції. За термінологією західних економістів – середні витрати.

#### **Структура собівартості:**

- сировина і основні матеріали,
- допоміжні матеріали,
- паливо і електроенергія,
- амортизація основного капіталу,
- заробітна плата,
- соціальне страхування,
- інші затрати (% за кредит, платежі за обов'язкове страхування майна, відрядні, плата за пожежну і сторожову охорону, витрати по браку).

#### **Види собівартості:**

- **розрахункова** – відображає затрати, що очікуються у періоді, на який розробляється виробнича програма (передбачувані),

- **фактична** – відображає дійсний рівень затрат, що склався за підсумковий період,

- **виробнича (фабрично-заводська)** – включає всі витрати на виробництво продукції, без позавиробничих витрат,

- **комерційна (повна)** – включає всі витрати, зв'язані з виробництвом і реалізацією продукції, послуг, позавиробничі витрати (на тару, пакування, доставку продукції),

- **індивідуальна** – включає витрати кожного конкретного підприємства на виробництво конкретного товару,



- **суспільна** – узагальнена, усереднена індивідуальна собівартість для даного виробу на різних підприємствах, яка визнана споживачами на ринку (суспільством) як прийнятна для них.

Собівартість – один з найважливіших показників ефективної роботи підприємства.

**Шляхи зниження собівартості:**

- зростання продуктивності праці у галузях, де створюються предмети праці і засоби праці, що здешевлює їх,
- підвищення якості засобів праці, що дає змогу знизити затрати на підтримання їх у належному робочому стані (знизити затрати на ремонт),
- впровадження принципово нової техніки і технології,
- раціоналізація використання засобів виробництва, економія сировини, матеріалів, використання відходів, ліквідація браку,
- вдосконалення організації праці (зниження витрат на управління),
- конкуренція, свобода підприємницької діяльності, дія ринкових механізмів,
- вдосконалення економічних стимулів.

**Фактори, які впливають на зниження собівартості, але не залежать від конкретного підприємства:**

- будівництво державних шляхів, мостів
- політика в галузі цін, заробітної плати,
- природні умови.

**Терміни і поняття:**

*підприємство  
комерційний розрахунок  
самоокупність  
самофінансування  
підприємництво  
одноосібні підприємства  
господарські товариства  
(партнерства)  
товариство з обмеженою  
відповідальністю*

*товариство з додатковою  
відповідальністю  
повне товариство  
командитне товариство  
акціонерне товариство  
відкрите АТ  
закрите АТ  
кооператив  
державне підприємство  
орендне підприємство  
мале підприємство*

*франчайзинг  
венчурна фірма  
фермерське господарство  
капітал  
постійний капітал  
змінний капітал  
додана (новостворена)  
вартість  
додаткова вартість  
норма додаткової вартості  
необхідний робочий час  
додатковий робочий час  
кругооборот капіталу  
грошовий капітал  
продуктивний капітал  
товарний капітал  
оборот капіталу  
час обороту*

*час виробництва  
час обігу  
робочий період  
основний капітал (фонди)  
оборотний капітал (фонди)  
обіговий капітал (фонди)  
фізичне зношування основного  
капіталу  
моральне зношування  
основного капіталу  
амортизація  
норма амортизації  
витрати підприємства  
зовнішні витрати  
внутрішні витрати  
постійні витрати  
змінні витрати  
собівартість продукції*

### **Питання для обговорення:**

1. Яку роль у виробництві відіграють змінний і постійний капітал?
2. Чому виробничі фонди (капітал) повинні перебувати одночасно в трьох формах: грошовій, продуктивній, товарній?
3. В чому полягає зв'язок кругообороту і обороту фондів?
4. В чому полягає відмінність обороту основних і оборотних фондів (капіталу)?
5. Чому в оборотні фонди включається вартість робочої сили?
6. Що лежить в основі поділу капіталу на основний і оборотний, постійний і змінний? В чому цей поділ не збігається?
7. Чи можна ототожнювати поняття “час виробництва” і “робочий період”?
8. Як співвідносяться поняття “вартість продукції” і “собівартість продукції”?
9. Як розуміти тезу: ”Зниження витрат зв'язано з додатковими затратами”? Яку роль при цьому відіграє науково-технічний прогрес?
10. Складіть структуру витрат підготовки спеціаліста в вузі.

11. Від чого залежить швидкість амортизації?
12. Чи можна ототожнювати поняття “власник” і “підприємець”?
13. Від чого залежать підприємницькі здібності?
14. Якими якостями повинен володіти підприємець? Чи кожний може бути підприємцем?
15. Із економічної теорії відомо, що підприємництво пов’язане з ризиком. А з чим конкретно зв’язаний ризик?
16. В чому ви бачите привабливість підприємницької діяльності, або, навпаки, її неприйнятні для вас особливості?
17. Який зв’язок існує між підприємництвом і підприємством?
18. Чи можливе підприємництво в умовах командно-адміністративної системи?
19. Чи існують обмеження підприємницької діяльності в умовах ринкової економіки?
20. Що слід розуміти під підприємницькою етикою?
21. В чому полягають особливості товариств як форми підприємств?
22. Яку організаційну форму можна вибрати при створенні невеликого підприємства по виробництву тканин при умові максимального захисту особистого майна від можливих наслідків банкрутства підприємства?
23. Яку організаційну форму можна вибрати при формуванні підприємства по виробництву електроприборів, якщо треба залучити великі грошові кошти?
24. Яку організаційну форму підприємства оберуть особи, що володіють унікальними професіональними здібностями (художники, письменники)?
25. Для чого потрібно розвивати малий бізнес?
26. Яким формам підприємницької діяльності в сільському господарстві (колективним господарствам чи фермерським) і чому ви надаєте перевагу?
27. Як можна реформувати відносини власності на землю? Як стати господарем на землі?

## ТЕМА 9

### ДОХОДИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

1. Прибуток підприємства та його розподіл.
2. Позичковий процент: суть і фактори.
3. Земельна рента та її види. Ціна землі.
4. Доходи населення і їх структура:
  - а) заробітна плата;
  - б) суспільні фонди споживання.

В умовах ринку кожний суб'єкт повинен отримати винагороду. Власники різних ресурсів – різні доходи. Загальний дохід = прибуток + рента + % + зарплата (джерело всіх доходів – нова вартість).

#### 1. ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВА ТА ЙОГО РОЗПОДІЛ

Підприємець – власник фірми отримує винагороду за ризик, вміння організувати виробництво, реалізацію продукції – **прибуток**.

**Валова продукція** – маса вироблених благ і послуг за певний період. **Реалізована продукція** – валова продукція, обмінена на гроші.

**Структура валової продукції** = затрати засобів виробництва + чистий продукт (необхідний продукт + додатковий продукт).

Грошова форма чистого продукту (реалізований чистий продукт) – **валовий дохід** = фонд зарплати + прибуток.

Прибуток – реалізована вартість додаткового продукту. Прибуток не завжди співпадає з додатковим продуктом за величиною.

Прибуток – винагорода, яку одержує підприємець, власник фірми як плату за те, що він зумів організувати виробництво і збут продукції, ризикуючи своїми грошовими ресурсами. Для одержання прибутку підприємець повинен забезпечити перевищення виручки від реалізації продукції над витратами на виробництво.

Різниця між виручкою (ціною продажу) та витратами (собівартістю) називається **балансовим або бухгалтерським прибутком**.

**Величина прибутку** залежить від цілого ряду **факторів**:

- величина вкладеного капіталу (кількість вкладених у виробництво коштів),

- технологічний рівень виробництва,
- швидкість обороту капіталу,
- ринкова ціна на товари та послуги,
- рівень прибутковості виробництва, який залежить від галузі, в якій проводиться виробництво продукції.

Ступінь прибутковості вкладень, ефективність використання всього капіталу визначає **норма прибутку** – співвідношення між прибутком і авансованим капіталом, помножене на 100%.

Ефективність поточних витрат на виробництво продукції характеризує **рентабельність** – співвідношення між прибутком і собівартістю, помножене на 100%.

#### **Шляхи зростання прибутку:**

- зростання випуску продукції і поліпшення якості,
- зростання ефективності використання ресурсів (зниження собівартості),
- розвиток НТП,
- вдосконалення організації виробництва.

#### **Види прибутку:**

- неокласична школа:
- бухгалтерський (загальна виручка – бухгалтерські (зовнішні витрати)),
- економічний (загальна виручка – (зовнішні + внутрішні витрати)),
- нормальний (внутрішні витрати) – заміщує неоплачені внутрішні витрати фірми (втрачені доходи повинні замінити),
- марксистська теорія:
- середній прибуток = середня норма прибутку (сума додаткової вартості поділена на суму авансованого капіталу, помножена на 100%) помножена на авансований капітал,
- монопольний прибуток отримують в результаті монопольного положення на ринку (газова, нафтова промисловість), на сприятливих землях (клімат, корисні копалини),
- засновницький прибуток – різниця між сумою, отриманою від продажу акцій по відкритій підписці, і реальним капіталом, вкладеним у підприємство. Привласнюється засновниками АТ.

### **Розподіл прибутку:**

#### **Загальний (балансовий) прибуток:**

- відрахування у державні та місцеві бюджети (податки), вищі органи державного управління,
- відрахування на соціальне страхування,
- благодійні фонди,
- % за кредит, штрафи, пеня,
- орендна плата,

#### **Залишковий (чистий) прибуток:**

- розвиток виробництва, нагромадження (розширення виробництва, технічне переозброєння, реконструкція, дообладнання діючих цехів, будівництво складських споруд, підготовка кадрів, науково-дослідні і експериментально-конструкторські розробки, освоєння нових видів продукції),
- екологія (охорона навколишнього середовища),
- соціальний розвиток (житлове будівництво, будівництво і утримання соціальної сфери, спортивні, оздоровчі, культурно-масові заходи, шефська допомога, видача позички молодим сім'ям, придбання путівок, безплатне харчування),
- матеріальне заохочення (премія, одноразова матеріальна допомога, оплата відпусток),
- особистий дохід підприємця (в АТ – дивіденд).

## **2. ПОЗИЧКОВИЙ ПРОЦЕНТ: СУТЬ І ФАКТОРИ**

**Позичковий %** - винагорода власнику грошових коштів з боку підприємців чи приватних осіб за користування ними.

**Марксисти:** взятий у позику капітал поступає у виробництво, в результаті чого виникає прибуток. Частина прибутку позичальник привласнює собі у формі підприємницького доходу, іншу частину віддає володарю позичкового капіталу як плату за позику - %).

**Позичковий %** - це ціна позичкового капіталу.

**Неокласики** трактують % широко як **ціну капіталу**, незалежно від того, отримує його промисловець у вигляді підприємницького доходу чи власник грошового капіталу.

Величина цієї винагороди (доходу) називається **ставкою або нормою позичкового %**.

Норма позичкового % - співвідношення річного доходу на позичковий капітал і всього позичкового капіталу, помножене на 100%.

**Види ставок позичкового %:**

- ринкова – складається щоденно,
- середня ставка % – визначається за тривалий період часу,
- номінальна – ставка, виражена в грошовій одиниці по її курсу,
- реальна – номінальна % ставка за вирахуванням інфляції

**Фактори, що впливають на позичковий %:**

- ризик,
- терміновість,
- конкуренція на грошовому ринку,
- попит і пропозиція на позичковий капітал,
- циклічні коливання на макроекономічному рівні,
- рівень інфляції,
- економічна політика держави,
- міжнародні фактори.

### **3. ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА ТА ЇЇ ВИДИ. ЦІНА ЗЕМЛІ**

Земля приносить своєму власнику дохід у вигляді ренти.

**Вихідна умова для утворення ренти – оренда землі** – форма землекористування, при якій власник передає земельну ділянку на визначений строк орендарю для ведення господарства.

**Орендна плата включає:**

- ренту як плату за землю,
- амортизацію споруд і будівель, що знаходяться на даній ділянці землі і здаються в оренду разом з землею,
- % від капіталу, що втілений в даних матеріальних активах землевласника.

Якщо в оренду здається тільки земля – рента = орендній платі.

Рентні відносини – відносини між власником землі і орендарем по розподілу прибутку (звичайний прибуток – підприємець, зверхприбуток – земельний власник). Рента – витрати для орендаря, для власника – дохід із землі. Якщо власник одночасно і підприємець,

то з самого початку отримує зверхприбуток, що утворюється, але форми ренти не набуває.

**Земельна рента – форма економічної реалізації власності на землю.**

Рента – складне економічне явище. За місцем утворення в тих чи інших сферах господарювання рента буває: землеробська (а в ній продуктова), гірська (а в ній нафтова, газова, вугільна, залізородна), лісова, водна, екологічна, туристична, транспортна, будівельна.

**У будь-якій галузі доходи підприємств залежать від:**

- затрат на виробництво продукції,
- рівня цін,
- відрахувань у формі податків і платежів.

**У сільському господарстві ще впливає:**

- родючість ґрунтів і їх місцерозташування,
- кліматично-погодні умови.

**Земля – особливий ресурс – пропозиція її обмежена.** Пропозиція – нееластична. Земля різна за якістю по родючості і місцерозташуванню. Виділяють кращі, середні і гірші ділянки землі.

Обмеженість і нееластичність пропозиції землі обумовлюють **особливості ціноутворення в сільському господарстві.**

**Суспільна вартість сільськогосподарської продукції** визначається не середніми умовами виробництва, а умовами виробництва на відносно гірших ділянках землі, але при суспільно-нормальних умовах.

Марксистська концепція виходить з того, що джерелом всіх доходів є додатковий продукт. Земельна рента – перетворена форма додаткової вартості. К. Маркс розрізняв диференціальну і абсолютну ренту.

1) **диференціальна рента** – розмір диференціюється залежно від якості землі.



**Причина існування – монополія на землю як об’єкт господарювання** (має той, хто користується кращими за родючістю і місцерозташуванням землями).

Оскільки ціна сільськогосподарської продукції визначається по гірших ділянках, то на кращих і середніх отримують додатковий дохід, який при орендних відносинах перетворюється в диференціальну ренту – різниця між суспільною (на гірших) і індивідуальною вартістю продукції (на кращих, більш родючих).

Розрізняють диференціальну ренту I і II.

- **диференціальну ренту I** – одержують в господарствах в результаті більш продуктивної праці на кращих за родючістю і місцерозташуванням землях. **Умова** – природна родючість і неоднакове місцерозташування земель до ринку збуту. Утворюється на середніх і кращих землях;

- **диференціальну ренту II** – одержують внаслідок різної продуктивності затрат, що послідовно робляться на одній і тій же ділянці землі, тобто внаслідок інтенсифікації землеробства (в технічному аспекті – інтенсифікація – це меліорація, хімізація, механізація, автоматизація; в економічному аспекті – це збільшення капіталу на одиницю землі, це додаткові капіталовкладення, що супроводжуються зростанням виходу продукції на кожному гектарі землі). **Умова** – відмінності у продуктивності додаткових вкладень капіталу в землю (економічна родючість). Можна одержати і з гіршої ділянки.

Спільне – оснований на використанні родючості землі.

Диференціальна рента I привласнюється землевласниками, диференціальну ренту II протягом строку дії орендного договору використовує орендатор (вигідно тривалий строк оренди для нього). Після закінчення строку орендного договору землевласник врахує, що земельна ділянка внаслідок додаткових затрат має підвищену родючість, приносить збільшений дохід і підвищить орендну плату. Між землевласником і орендатором ведеться боротьба за строки оренди.

2) Є землі, розташовані у винятково сприятливих ґрунтово-кліматичних зонах, що дає можливість отримувати рідкісні продукти (унікальність, виключність якості продукту). Перевищення попиту дає змогу реалізувати продукцію за монопольно високими цінами (що перевищують вартість продукції). Зверхприбуток – основа монопольної ренти. **Монопольна рента** – різниця між монопольною

ціною і вартістю обмеженого, рідкісного землеробського продукту. Привласнюється землевласниками. Джерело – доходи населення, що купує на ринку дефіцитну землеробську продукцію.

3) Питання про **абсолютну ренту** – дискусійне. К. Маркс – **причина існування** – у приватній власності на землю. Власник отримує дохід не тільки з кращих, а й з гірших земель.

**Абсолютна рента** = суспільна вартість сільськогосподарської продукції – ціна виробництва (остання = затрати виробництва + середній прибуток).

Монополія приватної власності на землю заважає вільному переливу капіталу з промисловості у сільське господарство, в результаті чого сільське господарство не бере участі у процесі вирівнювання індивідуального прибутку у середній.

У минулому приватна власність на землю справді обмежувала переливання капіталу у сільське господарство, про що свідчила його технічна відсталість. Але за сучасних умов, як показує досвід, підприємці легко проникають у сільське господарство. Тому ряд економістів вважає, що сьогодні немає причин і умов для існування абсолютної земельної ренти.

**Неокласична теорія** – інший підхід (розглядають не те, ким створюється, а те, від чого залежить її рівень):

а) рівень ренти знаходиться в прямій залежності від нееластичності пропозиції,

б) рівень ренти залежить від попиту на кінцевий продукт.

В розвиненому ринковому господарстві земля є предметом купівлі-продажу. Земля – особливий товар – на неї не затрачена праця (за винятком тієї, що пішла на її поліпшення). Ціна землі ґрунтується не на вартості, а на тому доході, який вона приносить землевласнику – ренти. **Ціна землі** – капіталізована земельна рента (перетворена у грошовий капітал, що забезпечує власникові той же дохід у формі %.) **Ціна землі** – співвідношення прибутку і банківського %, помножене на 100%.

**На ринкову ціну землі впливає співвідношення попиту і пропозиції.** Кількість пропонованої землі не може змінюватися під впливом зростання чи зменшення ціни.

Пропозиція знижується в сучасних умовах. Одночасно зростає попит на землю. Ціна землі зростає.

#### 4. ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ І ЇХ СТРУКТУРА

**1) залежать від трудової і підприємницької (економічної) діяльності (трудові доходи):**

- зарплата тих, хто працює за найманням,
- доходи від індивідуальної трудової діяльності,
- доходи від особистого підсобного господарства,
- доходи від кооперативної діяльності,
- доходи підприємців.

**2) доходи, що безпосередньо не зв'язані з оцінкою результатів праці (суспільні фонди споживання):**

- надходять через держбюджет,
- спеціальні фонди підприємств, громадських організацій,

**3) доходи від власності:**

- дивіденди від акцій,
- % на вклад працівника в підприємство,
- % від вкладів в банках,
- % на цінні папери,
- рента,
- орендна плата.

Основна форма доходів найманих працівників – заробітна плата.

**Заробітна плата – форма матеріальної винагороди за виконану роботу.**

К.Маркс: на поверхні заробітна плата – плата за працю, але насправді – перетворена форма вартості і ціни робочої сили.

Неокласики: заробітна плата – ціна праці. Цікавить не стільки суть, скільки рівень, що визначається попитом і пропозицією.

У заробітній платі наявні і вартість товару робоча сила, і оплата за працю.

**Фактори, що визначають величину заробітної плати:**

**1) соціально-відтворювальні:**

- вартість життєвих засобів, необхідних для нормального відтворення робочої сили і її непрацездатних членів сім'ї,
- рівень кваліфікації робочої сили,
- продуктивність праці. Продуктивність праці повинна зростати швидше, ніж заробітна плата;
- національні відмінності в рівні розвитку економічних і соціальних умов життя в різних країнах.

## 2) ринкові фактори:

- попит і пропозиція на робочу силу,
- конкуренція,
- монополія (диктує умови оплати),
- податки, інфляція, безробіття, страйкова боротьба, кризи, війни, робота у святкові, вихідні.

## Функції заробітної плати:

- 1) відтворювальна ,
- 2) стимулююча,
- 3) регулююча,
- 4) впливає на економічну і політичну стабільність, що залежить від рівня і динаміки заробітної плати,
- 5) визначає соціально-економічний статус найманого робітника, його місце в економічній системі.

Людину перш за все цікавить грошова винагорода за виконану роботу

**Номінальна зарплата** – сума грошей, що одержує робітник від продажу робочої сили за виконану роботу.

**Реальна зарплата** – сума товарів і послуг, які можна придбати за номінальну зарплату:

$$I_{pzn} = \frac{I_{nzp}}{I_{\zeta}}$$

Реальна зарплата залежить від номінальної зарплати, послуг, що споживаються, цін, податків, інфляції.

Номінальна зарплата передбачає облік праці, врахування її кількості та якості. Це завдання розв'язується за допомогою **тарифної системи**, яка включає:

1) **тарифно-кваліфікаційні довідники** – містять детальну характеристику окремих професій і конкретних видів робіт, вимоги до знань, умінь, навичок виконання певного виду роботи. Кожна робота тарифікується певним розрядом. За I розрядом тарифікуються найпростіші види робіт, а за останнім (вищим) розрядом – найскладніші роботи;

2) **тарифна сітка** – здійснюється диференціація зарплати від якості праці – від кваліфікації. Об'єднує тарифні коефіцієнти і тарифні розряди. Коефіцієнт I розряду = 1. Кожний наступний коефіцієнт показує, у скільки раз більше має оплачуватись вищий розряд порівняно з 1.

3) **тарифна ставка** встановлюється по кожному розряду.

### **Структура зарплати:**

- **основна** – враховує стійкі відмінності у кваліфікації, складності роботи, умовах праці, інтенсивності і відповідальності;

- **додаткова** – враховує фактори виробничого процесу, які важко передбачити наперед.

а) виплачується за певні індивідуальні досягнення:

- професійну майстерність,

- перевиконання норм виробітку,

- сумісництво професій,

- розширення зон обслуговування або збільшення обсягу виконуваних робіт,

б) за колективні результати праці (премії за творчі успіхи у роботі, за виконання особливих завдань),

в) за особливі умови роботи (шкідливі умови праці).

### **Форми зарплати:**

1) **почасова (погодинна)** – нараховується залежно від кваліфікації і фактично відпрацьованого часу. Включає **системи:**

а) проста погодинна (за фактично відпрацьований час),

б) погодинно-преміальна (враховує підвищення якості продукції, економію ресурсів),

2) **відрядна** – нараховується залежно від розміру виробітку за одиницю часу (результат залежить від інтенсивності праці робітників). Включає **системи:**

а) пряма відрядна – залежить від кількості виготовленої продукції відповідно до встановлених незмінних розцінок,

б) відрядно-преміальна – поряд з оплатою за кількість продукції передбачається виплата премій за певні показники,

в) відрядно-прогресивна – виробіток за встановленою нормою оплачується за незмінними розцінками, а все, що виконується понад норму, оплачується за прогресивною шкалою,

г) акордна – оплата за певний об'єкт.

**Суспільні фонди споживання** – фонди, з допомогою яких забезпечується задоволення потреб в освіті і культурі, охороні здоров'я, утримання непрацездатних членів суспільства .

**За функціональним призначенням:**

1) фонди спільного задоволення потреб (безкоштовні послуги освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів).

**Ознаки:**

- незалежність від стажу роботи, розміру зарплати, від праці,
- надаються переважно у вигляді безплатних послуг,
- матеріальна основа наданих благ – суспільна власність,
- коштами розпоряджається держава або підприємство.

2) фонди для непрацездатних (пенсії, виплати через тимчасову непрацездатність), виплати на дітей (допомоги), оплата відпусток за родами, стипендії студентам,

**Ознаки:**

- одержання благ за працю (минулу і майбутню),
- в ряді випадків залежить від трудового стажу, величини зарплати,
- блага розподіляються у грошовій формі і переходять у особисту власність,
- споживач сам розпоряджається одержаними коштами.

**За способом розподілу:**

1) незалежно від кількості і якості праці (безплатна медична допомога, навчання дітей і дорослих),

2) залежно від праці (з врахуванням минулого заробітку і стажу роботи – пенсії, допомоги з приводу тимчасової непрацездатності, оплата відпусток),

3) з врахуванням забезпеченості сімей (утримання дітей в дитячих садках і яслах, пільги малозабезпеченим сім'ям, багатодітним, одиноким).

**За джерелами надання (формування):**

- 1) загальнодержавні (із коштів державного бюджету і соціального забезпечення),
- 2) кошти підприємств,
- 3) кошти громадських організацій.

**За формами надання:**

- 1) грошові виплати,
- 2) натуральні видачі,
- 3) безплатні послуги.

**Терміни і поняття:**

<i>прибуток</i>	<i>реальна ставка</i>
<i>балансовий (загальний)</i>	<i>земельна рента</i>
<i>прибуток</i>	<i>диференціальна рента I</i>
<i>залишковий (чистий) прибуток</i>	<i>диференціальна рента II</i>
<i>банківський прибуток</i>	<i>монополія на землю як об'єкт</i>
<i>торговий прибуток</i>	<i>господарювання</i>
<i>дивіденд</i>	<i>монопольна рента</i>
<i>засновницький прибуток</i>	<i>абсолютна рента</i>
<i>середній прибуток</i>	<i>орендна плата</i>
<i>монопольний прибуток</i>	<i>ціна землі</i>
<i>норма прибутку</i>	<i>заробітна плата</i>
<i>рентабельність</i>	<i>номінальна зарплата</i>
<i>банкрутство</i>	<i>реальна зарплата</i>
<i>позичковий процент</i>	<i>погодинна зарплата</i>
<i>ставка (норма) позичкового</i>	<i>відрядна зарплата</i>
<i>процента</i>	<i>успільні фонди споживання</i>
<i>номінальна ставка</i>	

**Питання для обговорення:**

1. Як зв'язані кругообірот виробничих фондів (капіталу) і їх доходи?
2. В чому полягає різниця між валовим доходом і прибутком?
3. Чи може існувати фірма, якщо вона не отримує прибутку на протязі року?

4. Чи можна отримати диференціальну ренту на гірших ділянках?
5. Які економічні показники ви врахуєте купуючи землю і чому?
6. Робітник за зміну виробив продукції вартістю 100 грн. Чи можна йому виплатити 100 грн. заробітної плати? Чому?
7. Яка з форм заробітної плати переважає в сучасних умовах?
8. Необхідно терміново відремонтувати верстат. Яку із форм оплати праці ви порадите застосувати і чому?
9. Яку із систем відрядної оплати праці ви застосуєте для стимулювання збільшення кількості продукції, економії матеріальних ресурсів, зниження собівартості?
10. Чому виникла єдина тарифна система? В чому її недоліки?
11. Що обмежує зростання заробітної плати в суспільстві?
12. Чим обумовлена необхідність існування суспільних фондів споживання?
13. Суспільні фонди споживання - перевага чи недолік системи розподілу?



## ТЕМА 10

### СУСПІЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ І ЙОГО ЦИКЛІЧНІСТЬ

1. Суть та структура суспільного відтворення. Національне багатство.
2. Фонди суспільного відтворення. Національний дохід.
3. Економічне зростання: суть, типи, показники, фактори.
4. Циклічність суспільного відтворення: суть і причини. Види циклів.

#### 1. СУТЬ ТА СТРУКТУРА СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ. НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО

**Відтворення** – постійне повторення, безперервне відновлення процесу виробництва.

##### **Функціональна структура:**

- відтворення ССП (засобів виробництва і предметів споживання),
- відтворення природних ресурсів (відновлення родючості ґрунтів і лісових масивів, підтримання чистоти води і повітряного простору),
- відтворення робочої сили (відновлення працездатності робітника, підготовка нових поколінь). Важлива умова відтворення за сучасних умов – випереджаючий розвиток робочої сили в порівнянні з розвитком засобів виробництва,
- відтворення науки, інформації, форм і методів організації праці,
- відтворення економічних відносин.

**Типологічна структура (типи відтворення** – залежно від результату):

- **просте** – відновлення процесу виробництва у незмінних масштабах (весь чистий продукт використовується на споживання),
- **розширене** – відновлення процесу виробництва у збільшених масштабах (чистий продукт використовується на споживання і розширення),
- **звужене** – зменшення обсягу виробництва (в періоди криз, війн, стихійних лих).

### **Форми відтворення:**

- індивідуальне – в масштабах підприємства, домашнього господарства,
- суспільне – в масштабах національної економіки.

Результатом розширеного відтворення є **національне багатство** – сукупність матеріальних благ і духовних цінностей, нагромаджених в країні протягом всієї історії її господарської діяльності.

### **Структура національного багатства:**

- основні фонди матеріального виробництва,
- оборотні фонди матеріального виробництва,
- основні фонди соціальної сфери,
- основні фонди невиробничої сфери,
- особисте майно населення,
- товарні запаси торговельних організацій,
- природні ресурси, втягнуті в процес виробництва,
- державні резерви, в тому числі страхові, на потреби оборони, золотий запас,
- духовні цінності (освітній потенціал, виробничий досвід, досягнення науково-технічної думки, інформаційні ресурси, культурні цінності).

## **2. ФОНДИ СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД**

Матеріальну основу суспільного відтворення складає відтворення ССП. ССП відтворюється в двох формах (натурально-речовій – засоби виробництва і предмети споживання і вартісній (вартість спожитих засобів виробництва + заново створена вартість)).

Залежно від характеру економічного використання частин ССП все суспільне виробництво ділиться на два підрозділи:

**I – виробництво засобів виробництва,**

**II – виробництво предметів споживання.**

Між різними складовими частинами ССП повинні існувати певні пропорції.

Задоволення суспільних потреб залежить не тільки від виробництва ССП, але і від його розподілу. ССП поділяється на **ФЗ (фонд заміщення) і НД (національний дохід)**.

**ФЗ** – фонд суспільного відтворення, що забезпечує відновлення засобів виробництва, спожитих в процесі створення суспільного продукту. ФЗ повинен бути еквівалентним спожитим засобам виробництва не по їх кількості і формі, а за їх корисними властивостями (дієздатністю). Він може бути меншим матеріальних затрат на виробництво в попередньому періоді. Це служить одним із джерел розвитку виробництва.

**Реалізований ЧП називають НД** – заново створена вартість в суспільному виробництві за певний проміжок часу. НД – вартісна частина ССП, що залишається після вирахування вартості спожитих засобів виробництва. Натурально-речова форма НД – предмети споживання і додатково виготовлені засоби виробництва, які використовуються для розширеного відтворення.

НД – джерело багатства, розширення виробництва і споживання. Це узагальнюючий показник економічного розвитку суспільства, матеріального забезпечення людей.

НД розподіляється між тими, хто його створює, в результаті чого формуються **первинні доходи**: зарплата, прибуток, %, дивіденд, орендна плата, рента. Але вони не залишаються повністю у суб'єктах виробничої діяльності.

#### **Основні канали перерозподілу НД:**

- система ціноутворення,
- фінансово-кредитна система (державний бюджет),
- добровільні внески до суспільних, релігійних і інших організацій.

В результаті формуються **кінцеві доходи** держави, підприємств, населення, об'єднані в **фонд нагромадження (ФН) і фонд споживання (ФС)**.

**ФН** – частина НД, що використовується для розширення і якісного вдосконалення виробництва:

- фонд вдосконалення, оновлення виробництва, нового капітального будівництва;
- фонд капітальних вкладень культурно-побутового призначення (будівництво об'єктів соціальної сфери),
- фонд суспільних резервів і страхових запасів.

Натурально-речовий склад ФН: засоби виробництва – зверх тих, що входять у ФЗ, предмети споживання, необхідні для додатково втягнутих у виробництво робітників.

**ФС** – частина НД, що використовується для задоволення особистих потреб людей. Включає:

- особисте споживання громадян країни (фонд зарплати, фонд соціального страхування і соціального забезпечення – пенсії, стипендії, допомоги),
- матеріальні затрати в закладах, що обслуговують населення (освіти, охорони здоров'я, мистецтва),
- матеріальні затрати в наукових закладах, в органах державного управління і оборони.

$$\text{НД} = \text{ФН} + \text{ФС}.$$

Доля нагромадження в НД – **норма нагромадження**:

$$H' = \frac{\text{ФН}}{\text{НД}} 100\%$$

Для підтримання норми нагромадження на досить високому рівні необхідно забезпечити високу **ефективність нагромадження** (віддачу виробничих витрат):

$$E_n = \frac{\Delta \text{НД}}{\text{ФН}}$$

**Оптимальний ФН** – фонд, величина якого дозволяє отримати віддачу, забезпечити суттєве підвищення добробуту народу.

Конкретні пропорції нагромадження і споживання залежать від:

- рівень розвитку продуктивних сил і структури виробництва,
- технічний прогрес і підвищення ефективності,
- раціональне використання ресурсів,
- рівень і характер суспільних потреб.

### 3. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ: СУТЬ, ТИПИ, ПОКАЗНИКИ, ФАКТОРИ

При розширеному відтворенні відбувається економічне зростання.

**Економічне зростання** – кількісні і якісні зміни у виробництві, що виражаються у збільшенні кінцевих результатів – ВВП і НД.

Економічне зростання вимірюється **двома способами**:

- 1) збільшення реального виробництва ВВП чи НД,
- 2) приріст ВВП і НД на душу населення.

Економічне зростання вимірюється річними темпами росту ВВП в % :

$$Tr_{ВВП} = \frac{ВВП_1}{ВВП_0} 100\%, \text{ де}$$

ВВП<sub>1</sub> – звітний рік,

ВВП<sub>0</sub> – базовий рік.

$$Tr_{прир\ ВВП} = \frac{ВВП_1 - ВВП_0}{ВВП_0} 100\%$$

#### **Фактори економічного зростання:**

1) **фактори пропозиції**: кількість і якість природних, трудових ресурсів, об'єм основних фондів і їх технічний стан, рівень технології (новизна, швидкість зміни, впроваджуваність, результативність, окупність),

2) **фактори попиту** (зарплата, податки, заощадження),

3) **фактори розподілу і використання ресурсів**.

#### **Можливі два шляхи економічного зростання:**

1) за рахунок зростання кількості ресурсів,

2) за рахунок підвищення якості факторів виробництва без додаткового приросту їх кількості (більш кваліфікована робоча сила, більш продуктивне обладнання, застосування нових технологій) і ефективного використання ресурсів.

#### **Типи економічного зростання:**

- **екстенсивний** – збільшення виробництва за рахунок кількісного приросту факторів виробництва на тій же технічній,

кваліфікаційній основі (збільшення числа зайнятих без підвищення кваліфікації, розширення споживання сировини, матеріалів, палива, земельних угідь без зростання ефективності їх використання, зростання капіталовкладень без поліпшення технології). Ефективність виробництва не змінюється;

- **інтенсивний** – зростання виробництва шляхом якісного вдосконалення факторів виробництва і їх ефективного використання (впровадження нової технології, оновлення основних фондів, поліпшення організації виробництва, нова структура господарських зв'язків, управління, кооперації, вдосконалення використання виробничих фондів, прискорення амортизації, зростання кваліфікації робочої сили і вдосконалення наукової організації праці). Ефективність виробництва підвищується.

В реальному житті екстенсивні і інтенсивні процеси переплітаються.

- **змішаний** – переважно інтенсивний або переважно екстенсивний.

В сучасних умовах економічне зростання забезпечується за рахунок інтенсивних факторів на 70-75%, екстенсивних – на 25-30%.

#### **4. ЦИКЛІЧНІСТЬ СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ: СУТЬ І ПРИЧИНИ. ВИДИ ЦИКЛІВ**

**Циклічний характер** означає, що швидке зростання виробництва через певний проміжок часу змінюється швидким падінням. **Цикл** – рух виробництва від кризи до кризи.

##### **Зовнішні причини циклічності (фактори):**

- зміни чисельності населення,
- винаходи і інновації – зміни технології,
- політичні події.

##### **Внутрішні причини циклічності (фактори):**

- споживання ,
- інвестиції,
- діяльність уряду.

### **Циклічність має різні форми прояву:**

- а) за часовими параметрами,
- б) за неоднозначністю матеріальної основи розвитку циклу,
- в) за характером впливу на економічні процеси.

### **За тривалістю цикли поділяються на:**

- **малі** – (3-4 р.) – пов'язані із відновленням рівноваги на споживчому ринку, матеріальна основа – процеси, що відбуваються в сфері грошових відносин,
- **середні** – (7-11 років) - базові – найбільш відчутний вплив на розвиток економіки Матеріальна основа – фізичне оновлення основного капіталу,
- **великі** (40-60 р.) – матеріальна основа – структурне оновлення технологічного способу виробництва, що здійснюється двома шляхами: еволюційним (поступове поліпшення і удосконалення технології) і революційним (докорінні якісні зміни в технології).

### **Фази середнього циклу:**

1) **криза** – основа циклу. **Класична криза** – криза **перевиробництва** – нагромадження маси товарів, які не знаходять збуту.

### **Ознаки кризи:**

- спад виробництва,
- ціни раніше падали, в сучасних умовах – зростають, спостерігається стагфляція – поєднання інфляції із спадом виробництва.
- зростання безробіття,
- падіння зарплати,
- падіння прибутків,
- падає курс акцій,
- банкрутства,
- попит на гроші зростає – зростає % ставка,
- знижуються капіталовкладення,
- кредити не повертаються
- криза неплатежів,
- дефіцит готівки.

**Позитивна роль** – вирішуються протиріччя, що нагромадились в економіці, відбувається оздоровлення економіки, оновлення виробництва, що веде до зростання.

2) **депресія** – топтання на місці, загальний застій.

**Ознаки депресії:**

- зупиняється падіння цін,
- надлишки реалізуються по зниженим цінам або ліквідуються,
- стабілізується рівень виробництва і товарних запасів,
- невисока норма прибутку,
- безробіття не зростає,
- заробітна плата низька,
- падає % ставка (у тих, що вижили з'являються гроші),
- відновлюються зв'язки,
- починається оновлення капіталу.

3) **пожвавлення** – відновлюється докризовий рівень виробництва і готується піднесення.

**Ознаки пожвавлення:**

- оновлення капіталу веде до розширення виробництва продукції I підрозділу – зростання робочої сили – зростання попиту на предмети споживання – розширення виробництва продукції II підрозділу,
- відновлюється економічне зростання,
- зростає заробітна плата,
- зростають прибутки,
- скорочується безробіття,
- пожвавлюється торгівля,
- зростає ставка %.

4) **піднесення** – економіка виходить на рівень, що перевершує всі попередні рубежі.

**Ознаки:**

- прискорюється економічне зростання,
- поліпшуються всі показники: зростає зарплата, кредит, %, товарооборот, розширюється виробництво, прискорюється кругооборот капіталу,
- зріють передумови для майбутнього падіння.

**Фактори, що впливають на особливості сучасного циклу:**

- розвиток НТП, впровадження ресурсозберігаючих технологій,
- розвиток сфери послуг, що менше піддається циклічним коливанням,
- державне регулювання.



### **Особливості сучасного циклу:**

- економіка не провалюється, а сповзає в кризу поступово,
- криза не така глибока (відсутнє різке зниження цін, замість надвиробництва товарів, з'являється надвиробництво основного капіталу, коли виробничі потужності навіть у період відсутності кризи завантажені на 75-80%),
- криза проявляється в падінні темпів зростання,
- зникла депресія після кризи (антициклічне регулювання виводить економіку із фази кризи в стадію поживавлення),
- збільшення тривалості піднесення,
- перехід від піднесення до кризи відбувається через застій і скорочення виробництва.

### **Терміни і поняття:**

<i>відтворення</i>	<i>економічне зростання</i>
<i>просте відтворення</i>	<i>інтенсивний тип економічного зростання</i>
<i>розширене відтворення</i>	<i>зростання</i>
<i>звужене відтворення</i>	<i>екстенсивний тип</i>
<i>національне багатство</i>	<i>економічного зростання</i>
<i>національний дохід</i>	<i>пропорційність</i>
<i>фонд заміщення</i>	<i>цикл</i>
<i>фонд нагромадження</i>	<i>криза</i>
<i>фонд споживання</i>	<i>депресія</i>
<i>норма нагромадження</i>	<i>поживавлення</i>
<i>ефективність нагромадження</i>	<i>піднесення</i>

### **Питання для обговорення:**

1. Що означає в сучасних умовах відтворення засобів виробництва і які його особливості?
2. Що означає відтворення виробничих відносин?
3. В чому полягає суть проблеми реалізації продукції?
4. Що виражає норма нагромадження?
5. Чому віддати пріоритет - нагромадженню чи споживанню?
6. У чому проявляється єдність та суперечливість нагромадження і споживання?
7. Чи справедливо використовувати частину необхідного продукту для нагромадження? Обґрунтуйте свою точку зору.

8. Які фактори розвитку економіки можна віднести до екстенсивних, а які до інтенсивних? Наведіть приклади.
9. Які темпи економічного зростання є оптимальними?
10. Чи є факторами економічного зростання національні звичаї, традиції, особливості національної свідомості?
11. Які показники кількісно та якісно характеризують економічне зростання країни?
12. Чи обов'язково зростання продуктивності праці має означати економічне зростання?
13. Чи завжди підвищення матеріаловіддачі (фондовіддачі) є інтенсивним фактором економічного зростання?
14. Чи означає зростання ВВП одночасне підвищення добробуту населення?
15. Чи можна ототожнювати зайняте населення з трудовими ресурсами?
16. Які фактори визначають розміри та динаміку зайнятості?
17. Чим індустріальний тип зайнятості відрізняється від інформаційного?
18. Чи існує різниця між повною і ефективною зайнятістю?
19. Чому виникають диспропорції в економіці? Як їх можна подолати?
20. В чому проявляється взаємозв'язок між малими, середніми і великими циклами?
21. Чи може економічна криза бути для економіки країни не тільки руйнівним, а й творчим фактором?
22. Чому кризи - явище періодичне?
23. Як змінюються сучасні економічні кризи?
24. Чим економічна криза в Україні відрізняється від класичної економічної кризи?

## ТЕМА 11

### ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Об'єктивна необхідність, суть і моделі державного регулювання суспільного виробництва.
2. Головні цілі і економічні функції держави в ринковій економіці.
3. Основні напрями і методи державного регулювання.
4. Фінанси: суть, структура, функції. Державний бюджет. Державний борг.
5. Податки: суть, функції, види. Принципи і методи оподаткування.
6. Форми і інструменти державного регулювання.

#### 1. ОБ'ЄКТИВНА НЕОБХІДНІСТЬ, СУТЬ І МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

В забезпеченні нормального функціонування економіки країни важлива роль належить державі. Розвинута ринкова економіка являє собою оптимальне поєднання ринкового механізму і державного регулювання економічних процесів.

**Держава на протязі всієї історії свого існування втручалася в економічні процеси. Це зумовлено було:**

- 1) власним виникненням держави і необхідністю вилучення на свою користь певної частини ССП для утримання апарату чиновників державної влади, армії, поліції, судів та ін.,
- 2) необхідністю прийняття деяких законів (про тривалість робочого дня),
- 3) необхідністю захисту національного ринку.

Суто утриманські інтереси визначали пасивну, **обмежену роль держави**. За цих умов активну роль відігравав ринковий механізм, який без особливих збоїв функціонував протягом трьох століть.

Розвиток товарного виробництва, монополізація і ускладнення відтворювальних процесів виявили обмеження у регулюючих можливостях ринкового механізму.

Уперше виявилась неспроможність ринкового механізму у 1825 р. (економічна криза) – почали виникати тривалі порушення між сукупним попитом і пропозицією, безробіття, інфляція. Це зумовило об'єктивну необхідність активізації ролі держави. Криза 29-33 рр. ХХ ст. показала, що ринковий механізм для забезпечення макроекономічної стабільності повинен доповнюватись державним регулюванням.

### **Причини, що зумовили необхідність розширення державного регулювання економіки:**

- розвиток продуктивних сил, їх ускладнення (з'явилися нові елементи в системі продуктивних сил – наука, інформація, які вимагають посилення регулюючої ролі держави; відбулися зміни в традиційних елементах продуктивних сил – робочій силі і засобах виробництва,

- наростання труднощів у взаємодії людини з природою, виникнення екологічної кризи,

- поглиблення процесу усупільнення виробництва (спеціалізації, концентрації, централізації) привело до зростання кількості галузей, посилення міжгалузевих зв'язків – необхідність координації,

- ускладнення відносин власності (значне зростання суб'єктів власності - держава повинна формувати єдину нормативну базу, виробити науково обґрунтовану політику оподаткування),

- неспроможність ринкового механізму забезпечити зайнятість, соціальну захищеність, подолати монополізм, інфляцію, економічні кризи, рівномірно розвивати регіони країни,

- необхідність проводити єдину соціально-економічну політику (єдина інформація, прогнози, програми), грошово-кредитну політику,

- необхідність регулювати світогосподарські зв'язки.

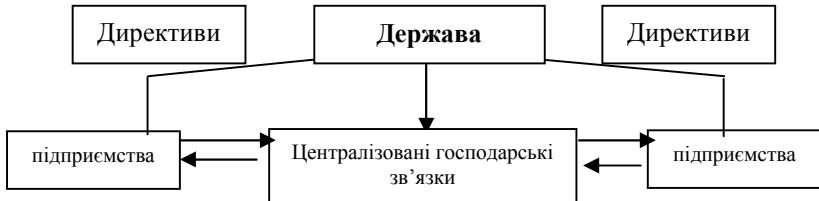
**Державне регулювання економіки** – система державних заходів, спрямованих на забезпечення нормального процесу суспільного відтворення, сприятливих умов для функціонування економіки.

Важливо знайти розумне співвідношення між державним регулюванням і ринковим механізмом. **Обсяги регулюючих функцій**, які виконують держава і ринок, час від часу змінюються. **Залежить від:**

- рівня розвитку продуктивних сил,
- політичної орієнтації країни,

- характеру історичного етапу, на якому знаходиться суспільство,
- соціальної структури,
- національних особливостей.

### Державне управління централізованою економікою



### Державне регулювання ринкової економіки



**Питання про роль держави** дискусійне і в сучасних умовах. З часу виникнення науки – боротьба поглядів, ідей.

**Меркантилізм** – ідеї розширення втручання держави в господарські справи, процеси відтворення з метою зростання багатства шляхом проведення протекціоністської політики, стимулювання експорту.

**Фізіократи** – ідеї свободи торгівлі, обмеження втручання держави в економіку.

#### Англійська класична школа:

- єдиний регулятор економічного розвитку – ринок (“невидима рука ринку” – А.Сміт),
- капіталістична економіка – збалансована і гармонійна,
- рівновага підтримується в ході вільної конкуренції за рахунок постійного коливання цін, внаслідок чого врівноважується попит і пропозиція,

- держава не повинна перешкоджати вільному розвитку підприємництва.

### **Концепції державного регулювання:**

а) розширення державного втручання (кейнсіанство, неокейнсіанство),

б) обмеження ролі держави (неокласики, монетаризм).

1) **Кейнсіанство** (Дж.Кейнс “Загальна теорія зайнятості, % і грошей” (1936 р.) – обґрунтував необхідність і практичне значення державного регулювання):

- сформулював макроекономічний підхід до аналізу соціально-економічних процесів. Це дало можливість вивчати категорії: національний дохід, сукупні інвестиції, кількість грошей в обігу, заощадження, зайнятість, % у взаємодії і функціональних зв'язках, встановлюючи відповідні кількісні і якісні закономірності,

- закони вільної конкуренції відійшли у минуле,
- розвиток економіки носить нерівномірний характер, а рівновага – рідкісний випадок,
- одним із проявів нерівноваги – випереджаюче зростання пропозиції в порівнянні із зростанням попиту.

**Головна ідея** – регулювання ефективного попиту і підтримання рівня зайнятості.

### **Рекомендації для виходу із стану економічної нерівноваги:**

- держава повинна стимулювати зростання приватних інвестицій шляхом зниження норми %, податків. Тоді підприємці вкладатимуть кошти у виробництво, а не будуть заощаджувати. З'явиться додатковий попит на робочу силу і засоби виробництва (зросте зайнятість). Із зниженням % за кредит знижується % по вкладах. Стає не вигідним заощаджувати – зростає споживання;

- зростання державних витрат і державного попиту, що приводить до зростання сукупного попиту. Вирівнюється попит і пропозиція,

- зростання інвестиційного попиту веде до зростання споживацького попиту (зростання заробітної плати відбувається із зростанням цін, заробітки знецінюються, не вигідно заощаджувати).

В результаті збільшується зайнятість і прибутки населення (рівень зайнятості визначається ефективним попитом, який залежить від споживання, заощаджень і інвестицій).

Політика стимулювання ефективного попиту стала водночас міною сповільненої дії, наслідки якої проявились в 60-і роки ХХ ст. – інфляція.

2) **Монетаризм** – обмежували роль держави регулюванням грошової маси. Першочергову роль відводили грошам.

- **рівень господарської активності повинен визначатись кількістю грошей в обігу**, приріст яких регулюється банківською системою. Держава повинна забезпечити стабільні темпи зростання грошової маси – 3% в рік. Це означає обмеження кредитно-грошової маси в обігу і скорочення виробничого і споживчого попиту (стримування інфляції). По суті це своєрідне заморожування попиту на гроші і контроль за їх припливом в обіг;

- ввели **положення про природний рівень безробіття** (6-7% працювати не хоче), що визначається законом попиту і пропозиції, виступали проти повної зайнятості.

3) **Неокейнсіанство** (60-70 рр. ХХ ст.) – доповнили концепцію Дж. Кейнса рекомендаціями, що сприяли підвищенню якості робочої сили, покращанню можливостей працевлаштування окремими категоріями населення.

**Заходи:**

- держава активізує процеси розподілу і перерозподілу НД, тобто податки зростають, але освіта, медицина залишаються безкоштовними,

- антициклічне, антикризове регулювання економіки – розробили конкретні методи втручання, щоб не було криз (робити не таке високе піднесення, а значить і не таке високе падіння),

- розширити програмування господарських процесів. Держава повинна прогнозувати, складати плани,

- сприяти розвитку НТП, формувати нові галузі і види діяльності.

4) **Теорія економіки пропозиції:**

- стимулювати пропозицію шляхом розвитку приватного підприємництва і накопичення капіталу (зниження податків – зростання виробничих потужностей і зайнятості),

- повинна бути надана безмежна свобода підприємництва (всі, хто бажає – нехай займається, спростити процедуру оформлення діяльності),

- держава повинна відмовитися від більшості соціально-економічних програм (якщо знизити податки, неможлива безкоштовна освіта, медицина).

Спочатку – популярність, яка потім знизилась, не подобалась плата за освіту, медицину, згодні платити вищі податки, але щоб освіта, медицина – безкоштовні.

5) **Кейнсіансько-монетаристський синтез** – в основі кейнсіанська модель, доповнена заходами по боротьбі з інфляцією.

## 2. ГОЛОВНІ ЦІЛІ І ЕКОНОМІЧНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Регулювання передбачає проведення державою економічної політики.

**Головна ціль державного регулювання економіки** – економічна і соціальна стабільність, зміцнення існуючої системи в країні, адаптація її до мінливих умов.

### **Конкретні цілі:**

- об'єм виробництва,
- економічне зростання,
- зайнятість,
- економічна ефективність,
- стабільність рівня цін,
- справедливий розподіл доходів, забезпечення працевдатних,
- зовнішній баланс (рівновага експорту-імпорту, стабільність обмінного курсу)
- збереження навколишнього середовища.

### **Економічні функції держави в ринковій економіці:**

1) **законодавець** – розробка системи законів і постанов економічного, соціального і організаційно-господарського характеру, що створюють правові основи ринкової економіки :

- встановлення прав і форм власності і правил господарської діяльності (визначення прав фізичних і юридичних осіб, визначення умов укладання контрактів і функціонування підприємств, встановлення правил гри для фірм-виробників і споживачів, регулювання зв'язків підприємств),



- регулювання трудових відносин і пенсійного порядку (мінімум зарплати, пенсій, допомоги по непрацездатності і безробіттю, закони про пенсії, умови і охорону праці, взаємні обов'язки профспілок і адміністрації),

- захист прав споживачів, екологічне законодавство (законодавство про відображення істини на упаковці і маркування товару – назва фірми, всі елементи, які вміщуються в продукті і небезпечні для здоров'я, стандарти якості),

- антимонопольне законодавство.

2) **стабілізуюча** – підтримання високого рівня зайнятості і цінової рівноваги, а також стимулювання економічного зростання. З цією метою держава:

- визначає цілі, напрями і пріоритети економічного розвитку, виділяє відповідні ресурси для їх реалізації, використовує грошово-кредитні і бюджетно-податкові підйоми,

- забезпечує зайнятість і стабільний рівень цін, проводячи політику, спрямовану на боротьбу з інфляцією і безробіттям,

- бере на себе організацію пропозиції центральних грошей,

- намагається згладити промисловий цикл.

3) **розподільча (перерозподільча)** пов'язана з досягненням більш справедливого розподілу доходів в суспільстві і більш ефективного розміщення ресурсів. Для здійснення держава:

- перерозподіляє доходи верств населення на користь непрацездатних і малозабезпечених (податкова політика, регулювання цін), підтримуючи мінімальні стандарти здоров'я, харчування і доходів (безплатні соціальні програми),

- встановлює і контролює реалізацію постанов про мінімальну зарплату,

- забезпечує країну суспільними благами, у виробництві яких приватні та колективні суб'єкти не зацікавлені, проте вони необхідні суспільству (національна оборона, забезпечення суспільного порядку, контроль над станом навколишнього середовища, освіта, дороги, канали, парки, газопостачання, водопроводи). Ці блага – неподільні – великі одиниці, які не можна продати окремим особам, знаходяться в спільному користуванні, кошти на створення держава збирає у вигляді податків,

- підтримка сільського господарства.

4) **зовнішньоекономічна** (регулювання торговельних відносин, валютного ринку, міграції капіталів і робочої сили, здійснення контролю над платіжними балансами).

**Мета держави** – створити умови для ефективного функціонування ринкового механізму.

**Роль держави:**

- підприємець,
- інвестор,
- продавець,
- покупець,
- кредитор,
- боржник,
- організатор.

**Основні об'єкти державного регулювання економіки:**

- економічний цикл,
- структура господарства (галузева, територіальна),
- умови нагромадження,
- зайнятість,
- грошовий обіг,
- ціни,
- наукові розробки,
- умови конкуренції (підтримка малого бізнесу),
- платіжний баланс,
- соціальні відносини (в тому числі між роботодавцями і працюючими по найму),
- підготовка і перепідготовка кадрів,
- навколишнє середовище,
- зовнішньоекономічні зв'язки.

### **3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ І МЕТОДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

**Напрями державного регулювання економіки:**

- **антициклічне регулювання** – має короточасний характер і спрямоване на послаблення циклічних коливань, зниження рівня інфляції (криза, депресія – стимулювання попиту на товари, капіталовкладень, зайнятості, піднесення – стримування попиту);

- програмування – довготривалий характер, прагне цілеспрямовано впливати на обсяг і напрями капіталовкладень, зміну структури економіки, тобто має стратегічні цілі: складання прогнозів, розробка планів і програм, розробка заходів по виконанню планів і програм (направлене на реалізацію стратегічних цілей).

Держава виконує свої функції, використовуючи різні **методи**:

**1) прями:**

- **інвестиції:**

а) державне підприємництво. Здійснюється в капіталомістких і малорентабельних галузях (вугільна промисловість, залізничний транспорт, водний транспорт, утримання автомобільних доріг), а також галузях, що визначають НТП, підготовку кадрів, проведення наукових досліджень.

б) субсидії приватному сектору – підтримка підприємств інших форм власності через надання товарів, послуг по низьких цінах. Субсидує галузі освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, які або розвивалися б повільніше, або високі ціни були б багатьом недоступні (аграрне виробництво, добувна промисловість, транспорт).

Монопольні прибутки, а часто і просто прибутки не є першочерговою метою державних підприємств в інфраструктурі, енергетиці, сировинних галузях, наукових розробках, охороні навколишнього середовища, підготовці кадрів, так як високих прибутків ніхто не потребує, а збитки покриваються із бюджету. Тому державний сектор став постачальником дешевих послуг (транспортних, поштово-телеграфних), електроенергії і сировини, що зменшує витрати в приватному секторі.

- **державне замовлення** фірмам на виробництво певного виду продукції в регламентовані строки і в певних розмірах або на унікальну, особливо дефіцитну продукцію,

- **державні ціни,**

- **адміністративні методи** базуються на силі державної влади і включають:

а) методи дозволу,

б) заборони,

в) примусу (в розвинених країнах державні органи зобов'язують підприємства організувати у себе виробниче навчання молоді, створювати певні побутові зручності для зайнятих, встановлювати

очисні споруди). З їх допомогою здійснюється державний контроль над цінами, доходами, обліковою ставкою, валютним курсом.

В сучасних умовах сфера дії адміністративних мір обмежена в більшості країн сферою охорони навколишнього середовища, соціального захисту населення (створення мінімальних побутових умов для відносно слабо захищених верств населення). Тобто адміністративні важелі державного регулювання в розвинених країнах використовуються в незначних розмірах, але в критичних ситуаціях (війна, критичний стан економіки) їх роль зростає,

г) урядові переконання (заклики до населення).

## **2) непрямі методи:**

- правові регулятори – прийняття законодавчих актів і дій виконавчої, судової влади,
- економічні регулятори (грошово-кредитні, податкові, бюджетні (державні кредити, затрати на купівлю товарів у приватному секторі), індикативне планування).

Можливості державного регулювання економіки не безмежні. Економічною основою державного регулювання є частина ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет і позабюджетні фонди, і державна власність. Ефективність державного регулювання тим більша, чим більші державні доходи, чим більша доля ВВП перерозподіляється державою, чим більшу роль в економіці грає державна власність.

### **Існують певні межі зростання державних доходів:**

- межі достатньої мотивації підприємницької діяльності,
- соціальні межі оподаткування осіб, що працюють за найманням і середніх верств,
- межі приросту ВВП,
- обмежені можливості державної власності (не може зростати, захоплюючи все нові позиції в ключових галузях господарства, що суперечить інтересам приватної власності).

#### **4. ФІНАНСИ: СУТЬ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ. ДЕРЖАВНИЙ БОРГ**

**Фінанси** – система економічних відносин, пов’язана з утворенням, розподілом та використанням грошових ресурсів у суспільному виробництві. Фінанси не охоплюють рух грошових ресурсів, пов’язаних з товарно-грошовим обігом у роздрібній торгівлі, при оплаті послуг (побутових, культурних), а також рух грошей між окремими членами суспільства (процес купівлі-продажу, акти дарування, успадкування грошей).

##### **В систему фінансових відносин входять:**

- фінансові відносини між державою і підприємствами (платежі в державний бюджет),
- між підприємствами (розрахунки за поставки продукції),
- між підприємствами і робітниками (зарплата, премії, дивіденди, утримання податків, залучення коштів трудящих через акції),
- між державою і окремими членами суспільства (суспільні фонди споживання, податки, позики, кредити, вклади в ощадбанки),
- між підприємствами і банками,
- у внутрішньогосподарських зв’язках (бригадна організація, оренда),
- між державними органами різних рівнів управління.

**Суб’єкти** фінансових відносин – підприємства, громадські організації, державні органи управління, держава в цілому, населення.

**Значення фінансів (роль)** – забезпечення руху відповідної грошової маси від низових ланок виробництва до центру і навпаки.

##### **Функції фінансів:**

- регулююча (через систему податків, пільг, кредитів фінанси повинні підтримувати підприємницьку ініціативу, сприяти поживленню ділової активності, раціональному використанню ресурсів),
- розподільча (дозволяє створити рівні можливості всі суб’єктам господарської діяльності, захист певних прошарків населення),
- контрольна (здійснення грошового контролю за використанням матеріальних ресурсів).

### **Структура фінансової системи:**

1) загальнодержавні фінанси (посідають центральне місце – забезпечують виконання державою своїх функцій: управління, оборона, охорона правопорядку),

2) фінанси підприємств (матеріальна основа фінансової системи - з їх допомогою створюється національний продукт, що є джерелом формування фінансових ресурсів і держави, і населення; за рахунок цих фінансів забезпечується поточна господарська діяльність, виробничий і соціальний розвиток підприємства),

3) фінанси населення (забезпечують задоволення потреб),

4) фінанси господарських об'єднань (концернів, асоціацій),

5) фінанси суспільних організацій.

### **Загальнодержавні фінанси включають:**

- бюджетна система – головна ланка,
- фінанси державного соціального страхування,
- фінанси майнового і особистого страхування.

**Бюджет** – фінансовий план утворення та використання централізованих грошових фондів, що регулюються відповідно органами місцевої або центральної державної влади.

Бюджету належить центральне місце у фінансовій системі (за його допомогою перерозподіляється значна частина НД).

### **Структура бюджетної системи залежить від державного устрою країни:**

- в державах з федеральним устроєм є федеральний (державний) бюджет і бюджети складових частин федерації (штатів, земель, республік), а також місцеві бюджети,

- у державах без федерального поділу є лише державний і місцеві бюджети.

Центральна роль належить бюджетам складових частин федерації. Державний бюджет – загальнодержавні функції (управління, оборона, зовнішні зв'язки, охорона кордонів, пошта, зв'язок, залізниця, грошовий обіг);

В Україні центральне місце належить державному бюджету (роль в розвитку освіти, охорони навколишнього середовища, соціального страхування).

Місцеві (обласні, міські, районні, сільські) бюджети вирішують соціальні проблеми (освіта, охорона здоров'я, комунальне господарство).

**Місцевий бюджет** не входить до державного бюджету. Він є самостійним, незалежним від вищого рівня органів управління. Але може отримувати **допомоги**:

- **дотації** – допомога нецільового призначення,
- **субсидії** – фінансуються конкретні заходи (цільове призначення, поточні цілі),
- **субвенції** – цільовий характер, для перспективного розвитку.

### **Структура бюджету:**

#### **1) доходи:**

- податкові надходження (75-85%),
- доходи від державної власності і державної торгівлі (5-8%),
- державні цільові фонди (на випадок безробіття, розвиток паливно-енергетичного комплексу, соціального захисту інвалідів, охорони навколишнього середовища, інноваційний фонд і ін.) – 10-12%.

#### **2) видатки:**

- на соціальні послуги: охорона здоров'я, освіта, соціальні допомоги, субсидії місцевому бюджету на ці цілі (40-50%),
- на господарські цілі: капіталовкладення в інфраструктуру, дотації державним підприємствам, субсидії сільському господарству, витрати на здійснення державних програм (кредити, субсидії, дотації підприємствам, що приймають участь у виконанні державних програм економічного розвитку) (10-20%),
- на озброєння і матеріальне забезпечення зовнішньої політики (утримання дипломатичних служб і позики іноземним державам) (10-20%),
- адміністративно-управлінські видатки (урядових органів, поліції, юстиції) (5-10%),
- платежі по державному боргу (7-8%).

#### **Напрямки бюджетних витрат:**

- державні закупки товарів і послуг (оплата поставок озброєнь і одягу для “силових структур”, обладнання і продуктів харчування для шкіл і лікарень), оплата праці робітників бюджетної сфери,
- державні виплати із бюджету (трансфертні платежі): грошові платежі і пенсії, дотації, субвенції, субсидії (гранти), державні премії. Вони є ефективним регулятором розширення сукупного попиту,

стимулювання виробництва, прискорення розвитку певних сфер національного господарства (прогресивних галузей, науки, освіти, охорони навколишнього середовища)

Перевищення видатків над доходами свідчить про фінансове напруження в країні – **дефіцит державного бюджету:**

**Причини:**

- великі державні програми,
- мілітаризація, війни, економічні кризи, спад виробництва,
- зростання управлінського апарату,
- деформована структура економіки,
- недосконала податкова система.

**Шляхи покриття:**

- зростання доходів (зростання податків, гнучке оподаткування, приватизація, підвищення ефективності використання державної власності),
- зниження видатків,
- випуск боргових зобов'язань держави (короткострокові векселі, облігації), що розміщуються у резервних банках,
- емісія нічим не забезпечених паперових грошей,
- зовнішні кредити.

Зростання бюджетного дефіциту призводить до зростання державного боргу.

**Державний борг** – це сума нагромаджених за певний період бюджетних дефіцитів за вирахуванням позитивних сальдо бюджету (надлишків), які мали місце за цей час.

**Внутрішній борг** – борг держави своєму населенню (позики, вклади, зарплата).

**Зовнішній борг** – борг іноземним державам, організаціям і приватним особам.

**Негативні наслідки державного боргу:**

- зростання податків і підлив стимулів до господарської активності, посилення соціальної напруги в суспільстві,
- зростання позичкового % (оскільки державні позики збільшують попит на кредити) і відповідно скорочення інвестицій,



- відплив частини ВВП за кордон (на погашення державного боргу),
- посилення нерівності в доходах (у багатих збільшуються заощадження, облігації, а значить % доходів),
- зниження міжнародного авторитету держави,
- невпевненість у завтрашньому дні.

### **Шляхи погашення державного боргу:**

#### **1) внутрішнього:**

- рефінансування – продаж нових облігацій при настанні строку погашення попередніх облігацій. Отримані гроші використовують для виплати попереднім власникам.
- нові гроші,
- нові податки,
- зовнішні кредити. Погашення державного внутрішнього боргу призводить до перерозподілу доходів в країні.

#### **2) зовнішнього:**

- зростання експорту,
- зниження імпорту,
- фінансова стабілізація,
- традиційний – виплата за рахунок золотовалютних резервів,
- консолідація боргу з погодження кредитора – перетворення у довгостроковий або безстроковий,
- конверсія - перетворення боргу у довгострокові іноземні інвестиції, що практикуються в деяких країнах (іноземні кредитори в рахунок боргу придбають нерухомість, цінні папери, участь у капіталі, участь у приватизації державного майна),
- звернення країни-боржника до міжнародних банків, які надають пільгові кредити для виходу із кризи, але обумовлюють жорстокими вимогами.

## **5. ПОДАТКИ: СУТЬ, ФУНКЦІЇ, ВИДИ. ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ОПОДАТКУВАННЯ**

**Податки** – встановлений державою обов’язковий збір, що сплачують підприємства, організації, населення.

### **Функції податків:**

1) фіскальна – податки забезпечують державу фінансовими ресурсами, є головним джерелом бюджетних доходів (фіска – державна скарбниця). Оподаткування має межі. Після певної висоти податкової ставки:

- а) починають стримувати економічну активність людей,
- б) підштовхують до ухилення від податків,
- в) люди хочуть краще жити на допомоги, а не на доходи від діяльності.

В результаті податкові надходження зменшуються. Зв'язок між ставками і надходженнями відображає крива Лаффера. При зростанні ставки надходження спочатку зростають, а потім знижуються до 0;

2) регулююча – регулює відносини держави з різними секторами економіки (зниження або збільшення податків стимулює чи стримує розвиток окремих сфер економіки (знижки, пільги стимулюють інвестиції окремих регіонів, сфер, НТП, малого бізнесу).

3) стимулююча – стимулює підприємницьку виробничу діяльність та інвестиційну активність (введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва).

#### **Податкові пільги:**

- неоподаткований мінімум,
- вирахування із оподаткування окремих елементів об'єкту оподаткування,
- звільнення від сплати податків окремих осіб чи категорій платників,
- зниження податкових ставок,
- податковий кредит (відстрочка стягнення, зменшення суми податку),
- вирахування із податкової бази (податкові вирахування).

Податкові вирахування зменшують податкову базу, а податковий кредит – суму податку,

4) розподільча – зібрані в бюджеті податки ідуть на фінансування потрібних програм (перерозподіл на користь малозабезпечених).

### **Основні елементи податкової системи:**

- суб'єкти – хто платить,
- об'єкти – що оподатковується (доходи, майно, товари),

- одиниця оподаткування – в яких одиницях вимірюється об’єкт оподаткування (гектари (земельний податок), грн.(податок з доходів), людина і ін.),
- податкова ставка – величина податку на одиницю оподаткування,
- податкові пільги – враховують специфічні умови господарювання платника. Вимоги до податкових пільг: адресність, повинні наступати автоматично.

### **Види податків:**

#### **1) залежно від об’єкта оподаткування:**

а) **прямі** – на доход і майно юридичних і фізичних осіб (прибутковий податок з громадян, податок на прибуток підприємств, земельний податок, податок з власників будівель, податок з власників транспортних засобів і ін.). Стягуються безпосередньо з тих, хто отримує доходи або має майно, що оподатковується;

б) **непрямі** – податки на товари і послуги у вигляді надбавки до ціни. Не пов’язані з доходом (майном) платника податку. Платить споживач, що купує товари за підвищеними цінами:

- індивідуальний акциз – податок на високорентабельні і монопольні товари (алкогольні напої, тютюнові вироби, коштовності, нафтопродукти, автомобілі),

- універсальні акцизи – податки на загальну вартість реалізованих товарів і послуг (податок на додану вартість, податок з обороту, податок з продажу). Податок на додану вартість – частина новоствореної вартості, яка сплачується до державного бюджету на кожному етапі виробництва товарів і надання послуг,

- мито.

#### **2) залежно від органу, що здійснює стягнення податків:**

а) загальнодержавні (встановлюються і стягуються центральними органами управління),

б) місцеві (встановлюються і стягуються місцевими органами управління на відповідній території),

#### **3) залежно від порядку використання:**

а) загальні (використовуються на загальнодержавні потреби – податок на додану вартість, податок на прибуток підприємств і ін.),

б) спеціальні (використовуються для визначених цілей – збір на обов’язкове державне пенсійне страхування, збір на обов’язкове соціальне страхування і ін.

### **Ставки оподаткування:**

- пропорційно до доходу (податок стягується за сталою % ставкою – єдина ставка для доходу будь-якого розміру, податок зростає прямо пропорційно до доходів (податок на прибуток підприємств в Україні, плата за використання природних ресурсів),

- прогресивна (чим більші доходи, тим більші ставки, податок зростає швидше від доходу (прибутковий податок з громадян, податок на особисті доходи і ін.),

- регресивна (податок зростає повільніше від доходу, регресія в тому, що багатшому сплатити легше, ніж біднішому (акциз, податок з власників транспортних засобів і ін.).

### **Принципи оподаткування:**

- обов'язковість (сплачувати в певний строк),  
- рівність (забезпечення однакового підходу до всіх суб'єктів господарювання – однакові ставки),

- соціальна справедливість (встановлення податків з врахуванням можливостей),

- стабільність (незмінні протягом бюджетного року),

- економічна обґрунтованість (встановлення податків на підставі показників розвитку національної економіки),

- простота і доступність (зрозумілість),

- гнучкість (коригування в залежності від економічних умов),

- однократність,

- зручність.

### **Методи оподаткування:**

- **кадастровий** – податок нараховується на основі кадастру, тобто класифікації об'єкта по зовнішнім ознакам, які дозволяють встановити його середню прибутковість (використовується при оподаткуванні землі, житла),

- **“у джерела”** – нараховується до видачі доходу, стягується бухгалтерією того підприємства, яке оплачує доход суб'єктам оподаткування (прибутковий податок з громадян і ін.),

- **по деклараціях** – податок нараховується після одержання доходів платниками податків. Здійснюється шляхом подачі декларації до податкової адміністрації. По деклараціях сплачують:

- ті, хто займається індивідуальною трудовою діяльністю,

- творчі працівники,

- хто працює за сумісництвом.

## **6. ФОРМИ І ІНСТРУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

### **Форми державного регулювання:**

- структурна політика,
- індикативне планування,
- антимонопольна політика,
- інноваційна політика,
- фінансова політика,
- грошово-кредитна політика,
- антиінфляційна політика,
- соціальна політика.

**Структурна політика** – визначення і обґрунтування цілей, пріоритетних ланок і характеру структурної перебудови.

### **Напрями структурної політики:**

- створення розвинутого споживчого сектора,
- подолання технологічної відсталості,
- розвиток нових галузей і видів виробництв (носіїв НТП),
- стимулювання розвитку підприємств, що знаходяться в кризовому стані,
- згортання неефективних сфер використання інвестиційних ресурсів,
- виробництво конкурентноспроможної продукції,
- зниження залежності від імпорту ресурсів,
- активна підтримка малого бізнесу,
- конверсія.

### **Інструменти:**

- бюджетні інвестиції,
- програми структурної перебудови,
- підготовка і перепідготовка кадрів,
- кредитні і податкові інструменти,
- цінові пільги.

**Індикативне** планування носить не обов'язковий, а рекомендаційно-орієнтуєчий характер. Мета – координація господарської діяльності суб'єктів і забезпечення їх інформацією про цілі і пріоритети розвитку суспільного виробництва.

### **Основні операції індикативного планування:**

- прогноз (завдання, етапи, види, сценарії),
- сам план (основні показники),
- програми (національні середньострокові, надзвичайні, цільові).

**Антимонопольна політика** – регулювання процесу створення монопольних структур, захист конкуренції від неправомірних дій монопольних утворень. Спирається на законодавство, здійснюється через антимонопольні установи, які наділені консультативними (пропаганда і контроль за дотриманням принципів конкуренції) і юридичними (заслуховування справи про порушення антимонопольного законодавства) повноваженнями.

### **Методи втілення антимонопольного законодавства:**

- ліквідація фірми,
- високе оподаткування прибутку,
- контроль над цінами,
- розукрупнення монополій.

**Інноваційна політика** спрямована на створення і поширення нововведень. **Головні напрямки** діяльності держави щодо нововведень:

- розвиток НТП,
- оновлення основних фондів,
- удосконалення і впровадження нових форм управління, організації виробництва і праці.

### **З цією метою держава:**

- будує великі науково-дослідні центри та лабораторії,
- створює наукомісткі та капіталомісткі галузі економіки,
- передає патенти та ліцензії підприємствам,
- надає урядові замовлення на науково-дослідні розробки,
- готує наукові кадри.

**Фінансова політика** — заходи держави по мобілізації фінансових ресурсів, розподілу і використанню їх на основі фінансового законодавства.

**Напрями:**

- в сфері оподаткування і регулювання структури державних витрат з метою дії на економіку (фіскальна політика),
- в сфері регулювання бюджету (бюджетна політика).

**Фіскальна політика** – маневрування державними видатками і податками для регулювання рівня ділової активності і вирішення різних соціальних завдань. Види: дискреційна і автоматична.

**Бюджетна політика** – заходи держави по складанню, розгляду та виконанню державного бюджету, спрямовані на зниження дефіциту державного бюджету, зростання ВВП, зменшення кількості податків і реформування податкової системи, зниження темпів інфляції.

**Грошово-кредитна політика** спрямована на зміну кількості грошей в обігу, обсягу кредиту і ставки позичкового %.

**Види:**

- кредитної експансії (в період спаду),
- кредитних обмежень (при перевиробництві).

Основні методи грошово-кредитної політики:

- зміна норми обов'язкових резервів комерційних банків, що зберігаються у Центральному банку,
- купівля – продаж державних цінних паперів на відкритому ринку,
- зміна дисконтної ставки при наданні кредитів комерційним банкам.

**Антиінфляційна політика** проводиться монетарними і немонетарними методами і спрямована на подолання інфляції.

Стратегічні заходи (розраховані на перспективу):

- жорстке обмеження на щорічне зростання грошової маси при проведенні грошової політики,
- скорочення бюджетного дефіциту,
- протидія зовнішнім інфляційним впливам,
- підвищення курсу національної валюти.

Тактичні заходи (від яких чекають негайних результатів):

- збільшення товарності господарства,
- роздержавлення економіки,
- стимулювання імпорту,
- стимулювання заощаджень.

**Соціальна політика** має протидіяти зниженню життєвого рівня населення в умовах ринкової економіки.

**Напрями:**

- регулювання зайнятості,
- регулювання доходів.

Проводячи політику **регулювання зайнятості**, держава впливає на попит і пропозицію робочої сили через:

- розвиток державного підприємництва,
- створення і реалізацію програми громадських робіт,
- стимулювання створення робочих місць,
- підготовку і перепідготовку кадрів,
- скорочення тривалості робочого дня,
- розвиток освіти, охорони здоров'я,
- допомогу безробітним, їх перекваліфікацію.

**Основні елементи соціального захисту в сфері регулювання доходів:**

- гарантія мінімуму заробітної плати,
- гарантія прожиткового мінімуму (“межі бідності”),
- індексація доходів,
- соціальні виплати (“трансферти”),
- соціальне страхування (в тому числі соціальне забезпечення).

**Терміни і поняття:**

*державне регулювання економіки*

*кейнсіанська модель*

*монетаристська модель*

*неокейнсіанська модель*

*модель теорії економіки пропозиції*

*законодавча функція держави*

*стабілізуюча функція держави*

*розподільча функція держави*

*суспільні блага*

*зовнішньоекономічна функція держави*

*антициклічне регулювання програмування*

*прямі методи державного регулювання*

*непрямі методи державного регулювання*

*фінанси*

*загальнодержавні фінанси*

*бюджетна система*

*державний бюджет*

*дефіцит державного*

*бюджету*

*місцевий бюджет*

*дотації*

*субсидії*

*субвенції*

*державний борг*

*податки*



*об'єкт податку*  
*суб'єкт податку*  
*одиниця оподаткування*  
*податкова ставка*  
*прямі податки*  
*непрямі податки*  
*загальнодержавні податки*  
*місцеві податки*  
*загальні податки*  
*спеціальні податки*  
*прогресивний податок*  
*регресивний податок*  
*пропорційний податок*

*кадастровий метод*  
*оподаткування*  
*метод "у джерела"*  
*метод по деклараціях*  
*структурна політика*  
*індикативне планування*  
*інноваційна політика*  
*антимонопольна політика*  
*фіскальна політика*  
*грошово-кредитна політика*  
*антиінфляційна політика*  
*соціальна політика*

### **Питання для обговорення:**

1. Які причини державного втручання в економіку?
2. Чому за наявності державного втручання сучасну ринкову економіку називають змішаною?
3. Яким повинно бути співвідношення між державним регулюванням і ринковим саморегулюванням?
4. Від яких факторів залежать обсяги регулюючих функцій держави і ринку?
5. Чим відрізняються одна від одної моделі державного регулювання?
6. Чим відрізняється роль держави в ринковій економіці від ролі держави в централізованому керованому господарстві?
7. Якими проблемами ринкової економіки повинна займатися держава?
8. Що таке "суспільні блага"? Чому з розвитком суспільства збільшується їх кількість?
9. Чому в економіці будь-якої країни роль державного сектора історично зростає?
10. Чи можливі невдачі державного регулювання, які будуть гірші за невдачі ринку?
11. Від чого залежить вибір методів державного регулювання економіки?
12. Які ви можете назвати форми державної допомоги приватним фірмам?
13. Чи можна ототожнювати фінанси з грошовими відносинами?

14. Чому фінанси підприємств є матеріальною основою фінансової системи, а центральне місце посідають загальнодержавні фінанси?
15. Для чого необхідні державний і місцеві бюджети в ринковій економіці?
16. Чи можна стверджувати, що місцеві бюджети - складова частина державного бюджету?
17. Чи можна сказати, що існування бюджетного дефіциту завжди завдає шкоди економічному розвитку країни?
18. Чи можна однозначно стверджувати, що бездефіцитність означає "здоров'я" економіки?
19. Чому державний борг одночасно є і державним кредитом?
20. Чи небезпечний державний борг для національної економіки в цілому?
21. Чи є державний борг України тягарем для майбутніх поколінь?
22. Чому податкові системи більшості країн носять прогресивний характер?
23. Чому в останні роки в розвинених країнах існує тенденція зниження ступеня прогресивності податкових систем (особливо податків на прибуток корпорацій)?
24. Як можна перекласти податковий тягар на інших осіб?
25. Як розуміти проблему подвійного оподаткування?
26. Чи можна податки на спадщину вважати несправедливими?
27. Чи існує взаємозв'язок форм і методів державного регулювання? В чому він полягає?
28. Яким чином держава може гарантувати конкуренцію?
29. Як можна з допомогою фіскальної політики стабілізувати національну економіку?
30. Яким чином держава може стимулювати виробничу активність?
31. Як впливає на підприємницьку діяльність збільшення (зменшення) податків?
32. Як впливає на підприємницьку діяльність зменшення (збільшення) норми обов'язкових резервів банків?
33. Як держава може впливати на підприємницьку діяльність через регулювання своїх витрат?
34. Як треба змінити оподаткування для зменшення долі інвестицій і збільшення долі споживання у національному доході?

35. Які проблеми вирішує держава, збільшуючи кількість грошей в обігу?
36. Які проблеми вирішує держава, встановлюючи норми прискореної амортизації?
37. Для чого держава підвищує ставку позичкового процента для комерційних банків?
38. Якими заходами впливає держава на безробіття і інфляцію?
39. Чому потрібна індексація доходів населення?
40. Чи потрібен диференційований підхід до індексації грошових доходів? Чому?
41. Припустимо, що переваги в індексації доходів надаються малозабезпеченим верствам населення. До якого недоліку це може призвести?
42. Чому при індексації доходів слід враховувати рух не лише цін на споживчі товари і послуги, а й заробітної плати?
43. В чому полягає різниця між соціальними виплатами (“трансфертами”) і соціальним страхуванням?
44. Чи варто підтримувати рівність доходів всіх членів суспільства?

## ТЕМА 12 СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

1. Об'єктивні передумови виникнення, суть і основні етапи розвитку і структура світового господарства.
2. Міжнародний поділ праці: фактори, напрями, форми.
3. Міжнародні економічні відносини і їх форми.

### 1. ОБ'ЄКТИВНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ, СУТЬ І ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ І СТРУКТУРА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

**Світове господарство** – сукупність національних господарств, зв'язаних міжнародними економічними відносинами. Світове господарство – об'єктивний результат розвитку продуктивних сил.

#### **Передумови утворення світового господарства:**

- розвиток великого машинного виробництва, транспортних систем і комунікацій,
- прискорення процесу розвитку міжнародного поділу праці і створення світового ринку,
- зростання масштабів вивозу капіталу,
- підпорядкування економічно слаборозвинутих країн розвинутих державам.

#### **Етапи розвитку світового господарства:**

- кінець XIX – початок XX ст. – формування світового господарства на основі світового капіталістичного господарства. На початку XX ст. світове господарство – сукупність індустріально розвинених країн, економічно слаборозвинених, колоніальних (залежних),
- початок 20-х років XX ст. – 90 роки XX ст. – розпад світового господарства на дві системи:
  - а) світове капіталістичне господарство,
  - б) соціалістичне господарство.

З середини 40-х років XX ст.:

- а) світове капіталістичне господарство,
- б) світове соціалістичне господарство,

в) країни, що розвиваються.

Сучасний світ дуже різноманітний і суперечливий, тому країни важко класифікувати. Виходячи із спільних соціально-економічних ознак і рівня економічного розвитку, можна умовно поділити світове господарство на такі групи (**структура світового господарства**):

- індустриально розвинені країни,
- нові індустриальні країни,
- країни – експортери нафти,
- країни з перехідною економікою,
- економічно відсталі держави.

#### **Основні закономірності світового господарства:**

- нерівномірність економічного розвитку, що зумовлена природно-географічними, техніко-економічними, соціально-політичними факторами;

- концентрація продуктивних сил у невеликій кількості розвинених країн,

- великий розрив між розвиненими і слаборозвиненими державами,

- підвищення ступеня відкритості національної економіки.

Показники ступеня інтернаціоналізації господарського життя:

а) експортна квота -  $q = \frac{e(\text{експорт})}{p(\text{ВВП})} \cdot 100\%$

б) індекс товарності -  $t = \frac{e + i(\text{експорт} + \text{імпорт})}{p(\text{ВВП})} \cdot 100\%$

- наявність двох тенденцій в розвитку країн:

1) до зближення (інтеграції):

- прямі зв'язки між підприємствами,
- поглиблення спеціалізації і кооперації,
- створення міжнародних господарських організацій, спільних підприємств,

- спроби погоджувати політику.

2) до протистояння (конкуренції),

- спроби регулювати все світове господарство в цілому,

Незважаючи на відмінності в рівнях розвитку, країни залежать одна від одної. На сучасному етапі ізоляція неможлива. **Необхідність зв'язків зумовлена:**

- прагненням народів вижити в умовах нарощування ядерних потенціалів,
- розгортанням НТР,
- інтернаціоналізацією господарського життя, міжнародним поділом праці,
- необхідністю розв'язання глобальних проблем.

## **2. МІЖНАРОДНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ: ФАКТОРИ, НАПРЯМИ, ФОРМИ**

Теоретично обґрунтувала проблеми міжнародного поділу праці вперше класична школа.

А.Сміт розробив **теорію абсолютних переваг** (експортувати те, що в країні виробляється дешевше, імпортувати те, що виробляється дешевше за кордоном).

Д.Рікардо – **теорія порівняльних переваг** (спеціалізація країни на виготовленні товару, з виробництва якого вона має найбільші переваги у витратах).

**Міжнародний поділ праці** – спеціалізація окремих країн на виробництві певної продукції, що зумовлює необхідність обміну результатами виробництва між ними. Міжнародний поділ праці передбачає пріоритетний розвиток окремих галузей економіки, в яких країна має переваги (вища продуктивність праці, менші затрати).

**Фактори**, що впливають на міжнародний поділ праці:

- природні (корисні копалини, родючість землі, природно-кліматичні умови),
- НТП (наявність високоефективних технологій, висококваліфікованої робочої сили),
- соціально-економічні умови (особливості історичного розвитку, традиції).

**Основні напрями міжнародного поділу праці:**

**1) міжнародна спеціалізація:**

- міжгалузева (виготовлення окремих видів продукції),
- внутрішньогалузева:

- а) предметна (випуск готових видів продукції),
- б) подетальна (випуск вузлів, комплектуючих частин продукції),
- в) типорозмірна (створення виробів певного типу і розміру),
- г) технологічна (здійснення окремих операцій або технологічних процесів),
- д) наукова.

## **2) міжнародна кооперація праці:**

- здійснення спільних програм,
- спеціалізація за договорами,
- організація спільних підприємств,
- підрядна кооперація,
- поставки у рамках ліцензійних угод,
- доповнення виробничих потужностей партнера.

## **3. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ І ЇХ ФОРМИ**

### **Форми міжнародних економічних відносин:**

- 1) міжнародна торгівля товарами і послугами,
- 2) міжнародна міграція капіталу,
- 3) міжнародна міграція робочої сили,
- 4) міжнародні валютні відносини.

1) Історично першою формою міжнародних економічних відносин була **міжнародна торгівля товарами**. Світовий ринок – система обміну товарами і послугами на міждержавному рівні.

### **Основні показники міжнародної торгівлі:**

- експорт,
- імпорт,
- зовнішньоекономічний оборот (експорт + імпорт),
- торговельний баланс (співвідношення експорту і імпорту): активний (експорт більше імпорту), пасивний (імпорт більше експорту),
- торговельне сальдо (різниця між експортом і імпортом): позитивне, від'ємне.

### **Особливості світового ринку:**

#### **а) вплив зовнішньоекономічної політики:**

- **протекціонізм** – політика, спрямована на захист національного виробника: стримування ввозу продукції, стимулювання експорту продукції.

**Позитивні риси:**

- урівноважує пасивний торговельний баланс,
- захищає національне виробництво від демпінгу,
- захищає молоді галузі національної економіки,
- стимулює власне виробництво,
- зростають надходження до бюджету.

**Негативні риси:**

- послаблюється конкуренція і стимули до праці, падає ефективність виробництва,
- зменшується можливість вибору товарів,
- зростання цін на продукцію,
- позбавляє переваг міжнародного поділу праці,
- підриває можливості експорту із країни,
- посилюються торговельні війни,
- посилюється нелегальний ввіз продукції (контрабанда).

**Засоби протекціонізму:**

**\* для обмеження імпорту:**

- мито,
- імпортна товарна квота – максимально визначений обсяг імпорту товарів,
- ліцензування – видача дозволу на ввезення і вивезення товарів,
- заборони – закривають прикордонний шлагбаум на шляху ввозу в країну певних товарів,

**\* для стимулювання експорту:**

- субсидії галузям, що виготовляють експортні товари,
- податкові пільги,
- дешеві кредити,
- політична підтримка,
- юридична підтримка

- **політика лібералізму** (вільної торгівлі – фритредерства):

**Позитивні риси:**

- стимулює конкуренцію і обмежує монополізм національних фірм,
- підвищується ефективність виробництва і знижуються ціни,
- більший вибір продукції для споживачів.
- використання переваг міжнародного поділу праці,



- забезпечення ефективного розміщення ресурсів

#### **Недоліки:**

- імпорт дешевих товарів, що збільшує їх кількість в країні,
- нав'язування споживачу смаків,
- збут неякісної продукції.

**б) використання світових цін** – в основі лежить **інтернаціональна вартість**, яка визначається суспільно-необхідним робочим часом, що залежить від умов виробництва в тій країні, яка є головним експортером продукції на світовому ринку. На практиці світові ціни – це ціни найважливіших продавців і покупців продукції або основних центрів світової торгівлі.

#### **Фактори, що впливають на світові ціни:**

- валюта платежу,
- умови розрахунку,
- характер поставки,
- місце продажу,
- хто покупець.

#### **в) конкуренція на світовому ринку.**

##### **Засоби:**

- товарний демпінг,
- валютний демпінг.

#### **Основні тенденції розвитку міжнародної торгівлі в сучасних умовах:**

- зміни в структурі світового експорту (зменшується частка сировини, сільгосппродукції, зростає частка готової продукції, науково-технічної),
- зміни співвідношення сил,
- підвищення значення міждержавного регулювання зовнішньоторговельних операцій.

**2) Міграція капіталу** – вкладення коштів за кордон, що приносять їх власнику дохід.

#### **Причини вивозу капіталу:**

- відносний надлишок капіталу на національному ринку (більш прибуткове застосування за кордоном),
- відмінності у рівні витрат (низька заробітна плата, дешева сировина, менші податки),

- вільний доступ до джерел сировини,
- отримання переваг пов'язаних з використанням висококваліфікованої робочої сили,
- розширення ринку збуту своєї продукції.

#### **Мотиви ввозу капіталу:**

- можливість отримання від імпортерів капіталу додаткових кредитів,
- впровадження в національну економіку передових зарубіжних технологій,
- створення додаткових робочих місць.

#### **Форми вивозу капіталу:**

##### **а) підприємницький.**

##### **Шляхи:**

- будівництво за кордоном власних (або на паях) підприємств,
- придбання частини акцій діючих підприємств або контрольного пакету акцій,
- відкриття власних філіалів, дочірніх компаній.

##### **Види:**

- прямі інвестиції – дають право контролю за зарубіжними підприємствами,
- портфельні інвестиції – вкладення капіталу в акції зарубіжних компаній та інші цінні папери з метою одержання доходу, а не встановлення прямого контролю.

##### **б) позичковий (міжнародний кредит).**

##### **Види:**

- за строками надання (короткостроковий, середньостроковий – для фінансування зовнішньої торгівлі; довгостроковий – для виробничих інвестицій),
- за формою надання (товарний, валютний),
- за цільовим призначенням (зв'язані – на певні цілі ; фінансові – на будь-які цілі),
- за видами позичальників (державам, корпораціям, приватним фірмам),
- за видами кредиторів (приватні, державні, міжнародних організацій).

### **Основні тенденції міграції капіталу:**

- зміна напрямів (зростає частина прямих інвестицій в промислово розвинені країни, 80% – переміщується між розвиненими країнами, експортерами капіталу виступають країни, що розвиваються, зростають іноземні інвестиції у країни Східної Європи і СНД),
- перехрещення інвестицій (країна як експортує, так і імпортує капітал),
- зміна співвідношення в експорті капіталу (Японія (53%), Швейцарія, Тайвань потіснили США, найбільші позичальники – США (27%), Великобританія, Мексика, Саудівська Аравія, Китай),
- зростання зовнішнього боргу.

### **Наслідки:**

#### **\*для тих, що ввозять:**

##### **позитивні:**

- сприяє розвитку господарства, посилює конкуренцію місцевих виробництв,
- впроваджуються передові зарубіжні технології, організації виробництва,
- підготовка, навчання робочої сили,
- створення додаткових робочих місць, зростання зайнятості,
- сприяє вивозу товарів, розвитку торгівлі.

##### **негативні:**

- втручання у внутрішні справи,
- зростання боргів,
- зростання залежності.

#### **\*для тих, що вивозять:**

- збільшення прибутків і ін. (див. причини вивозу),
- загострення проблеми безробіття.

**3) Міграція робочої сили** – переміщення робочої сили із країни в країну.

### **Причини:**

#### **Загальні:**

- нерівномірність соціально-економічного розвитку,
- структурні зрушення, спричинені НТР,
- економічна і політична нестабільність,
- економічна політика ТНК, що концентрує трудомісткі виробництва в одних країнах, а наукомісткі – в інших.

### **Специфічні:**

- відмінності у рівні заробітної плати і соціального забезпечення, можливостях професійного росту,
- нестача робочої сили певних спеціальностей і кваліфікації,
- відносний надлишок робочої сили в багатьох країнах.

### **Види:**

- за напрямом руху (еміграція – виїзд, імміграція – в'їзд),
- від рівня кваліфікації (міграція малокваліфікованої робочої сили, вплив мозків (умів)),
- відповідно до законодавства (легальна – на основі міжнародних угод, нелегальна - з порушенням законодавства).

### **Основні тенденції міграції робочої сили:**

- раніше виїжджали на постійне проживання, зараз – з поверненням,
- склались нові центри (Європейський Союз, Близький Схід (70-80% населення – мігранти), Південно-східна Азія, Латинська Америка (Аргентина, Венесуела, Бразилія), Південно-Африканська Республіка (шахти, рудники), Ізраїль (2/3 – мігранти, 1/3 – із СНД). Їдуть із одних країн, що розвиваються, в інші, із більш розвинених в менш розвинені.

### **Наслідки:**

#### **\*для самих мігрантів:**

- втрати, зв'язані з переїздом і влаштуванням на новому робочому місці,
- проблеми пристосування до нової культури, мови, клімату,
- можливі вигоди від отримання роботи, кращих умов праці і її оплати.

#### **\*для країн, із яких виїжджають:**

- втрата частини трудових ресурсів (кращих – вплив мозків),
- втрата частини НД і податкових надходжень до державного бюджету,
- поповнення доходної частини платіжного балансу (грошові перекази емігрантів),
- пом'якшення проблеми зайнятості і соціальної напруги в суспільстві,

#### **\*для країн, куди виїжджають:**

- зростання доходів роботодавців (дешевша робоча сила),
- зростання НД, економія витрат на освіту і навчання,

- можливі соціальні конфлікти між місцевим населенням і іммігрантами.

**\*для світу в цілому:**

- скорочення безробіття,
- зростання світового випуску продукції,
- зближення культур і народів,
- укріплення миру і злагоди.

**4) Міжнародні валютні відносини** – обслуговують зовнішньоекономічні зв'язки.

**Платіжний баланс** – співвідношення платежів за кордон і надходжень із-за кордону за певний період часу.

#### Структура платіжного балансу:

<i>Актив</i>	<i>Пасив</i>
Поточний баланс	
Товарний експорт	Товарний імпорт
Експорт послуг	Імпорт послуг
Переведення коштів із-за кордону приватними особами	Переведення коштів за кордон приватним особам
Рух капіталів	
Імпорт капіталу	Експорт капіталу
Рух золота і валюти	
Притік золота і валюти	Відплив золота і валюти

#### Етапи розвитку міжнародної валютної системи:

- а) золотий стандарт,
- б) золотодевізний стандарт,
- в) золотодоларовий стандарт (Бреттон-Вудська валютна система):
  - головні засоби розрахунків між державами – золото і долар,
  - кожна країна встановлює курс до долара (фіксований), а через долар до золота, і зобов'язується зберігати його стабільність,
  - США взяли зобов'язання обмінювати долари на золото за офіційною ціною 35 дол. за унцію на вимогу Центрального банку і урядових установ,
    - створення МВФ.
- г) Ямайська валютна система :
  - відміна офіційної ціни на золото і фіксованого золотого вмісту національних валют,

- обмін валют за курсом (плаваючим чи фіксованим),
- введення міжнародної грошової одиниці – СДР – спеціальні права запозичення, яка використовується для ліквідації дефіциту платіжного балансу, міжнародних платежів, придбання вільноконвертованої валюти.

### **Елементи міжнародної валютної системи:**

**- валюта.**

#### **Види:**

а) за представництвом (національна, іноземна, колективна (СДР, ЄВРО – штучно створена інтернаціональна валюта);

б) за обмінюваністю (**вільно конвертована** – відсутні валютні обмеження (валюта країн, де стабільні фінанси, зростає виробництво, експорт; використовується у міжнародних розрахунках, для створення валютних резервів); **частково конвертована** – зберігаються валютні обмеження по певних валютних операціях (обмінюються не на всі валюти, регулюється обсяг вивозу валюти за кордон); **неконвертована** – характерні всеохоплюючі валютні обмеження (заборона вільної купівлі-продажу іноземної валюти, ввіз і вивіз без спеціального дозволу, нормування обміну при поїздках, вимога здавати експорту виручку).

- **валютний курс** – кількісне співвідношення обміну однієї національної грошової одиниці на іншу.

#### **Зниження курсу валюти:**

- стимулює експорт (обмінюється на більшу кількість національної грошової виручки, зарубіжної валюти тратять менше, ціни за кордоном знижуються, збільшується збут продукції),

- стримує імпорт (іноземці обмінюють виручку на меншу кількість своєї валюти, покупці тратять більше грошей, ціни на імпорт зростають, утруднюється збут),

- не вигідно для споживача (зменшується вибір товарів, знижується якість, зростають ціни, зменшується конкуренція).

#### **Підвищення курсу валюти:**

- стримує експорт,

- стимулює імпорт,

- вигідно для споживача.

#### **Види курсів:**

а) **фіксований** – жорстко встановлені ЦБ обмінні пропорції (на основі стану платіжного балансу, рівня інфляції. Розрахункова база:

золотий паритет (раніше) – по кількості представленого золота, паритет купівельної сили валют (зараз),

б) **плаваючий** – на основі попиту і пропозиції.

**Фактори, що впливають:**

- стан платіжного балансу (при активному – зростає, бо попит на валюту зростає),

- попит на зарубіжні товари (при зростанні зростає курс іноземної),

- рівень банківського % (при зростанні зростає попит на національну валюту і зростає курс),

- стан економіки,

- рівень внутрішніх цін (при інфляції знижується курс),

в) **керовано плаваючий курс** – залежить від попиту і пропозиції і регулюється державою.

**Способи державного регулювання валютних курсів:**

- валютні інтервенції (купує або продає валюту на валютному ринку),

- контроль над зовнішньою торгівлею (стимулює експорт, стримує імпорт),

- валютний контроль (перерозподіл валюти – здавати експортерам виручку, яку дає імпортерам продукції),

- внутрішнє макроекономічне регулювання (% ставка – політика дорогих грошей при знеціненні національної валюти).

- **валютний ринок** – економічний механізм, що забезпечує купівлю-продаж окремих валют, формування валютних курсів.

- **Міжнародні валютно-фінансові організації** (МВФ, Світовий банк, Європейський банк реконструкції і розвитку).

**Терміни і поняття:**

*світове господарство  
міжнародний поділ праці  
міжнародна спеціалізація  
подетальна спеціалізація  
предметна спеціалізація  
технологічна спеціалізація*

*наукова спеціалізація  
типорозмірна спеціалізація  
міжнародна кооперація  
міжнародна торгівля  
експорт  
імпорт*

торговий баланс  
активний торговий баланс  
пасивний торговий баланс  
зовнішньоекономічний оборот  
реекспорт  
реїмпорт  
протекціонізм  
фритредерство  
мито  
імпортна товарна квота  
ліцензування  
світові ціни  
інтернаціональна вартість  
валютний демпінг  
товарний демпінг  
вивіз підприємницького  
капіталу  
вивіз позичкового капіталу  
прямі інвестиції  
портфельні інвестиції  
міграція  
еміграція  
імміграція  
міжнародна валютна система  
Бреттон-Вудська валютна  
система

Ямайська валютна система  
валюта  
вільно конвертована валюта  
частково конвертована  
неконвертована валюта  
валютний курс  
фіксований курс  
плаваючий курс  
валютні інтервенції  
платіжний баланс  
Міжнародний валютний фонд  
Світовий банк  
Міжнародний банк  
реконструкції і розвитку  
Міжнародна асоціація  
розвитку  
Міжнародна фінансова  
корпорація  
Європейський банк  
реконструкції та розвитку  
міжнародна економічна  
інтеграція  
Європейський союз  
інтеграція України

### **Питання для обговорення:**

1. Які аргументи можна привести “за” і “проти” економічної інтеграції?
2. Поясніть твердження: “Економічна інтеграція веде подвійну гру. Вона спроможна стимулювати вільну торгівлю між країнами-членами об’єднання і в той же час ставить серйозні перепони для торгівлі з третіми країнами”.
3. В чому полягає суть європейської валютної системи? Яка мета її створення?
4. Чому Україна відстає у налагодженні світогосподарських зв’язків?



5. Які причини обумовили різке скорочення зовнішньоекономічного обороту і зниження ефективності зовнішньої торгівлі України?

6. Яке значення має для України участь у міжнародних фінансово-кредитних організаціях?

7. Які основні шляхи вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності України?

8. Чому за сучасних умов нераціональна і неможлива економічна замкнутість національних господарств?

9. Які фактори визначають міжнародний поділ праці?

10. Чому постсоціалістичні країни беруть недостатню участь у міжнародному поділі праці?

11. Чому на сучасному етапі значно посилюються тенденції до поглиблення міжнародного поділу праці?

12. В чому полягають переваги міжнародного поділу праці?

13. Чому виник і розвивається світовий ринок?

14. Приведіть аргументи для обґрунтування необхідності посилення протекціонізму в зовнішній торгівлі.

15. Які позитивні і негативні наслідки політики протекціонізму? Порівняйте їх.

16. Припустимо ви прихильник вільної торгівлі. Які аргументи приведете ви для доказу необхідності лібералізації торгівлі в спорі з протекціоністами?

17. Якими показниками можна визначити ступінь включення країни у світогосподарські зв'язки?

18. Чому торговельний баланс займає важливе місце у системі національних економічних показників?

19. Про що свідчить позитивне і негативне сальдо торговельного балансу?

20. Як впливає на національне виробництво імпорт і експорт?

21. Як формуються світові ціни?

22. Поясніть суть "відносного надлишку капіталу на національному ринку".

23. В чому полягає різниця між прямими і портфельними інвестиціями? Наведіть приклади.

24. Чому в сучасних умовах розвинені країни перетворилися із ведучих експортерів капіталу в його імпортери?

25. Яку роль відіграє міграція робочої сили в економічно розвинені країни?

26. Чому працездатне населення мігрує із однієї країни в іншу країну?

27. Що таке валютна система? Назвіть переваги і недоліки кожної з міжнародних валютних систем.

28. Чому відмінено золотий стандарт?

29. Як визначається валютний курс в сучасних умовах і які основні фактори впливають на нього?

30. Порівняйте плаваючі і фіксовані валютні курси. В чому особливості кожного з них?

31. Які функції грошей виконують міжнародні штучні гроші - СДР та ЕКЮ?

32. Чи згодні ви з таким твердженням: “Підвищення ціни долара в гривнях обов’язково означає падіння гривні в доларах”?

## ЛІТЕРАТУРА

1. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М, 1999.
2. Баликоев В.З. Общая экономическая теория. – Новосибирск, 1998.
3. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. – М., 1997.
4. Гаврилишин О. Основні елементи теорії ринкової системи. – К., 1992.
5. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Основи економічної теорії. – К., 1995.
6. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Далкін Ю.І. Основи економічних знань. – К., 1999.
7. Лукасьян Г.М. Экономическая теория: ключевые вопросы. – М., 1998.
8. Дзюбик С, Ривак О. Основи економічної теорії. – К.: Основи, 1994.
9. Долан С.Дж., Кемпбелл К.Д., Кемпбелл Р. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – Л., 1991.
10. Економічний словник-довідник / За ред. С.В. Мочерного. – К., 1995.
11. Задоя А.А., Петруня Ю.Е. Основы экономики. – К., 1998.
12. Казаков А.П. Минаева Н.В. Экономика. – М., 1996.
13. Камаев В.Д. и др. Учебник по основам экономической теории. – М., 1994.
14. Клишко Г.Н., Павлюк В.І. і ін. Проблеми інтеграції України в міжнародний поділ праці. – К., 1994.
15. Ковальчук В.М. Загальна теорія економіки (теоретична економіка). – Тернопіль, 1999.
16. Козырев В.М. Основы современной экономики. – М. 1998.
17. Корнаи Я. Путь к свободной экономике. – М., 1990.
18. Кураков Л.П. Экономическая теория. – М., 1998.
19. Курс экономической теории / Под ред. Чепурина М.Н. – Киров, 1994.
20. Макконелл К., Брю С. Экономикс: В 2-х т. – М.: Республика 1992.
21. Маркс К. Капітал. Т.І. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори, Т.23.
22. Мостовая Е.Б. Основы экономической теории. – Москва - Новосибирск, 1997.
23. Мочерний С.В. Економічна теорія. – К., 1999.
24. Основы экономики / За ред. І.Ф. Радіонової. – К., 1995.
25. Основы экономической теории / За ред. Петрової К.Я. – Харків, 1999.
26. Основы экономической теории: Підручник / За ред. С.В. Мочерного. – Київ, 1997.

27. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / За ред. Н.Г.Климка, В.П.Нестеренка. – К., 1997.
28. Основи економічної теорії: у двох книгах / За ред. Ю.В.Ніколенка. –К., 1998.
29. Основы экономической теории. – Минск, 1997.
30. Петюх В.Н. Рыночная экономика. – К.: Урожай, 1995.
31. Пруссова Л.Г. Экономика в схемах. Экономика в таблицах. – К.,1995.
32. Пруссова Л.Г. Основы рыночной экономики. – К.,1993.
33. Пруссова Л.Г. Экономика в вопросах и ответах. – К., 1998.
34. Пруссова Л.Г. Экономика. Тренинг курс. – К., 1999.
35. Румянцев А.П., Румянцева Н.С. Международная экономика. – К., 1999.
36. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Основы экономической теории. –М., 1996.
37. Самуэльсон П. Экономика: В 2-х т. – М., 1992.
38. Современная экономика./ Научн. ред. Мамедов О.Ю. – Ростов-на-Дону, 1998.
39. Фишер С. и др. Экономика. – М.:Дело,1994.
40. Хейне П. Экономический образ мышления. – М.: «Новости», 1991.
41. Шишкин А.Ф. Экономическая теория (в двух книгах). – М,: 1996.
42. Экономика / под ред. Булатова А.С. – М.,1997.
43. Экономика и бизнес. / Под ред. В.Д.Камаева. – М., 1993.
45. Экономическая теория./ Под ред. Добрынина А.И., Тарасевича Л.С., – Санкт-Петербург, 1997.
46. Экономическая теория. Под ред. Базылева Н.И., Гурко СП. – Минск, 1997.
47. Экономическая теория национальной экономики и мирового хозяйства (политическая экономия). – М.,1997.

## ЗМІСТ

### ТЕМА 1 ПРЕДМЕТ ТА ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

1. Зародження економічних знань та основні етапи розвитку економічної теорії	4
2. Предмет економічної теорії, його особливості	12
3. Функції економічної теорії. Економічні категорії і економічні закони	14
4. Методи пізнання економічних явищ і процесів	15
Терміни і поняття	17
Питання для обговорення	17

### ТЕМА 2 ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

1. Економічні потреби і структура суспільного виробництва	19
2. Фактори виробництва (виробничі ресурси) і їх обмеженість	24
3. Головні проблеми організації виробництва. Крива виробничих можливостей	27
4. Продукт і його властивості. Сукупний суспільний продукт, його форми і структура	30
5. Економічна і соціальна ефективність суспільного виробництва	34
Терміни і поняття	36
Питання для обговорення	37

### ТЕМА 3 ВЛАСНІСТЬ І ТИПИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1. Поняття власності. Типи, види, форми власності. Власність в системі економічних відносин	39
2. Основні типи економічних систем	47
3. Еволюція відносин власності в Україні	50
4. Роздержавлення суспільного виробництва і приватизація державного майна	55
Терміни і поняття	58
Питання для обговорення	58

### ТЕМА 4 ТОВАРНА ФОРМА СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

1. Форми суспільного господарства. Натуральне господарство. Причини виникнення, характерні риси і види товарного виробництва	60
2. Товар і його властивості	65
3. Характер праці в товарному виробництві	67
4. Величина вартості товару	68

5. Закон вартості і його функції .....	69
Терміни і поняття .....	72
Питання для обговорення .....	72

## **ТЕМА 5 ГРОШІ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА**

1. Розвиток форм вартості і виникнення грошей. Суть та функції грошей .....	74
2. Грошова система, її основні елементи і типи. Закон грошового обігу...	80
3. Причини виникнення, суть, ознаки і види інфляції.....	85
4. Методи стабілізації грошового обігу .....	89
Терміни і поняття .....	90
Питання для обговорення .....	90

## **ТЕМА 6 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РИНКОВОГО МЕХАНІЗМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ**

1. Суть, суб'єкти та функції ринку. Умови ефективного функціонування ринку.....	93
2. Ринковий механізм і його елементи: .....	98
а) попиті його фактори. Закон попиту .....	98
б) пропозиція і її фактори. Закон пропозиції.....	100
в) ціна в ринковій економіці: суть, функції, фактори, види .....	102
г) конкуренція, її форми і роль в ринковій економіці.....	105
3. Основні моделі ринку.....	107
4. Світовий досвід ринкових реформ і проблеми становлення ринку в Україні	112
Терміни і поняття .....	118
Питання для обговорення .....	119

## **ТЕМА 7 СТРУКТУРА І ІНФРАСТРУКТУРА РИНКУ**

1. Види ринку.....	121
2. Структура ринку: .....	122
а) ринок товарів і послуг; .....	122
б) фінансовий ринок. Форми кредиту. Види цінних паперів;.....	125
в) ринок робочої сили. Причини та форми безробіття.....	132
3. Інфраструктура ринку, її суть та види.....	136
4. Біржа - провідний інститут ринкової інфраструктури. Види бірж: .....	138
а) товарна біржа, її функції, види угод .....	140
б) фондова біржа, її функції, види угод .....	141
в) біржа праці і її функції.....	143
5. Кредитна система та її структура. Банки, їх роль, види та основні функції. Банківські операції .....	144
Терміни і поняття .....	150
Питання для обговорення .....	151

**ТЕМА 8**  
**ПІДПРИЄМСТВО ЯК ТОВАРОВИРОБНИК. ПІДПРИЄМНИЦТВО**

1. Підприємство, його функції і принципи діяльності .....	153
2. Суть, умови існування і функції підприємництва. Основні види і форми підприємницької діяльності.....	155
3. Організаційно-правові форми підприємств .....	159
4. Особливості підприємництва в сільському господарстві.....	168
5. Капітал підприємства, його кругообіг і оборот.....	169
6. Витрати підприємства. Собівартість продукції .....	173
Терміни і поняття .....	176
Питання для обговорення .....	177

**ТЕМА 9**  
**ДОХОДИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ**

1. Прибуток підприємства та його розподіл.....	179
2. Позичковий процент: суть і фактори .....	181
3. Земельна рента та її види. Ціназемлі .....	182
4. Доходи населення і їх структура.....	186
а) заробітна плата:.....	186
б) суспільні фонди споживання .....	189
Терміни і поняття.....	190
Питання для обговорення.....	190

**ТЕМА 10**  
**СУСПІЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ І ЙОГО ЦИКЛІЧНІСТЬ**

1. Суть та структура суспільного відтворення. Національне багатство .....	192
2. Фонди суспільного відтворення. Національний дохід .....	193
3. Економічне зростання: суть, типи, показники, фактори .....	196
3. Циклічність суспільного відтворення: суть і причини. Види циклів .....	197
Терміни і поняття .....	200
Питання для обговорення .....	200

**ТЕМА 11**  
**ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ**

1. Об'єктивна необхідність, суть і моделі державного регулювання суспільного виробництва .....	202
2. Головні цілі і економічні функції держави в ринковій економіці .....	207
3. Основні напрями і методи державного регулювання.....	210
4. Фінанси: суть, структура, функції. Державний бюджет. Державний борг.....	212
5. Податки: суть, функції, види. Принципи і методи оподаткування .....	216
6. Форми і інструменти державного регулювання .....	220
Терміни і поняття .....	223
Питання для обговорення .....	224

**ТЕМА 12**  
**СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО**

1. Об'єктивні передумови виникнення, суть і основні етапи розвитку і структура світового господарства.....	227
2. Міжнародний поділ праці: фактори, напрями, форми.....	229
3. Міжнародні економічні відносини і їх форми.....	230
Терміни і поняття.....	239
Питання для обговорення.....	239
Література.....	242